

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
С. ТОРАЙҒЫРОВ АТЫНДАҒЫ
ПАВЛОДАР МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІ
МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ И НАУКИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН
ПАВЛОДАРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
ИМЕНИ С. ТОРАЙҒЫРОВА**

**«ЕРМУХАН БЕКМАХАНОВ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОТАНДЫҚ
ТАРИХИ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН
ҮЛЕСІ» АТТЫ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

**МАТЕРИАЛЫ
РЕСПУБЛИКАНСКОЙ НАУЧНОЙ КОНФЕРЕНЦИИ
«ЕРМУХАН БЕКМАХАНОВ И ЕГО ВКЛАД В РАЗВИТИЕ
ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ»**

**ПАВЛОДАР
2015**

ӘОЖ 94 (574)
КБЖ 63.3(5Қаз)
Е70

Редакция алқасының бас редакторы:

Өмірбаев С. М., э.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры

Жауапты редактор:

Ержанов Н. Т., б.ғ.д., профессор, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің Ғылыми жұмыс және инновациялар жөніндегі проректоры

Редакция алқасының мүшелері:

Бегімтаев Ә. І., Күзембаев Н. Е., Марданова З. Ж.

Жауапты хатшы:

Маликов А. В.

Е70 «Ермұхан Бекмаханов және оның отандық тарихи ғылымының дамуына қосқан үлесі» атты Республикалық ғылыми конференциясының жинағы. – Павлодар: С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2015. – 236 б.

ISBN 978-601-238-469-7

Жинақ көпшілік оқырманға арналады.
Мақала мазмұнына автор жауапты.

ӘОЖ 94 (574)
КБЖ 63.3(5Қаз)

ISBN 978-601-238-469-7

© С. Торайғыров атындағы ПМУ, 2015

**С. ТОРАЙҒЫРОВ АТЫНДАҒЫ ПАВЛОДАР
МЕМЛЕКЕТТІК УНИВЕРСИТЕТІНІҢ РЕКТОРЫ,
Э.Ғ.Д., ПРОФЕССОР С. М. ӨМІРБАЕВТІҢ АЛҒЫ СӨЗІ**

Құрметті конференция қонақтары!

Құрметті ұстаздар мен студенттер!

Тарих ғылымдарының докторы Ермұқан Бекмахановтың 100 жылдығына арналған бүгінгі конференцияға қош келдіңіздер!

Е. Бекмахановтың ғылыми еңбектері тарихи мәселелерді кең қамтуымен және шыншылдығымен ерекшеленді. Оның «XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан» атты еңбегі кеңестік билік кезінде Кеңесары Қасымұлы бастаған қозғалыстың тарихын ақтаған еңбек деп бағаланды. Ермахан Бекмаханов бірақ айтқанынан қайтпай, халқы үшін жан аямай күрескен Кеңесары Қасымовтың батыр екенін дәлелдеді. Осы монографиясы үшін оны қызыл империя жазалайды. Міне, кеңес заманында өткір шындықты жария еткен ғалымның еңбектері бүгінгі күнде зор бағалануда.

Тарихшының 100 жылдық мерейтойына С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті де зор дайындықпен келді. Е. Бекмаханов атындағы өлкенің тарихы және этнографиясы ғылыми-практикалық орталығы «Ермұхан және тарихи шындық» атты кітап дайындап шығарды.

Құрметті конференцияға қатысушылар бүгінгі жиында сіздер тарихшы-ғалым Е. Бекмахановтың өмірі мен қызметі, ғылым жолындағы көрген қиындығы туралы көп мәлімет аласыздар деп сенемін. Сіздерге сәттілік тілеймін!

Уважаемые гости!

Уважаемые участники конференции!

От всей души приветствую вас на открытии республиканской научной конференции «Ермұхан Бекмаханов и его вклад в развитие отечественной исторической науки».

Проведение этой конференции в стенах ПГУ имени С. Торайғырова, на родной для Ермұхана Бекмахановича земле, стало уже доброй традицией. Нынешняя встреча для нас – особенная. В этом году мы отмечаем 100-летие со дня рождения нашего великого земляка.

Ермұхан Бекмаханов является основоположником отечественной истории, за свою короткую жизнь талантливый ученый внес огромный вклад в современную науку. Он остался навеки в памяти народа как мужественный ученый, который противостоял жесткой сталинской диктатуре, подавляющей национальное самосознание народов. Он сделал самый важный шаг в новом осмыслении проблемы национального освободительного движения под предводительством Кеңесары Қасымова. Именно он впервые взялся написать систематизированную историю казахского народа, начиная с древнейших времен. За книгу «Казахстан в 20-40-е годы XIX века»

ИСТОРИКИ Е. Б. БЕКМАХАНОВ И М. П. ВЯТКИН

БЕКМАХАНОВА Н. Е., НАРБАЕВ Н. Б.
д.и.н., г. Москва

Бекмаханов впервые в Казахстане и Средней Азии удостоивается ученой степени доктора исторических наук и звания профессора. Позже за этот труд, а также за освещение национально-освободительного движения Кенесары Касымова ученого осуждают как «буржуазного националиста и антисоветчика». Ермухан Бекмаханов был осужден на 25 лет и сослан в один из отдаленных лагерей ГУЛАГа. Талантливый сын казахского народа, выступивший против идеологической машины государства, стал трагической жертвой политической системы.

Несмотря на невыносимые мучения, испытанные им в лагерях ГУЛАГа, великий ученый оставил богатое научное наследие, ставшее народным достоянием. После реабилитации он закончил труд «Присоединение Казахстана к России», начатый им еще до ГУЛАГа. Благодаря неопценной помощи академика АН СССР, историка А. М. Панкратовой, этот труд вышел в свет в 1957 году в Московском издательстве «Наука».

Поражает работоспособность ученого: Бекмаханов провел колоссальную работу по исследованию проблем социально-экономической и политической истории Казахстана XIX — начала XX вв., революционного движения в крае в период первой русской революции, является автором работ по этнографии, истории, литературе, правовым наукам, научному атеизму, истории культуры и искусства казахов, учебников и учебных пособий по истории Казахстана для средней школы.

Профессор Ермухан Бекмаханов является олицетворением борца за свободу и независимость Казахстана, преданного беззаветного служения науке, его героизм продолжает вдохновлять сердца ученых.

Сегодня, когда казахстанская историческая наука выходит на новые рубежи развития, когда актуальными становятся проблемы государственности, национальной идеи, интеграции Казахстана в мировое сообщество, сохранения историко-культурного наследия народа наш гражданский и профессиональный долг – сохранить и преумножить научное наследие профессора Бекмаханова. От этого зависит будущее Казахстана, в том числе – будущее казахстанской исторической науки, судьба государственности.

В ПГУ имени С. Торайгырова основан Научно-практический центр истории и этнографии имени Е. Бекмаханова, сотрудники которого уже 15 лет занимаются изучением истории, культуры и этнографии нашего края, систематизацией исследований великого ученого. В свое время университет издал 7-томное собрание научных трудов Бекмаханова. Сегодняшняя презентация книги «Ермухан және тарихи шындық» является продолжением данной работы.

Я убежден, что результаты работы нашей сегодняшней конференции – научные труды и плодотворные дискуссии – станут достойным продолжением дел великого ученого.

Желаю всем удачи и настойчивости на этом трудоёмком, но благородном пути!

История Казахстана, судьбы историков России и Казахстана, особенно после распада СССР и образования новых независимых государств, являются предметом пристального внимания общества. Большой интерес вызывают жизнь и творчество ученых, их труды, дружеские взаимосвязи и конфликты, связанные с оценкой национально-освободительного движения, казахстанско-российских отношений, присоединения Казахстана к Российской империи в XVIII-XIX вв. Одним из тех, о ком сегодня опубликованы многочисленные мемуары современников, является Ермухан Бекмаханович Бекмаханов, первый доктор исторических наук среди казахов, член-корреспондент АН Казахской ССР, выдающийся ученый, проявивший большое гражданское мужество в годы сталинских репрессий.

Во время Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. большая группа российских историков из московского и ленинградского подразделений АН СССР находилась в эвакуации в Алма-Ате. Казахстанцы тепло приняли коллег. У Е. Б. Бекмаханова появились друзья и единомышленники, дружбу с которыми он пронес через всю свою жизнь. Это историки Н. М. Дружинин, А. М. Панкратова, А. П. Кучкин, Я. Я. Зутис, И. У. Будовниц, М. П. Вяткин

Российские и казахстанские ученые получили государственный заказ и начали работу над первым томом истории Казахстана. Был впервые введен в научный оборот огромный пласт архивных источников. Е. Б. Бекмаханов написал 4-ю главу о национально-освободительном движении казахов против колониальной политики царизма в Казахстане в 20-40-х гг. XIX в. Первое издание «Истории Казахской ССР» вышло в свет в 1943 г. Этот труд был высоко оценен, выдвинут на соискание Сталинской премии. В 1943 г. ученый защитил кандидатскую диссертацию в Москве на тему «Национально-освободительное движение казахов под предводительством Кенесары Касымова». Им была подготовлена и издана монография «Казахстан в 20-40-х гг. XIX в.», которую в 1946 г. он представил в качестве докторской диссертации к защите

на Специализированном научном совете Института истории АН СССР в Москве. Диссертация была защищена и утверждена в 1946 г. Затем начались сложные дискуссии о казахской государственности, о праве Кенесары Касымова на ее возрождение в рамках Российской империи.

К этому времени, российские ученые, соавторы казахстанских ученых по «Истории Казахской ССР», подверглись гонениям, резкой критике в партийных и научных кругах. В 1947 г. начинается кампания против национализма и космополитизма. В 1952 г. Е. Б. Бекмаханов был лишен ученой степени доктора исторических наук и осужден на 25 лет. Только поддержка российских ученых, в первую очередь Анны Михайловны Панкратовой, обратившейся к Н. С. Хрущеву, спасла ученого от расправы. В 1953 г., после XX съезда КПСС, осудившего культ личности И. В. Сталина, Е. Б. Бекмаханов был официально реабилитирован. Он не отступил от своих научных взглядов. Неустанный научный поиск, работа в архивах страны, невероятное трудолюбие явились условием создания его новых фундаментальных трудов, учебников для школ Казахской ССР. В 1957 г. Е. Б. Бекмаханов вновь защитил докторскую диссертацию в Институте истории АН СССР в Москве на тему «Присоединение Казахстана к России».

Близким другом Ермухана Бекмахановича был Михаил Порфирьевич Вяткин, выдающийся исследователь исторических судеб народов Казахстана и Средней Азии, заслуженный деятель науки России, лауреат Государственной премии СССР. М. П. Вяткин одним из первых занялся изучением истории народов СССР, в том числе казахов и киргизов. Им подготовлены и изданы «Материалы по истории Казахской ССР», которые ввели в научный оборот уникальный архивный материал XVIII в. В 1941 г. им были опубликованы «Очерки по истории Казахской ССР» с древнейших времен до 1870 г. Результатом многолетних исследований стала докторская диссертация М. П. Вяткина «Батыр Срым», защищенная в 1944 г., опубликованная в 1947 г. и отмеченная в 1948 г. Сталинской премией.

Находясь в эвакуации в годы Великой Отечественной войны в Алма-Ате, он участвовал в создании коллективного труда по истории Казахской ССР. Именно с этого времени началась дружба семей Вяткиных и Бекмахановых. Михаил Порфирьевич был ответственным редактором книги Е. Б. Бекмаханова «Казахстан в 20-40-х гг. XIX в.», он был так же, как и автор, подвергнут несправедливой критике, вынужден оправдываться в научной печати,

однако от своих принципиальных характеристик национально-освободительных движений в Казахстане XVIII - первой половины XIX в. не отказался. Косвенно связанными с вышеописанной антинаучной кампанией оказались партийные решения 1952-1953 гг., завершившиеся ликвидацией Ленинградского отделения Института истории в апреле 1953 г. (восстановлено в 1955 г.)

М. П. Вяткин фактически был лишен возможности заниматься историей Казахстана и стал активно сотрудничать с киргизскими учеными, в 1954 г. был избран членом-корреспондентом Киргизской ССР. Он был автором и редактором коллективного труда «История Киргизии» (1-е изд. – Фрунзе, 1956; 2-е изд. – Фрунзе, 1963). Вышла в свет книга М. П. Вяткина «Монополистический капитал в Средней Азии» (Фрунзе, 1962). Он подготовил большую группу аспирантов для Казахстана и Средней Азии. Среди его учеников была и автор воспоминаний Н. Е. Бекмаханова [1].

Михаила Порфирьевича Вяткина [2] и Ермухана Бекмахановича Бекмаханова связывали 35 лет дружеских отношений. М. П. Вяткин был ответственным редактором книги Е. Б. Бекмаханова «Казахстан в 20-40-е годы XIX в.» (Алма-Ата, 1947), принимал самое активное участие в его трагической судьбе, помогая и отстаивая концепцию движения Кенесары Касымова в 20-40-х гг. XIX в.

XIX в. Глубоко интересовался Михаил Порфирьевич проблемами истории Казахстана и Средней Азии. Под его руководством был подготовлен и издан том «Материалов по истории Казахской ССР», в котором впервые в научные оборот введен большой и интересный архивный материал по истории Казахстана.

Совместная работа М. П. Вяткина и Е. Б. Бекмаханова началась в годы Великой Отечественной войны. В октябре 1941 г., когда немецкие войска подходили к Москве и Ленинграду, решено было часть сотрудников из институтов АН СССР и их филиалов эвакуировать на восток страны. Научные сотрудники небольшими группами, с семьями выехали в Алма-Ату, Ташкент, города Сибири. Михаил Порфирьевич оказался в составе группы московских ученых вместе с А. М. Панкратовой, Н. М. Дружининым, Я. Я. Зутисом, А. П. Кучкиным, Д. А. Баевским – историками СССР; Ф. В. Потемкиным, А. Ф. Миллером, Ф. И. Нотовичем – специалистами по всеобщей истории. Они были оставлены в Алма-Ате, зачислены внештатными лекторами городского комитета партии и по просьбе правительства республики приступили к подготовке методического пособия для учителей Казахстана.

Е. Б. Бекмаханову, в то время заместителю наркома просвещения Казахской ССРЮ было поручено организовать эту работу.

Прибыв в Алма-Ату, Михаил Порфирьевич вместе с другими историками и членами их семей (20 человек) были размещены в одной комнате Казахского филиала АН СССР. В ней и было написано методическое пособие, где М. П. Вяткин и Е. Б. Бекмаханов готовили разделы по национально-освободительному движению в Казахстане в XVIII - первой половине XIX в. и этногенезу казахского народа. Первая часть методического пособия охватывала историю СССР дореволюционного периода, присоединение Казахстана к России; вторая – события XX в., до начала Великой Отечественной войны. Одновременно Е. Б. Бекмаханов и М. П. Вяткин, как и другие местные и эвакуированные ученые, читали лекции по истории России и Казахстана в воинских частях, госпиталях и на гражданских объектах Алма-Атинской области. Моя мама, Амена Зарифовна Губеева, жена Е. Б. Бекмаханова, вспоминала, что командировки длились по несколько дней, переезды в ночное время между населенными пунктами области были трудными, плохо было с транспортом, часто ездили на лошадях. Никто не отказывался от поездок, всем хотелось помочь Родине в ее тяжелой борьбе с фашизмом.

Следующим правительственным заданием для историков Казахстана и России стала подготовка «Истории Казахской ССР» в 2-х томах, которая была запланирована Наркомпросом Казахской ССР еще накануне войны. К этому времени эвакуированные историки получили жилье, многие из них были расселены в отдельные номера гостиницы «Казахстан» в центре города. К сожалению, это здание, где в годы войны проживало много выдающихся деятелей науки, литературы, искусства России – С. Эйзенштейн, Г. Уланова, Н. Сац, семья С. Михалкова и Н. Кончаловской и др., сегодня не существует, было снесено при реконструкции города. В этом здании жили историки Н. М. Дружинин, Н. Г. Аполлова, А. П. Кучкин, М. П. Вяткин. Мои родители часто ходили в эту гостиницу и долгие годы потом вспоминали об особенном быте ее постояльцев, тесном и дружественном общении, атмосфере творчества, когда двери номеров не закрывались и в гостях засиживались за полночь.

Казахстанские ученые, писатели, актеры, певцы, музыканты также держали двери своих домов открытыми для эвакуированных, помогали продуктами, многих селили у себя в домах и на квартирах. Так, в семье у Ермухана Бекмахановича проживало 16 человек,

большая семья из-под Киева. Старик Скрипкин, сыновья и зятья – пять человек – сражались на фронте, а женская половина семьи, внуки жили с нами, делились последним, помогали друг другу. Эта дружба продолжалась десятилетиями и после возвращения Скрипкиных на Украину.

Несмотря на тесноту, в доме у Е. Б. Бекмаханова вечерами собирались москвичи, ленинградцы, алмаатинцы, рижане. Они пользовались огромной библиотекой отца, пили чай, музицировали, пели, страстно дискутировали. Ермухан Бекмаханович виртуозно владел домрой, мандолиной, любил саратовскую гармошку с колокольчиками и импровизировал на рояле. У него был красивый голос, замечательный слух, в его исполнительский репертуар входила казахская классика, русские народные песни. Десятилетия спустя, при встречах в Москве и Ленинграде, друзья с теплотой и особым чувством вспоминали годы, проведенные в эвакуации в Алма-Ате, положившие начало особым взаимоотношениям между ними на всю жизнь.

Постепенно создавались условия и для научной работы. При городской библиотеке, на углу улиц Пушкина и Калинина, был создан специальный читальный зал для научных работников, который примыкал к помещениям Центрального государственного архива Казахской ССР и Республиканской публичной библиотеки им. А. С. Пушкина. По воспоминаниям А. З. Губеевой, она помогала, в свободное от работы в школе время, копировать документы в ЦГА Казахской ССР для авторского коллектива «Истории Казахской ССР». Условия для работы были тяжелыми. Одноэтажное здание имело печное отопление, зимой в нем было очень холодно, окна и углы читального зала покрывались льдом, работали в перчатках, валенках и тепло одетыми. Из казахстанцев в читальном зале работали писатель М. О. Ауэзов, историки Е. Бекмаханов, М. Абдыкалыков. Из приехавших историков крупным специалистом по истории Казахстана был только М. П. Вяткин. Н. Г. Аполлова, прибывшая позднее других из Москвы в Алма-Ату, в то время лишь приступала к изучению проблемы российско-казахстанских отношений в XVIII в.

Но вернемся в 1941 г., когда в Алма-Ате началась подготовка проспекта «Истории Казахской ССР». Единой концепции написания книги не было, ее обсуждение сопровождалось бурными дискуссиями. Остановились на той, которая была предложена

ответственным редактором А. М. Панкратовой и коллективом авторов.

В 20-х гг. XX в. в исторической науке утвердились взгляды М. Н. Покровского. Оценка процессов присоединения народов к Российской империи строилась на критической оценке колонизаторской сущности политики царизма, поэтому как мирные, так и военные формы присоединения считались «абсолютным злом». Основным двигателем процесса присоединения считались экономический фактор, торговый капитал, поиск новых рынков сбыта и источников сырья [3]. Проблема присоединения тесно связывалась с изучением национально-освободительных движений в Польше, Казахстане, Средней Азии, на Кавказе.

М. П. Вяткин и Я. Я. Зутис, находясь в Казахстане, продолжили исследования об участии народов России в восстании Е. И. Пугачева. Для Михаила Порфирьевича эта тема была напрямую связана с изучением восстания батыра Срыма Датова в 80-90-х гг. XVIII в. По этой героической странице истории они читали лекции для населения Казахстана и эвакуированных жителей, опубликовали отдельными изданиями стенограммы этих лекций.

В 1963 г., когда автор данных воспоминаний стала аспиранткой М. П. Вяткина, он поддержал идею об общности целей решения земельных и водных проблем для полиэтнического населения региона, охваченного сначала восстанием под предводительством Е. И. Пугачева, а затем движением во главе с казахским батыром Срымом Датовым. Попытка решить эти проблемы была предпринята императором Павлом I, по указу которого было образовано Букеевское ханство для казахов в 1801 г. в междуречье Урала и Волги. Это помогло частично решить социальные и межэтнические конфликты в сложном полиэтническом районе, где проживали и несли службу яицкие (уральские), оренбургские казаки, казахи, татары-мишары, башкиры, калмыки, ногайцы, находились русские рыбные промыслы на Каспии, помещичьи имения Юсуповых и Безбородко.

Несмотря на то, что М. П. Вяткиным был подготовлен сборник архивных документов о восстании Е. И. Пугачева в казахских жузах, Нижнем Поволжье, прилегающих к казахской степи районах Западной Сибири, он не был опубликован. В 1988 г. Ю. Ф. Иванов издал письма и стенограммы, которые вела академик АН СССР А. М. Панкратова [4]. Они в какой-то степени проясняют причину отказа М. П. Вяткина от публикации сборника документов и

разработки монографии об участии нерусских народов в восстании Е. И. Пугачева. Суть их такова.

29 мая 1944 г. в Москве в ЦК ВКП(б) началось совещание историков, оно длилось несколько дней. О восстании Е.И.Пугачева высказались как в позитивном, так и в негативном планах.

М. П. Вяткин и Я. Я. Зутис не принимали участия в совещании историков 1944 г. Относительно восстания Е. И. Пугачева и участия в нем нерусских народов они своей концепции не меняли, считая восстание антиколониальным. Михаил Порфирьевич вернулся к данной проблеме только в 60-х гг. XX в. Эту тему он обсуждал в беседах с Е. Б. Бекмахановым в связи с подготовленной последним к изданию коллекции документов об участии казахов в восстании Пугачева. Новые документы были рекомендованы к изданию М. И. Вяткиным и опубликованы в «Ученых записках Казахского государственного университета» [5]. Но писать монографию по этой проблеме Е. Б. Бекмаханов не стал. Как уже было сказано, при написании кандидатской диссертации Н. Е. Бекмахановой были выработаны согласованные с Михаилом Порфирьевичем оценки присоединения Казахстана к России, антиколониального характера восстания 1773-1775 гг. и его исторических последствий. Эта точка зрения была принята Ленинградским отделением Института истории СССР АН СССР и Ученым советом Института истории СССР АН СССР в Москве, что позволило издать монографию по названной теме в Алма-Ате в 1968 г. и включить восстание Пугачева как главу в 3-5-е издания «Истории Казахской ССР» и «Истории Казахстана», подготовленные Казахской Академией наук.

При подготовке 1-го тома «Истории Казахской ССР» Михаил Порфирьевич работал над проблемами присоединения Казахстана к России в XVIII в. и историей восстания Срыма Датова в 80-90-е гг. XVIII в. Великая Отечественная война также внесла большие коррективы в существовавшие исторические концепции. Точка зрения «абсолютного зла» Покровского была заменена сталинской концепцией, рассматривающей как завоевания, так и мирные формы присоединения с позиций «наименьшего зла».

При подготовке 1-го издания «Истории Казахской ССР» ведущим сюжетом стала история национально-освободительных движений. Без сомнения, М. П. Вяткин, который уже несколько лет готовил и публиковал архивные документы и вел исследования по истории Казахстана, оказал влияние на структуру и концепцию «Истории Казахской ССР». В условиях войны коллектив

готовящейся книги был убежден, что в основе ее должны лежать примеры героического прошлого казахского народа. Аналогичный процесс шел и в рамках истории СССР, отдельных союзных республик. Высоко оценивались военные заслуги полководцев Кутузова, Багратиона, адмиралов Ушакова, Нахимова. Народный эпос, фольклор казахского народа героизировали личность султана Кенесары Касымова из Восточного Казахстана (Средний Казахский жуз). В 1941 г., когда стали формироваться национальные воинские соединения, в том числе дивизия, возглавляемая генералом Панфиловым, где наряду с русскими сибиряками были казахи из Восточного Казахстана, Западной Сибири, представители сибирских народов, встал вопрос и о национальных героях. В республике, Алма-Ате широко было известно об участии сибирских военных соединений и панфиловской дивизии в защите Москвы. Историк Исаак Уриельевич Будовниц и его супруга Ирина Вениаминовна, москвичи (он – сотрудник Института истории СССР АН СССР, она – сотрудник Всесоюзной книжной палаты), поддерживали дружеские отношения со многими из членов авторского коллектива «Истории Казахской ССР». Будовницы вспоминали, что широко было известно, как казахские воины поднимались под Москвой в атаку с традиционным боевым призывом (ураном): «За Родину! За Кенесары» [6].

А. М. Панкратова как ответственный редактор «Истории Казахской ССР», конечно, знала об этом и понимала важность исторической традиции для казахского народа и личности его предводителя для главы, посвященной этому движению в готовящемся издании. Присоединение Казахстана к России, хотя и признавалось принудительным, но одновременно и меньшим злом перед возможностью завоевания такими отсталыми военно-феодальными деспотиями, какими были Хивинское и Кокандское ханства, Бухарский эмират. Положительные условия для развития экономики, культуры Казахстана сложились, по этой концепции, только после 1917 г. В такой ситуации, т.е. после принудительного присоединения, национально-освободительное движение XVIII-начала XX веков считалось прогрессивным.

Но когда тексты соответствующих глав были подготовлены, оценки национально-освободительного движения, особенно движения Кенесары Касымова в 20-х-40-х гг. XIX в., изменились; роль семьи султанов Касымовых стала оцениваться негативно. Разногласия были как среди приезжих, так и местных историков

и литераторов. Для консультаций из Ташкента был вызван академик Б. Д. Греков - директор Института истории Академии наук СССР, который находился в Узбекистане в эвакуации. Главу о восстании К. Касымова редакторский коллектив отклонил, ее новый вариант поручили написать Е. Б. Бекмаханову. Его концепция была одобрена редакторами, авторами книги и руководящими органами республики, которые были единогласны в том, что в годы войны историческое прошлое и исторические личности должны вдохновлять воинов на фронте, в том числе примеры из истории борьбы казахского народа за свободу и независимость. В главе, посвященной восстанию Кенесары Касымова, последний должен был предстать в качестве национального героя казахского народа.

В июне 1943 г., после обсуждения «Истории Казахской ССР» в ЦК КП(б) Казахстана, книга увидела свет. Это было первое академическое издание истории в Казахстане и Средней Азии. Книгу выдвинули на соискание Сталинской премии. На первом заседании Комитета по премиям она получила положительную оценку. Но на втором заседании, по воспоминаниям академика Н. М. Дружинина, под сомнение были поставлены оценки колониальной политики царизма и национально-освободительных движений [7].

А. М. Панкратова связывала отказ в присуждении премии с отрицательной рецензией члена-корреспондента АН СССР А. И. Яковлева, а также с предубежденным отношением к книге академика Е. В. Тарле. Она обратилась за содействием к партийному руководству, просила разобраться в вопросе, поскольку «война требует ясности, принципиальности и твердости не только в политике, но и в пропаганде, а в последней - история в условиях войны занимает важное место».

На упоминавшемся выше совещании историков в Москве в ЦК ВКП(б) летом 1944 г., рассматривался широкий спектр сложных проблем истории. Критические замечания участников совещания были использованы в постановлении ЦК КП(б) Казахстана от 14 августа 1945 г. «О подготовке второго издания истории Казахской ССР» [8].

Позитивным результатом совещания было более широкое толкование истории присоединения новых народов к России. Теперь процесс стал рассматриваться отдельно: в результате подписания добровольных актов, завоевания и смешанных форм, индивидуально для разных народов и территорий, исходя из объективного значения этого события для их судеб.

Остановимся на анализе текстов выступлений авторов, которые дали негативные оценки «Истории Казахской ССР», включая историю антиколониального национально-освободительного движения. Это имело прямое отношение к исследованиям и судьбам историков, участвовавших в написании коллективного труда, в том числе и М. П. Вяткина.

В этот период Е. Б. Бекмаханов продолжал, в тесном контакте с М. П. Вяткиным, работать над монографией о движении Кенесары Касымова. И автор, и будущий ответственный редактор книги придерживались концепции, по которой национально-освободительное движение в Казахстане в 20-х-40-х гг. XIX в., как и движение батыра Срыма Датова в 80-х-90-х гг. XVIII в., рассматривались как направленные против колониальной политики царизма. Авторы, учитывая причины обоих движений, показывали политический и экономический произвол царской администрации в Казахстане, что вызывало массовый протест населения, и оценивали эти движения как прогрессивные. Постепенно эта оценка пересматривалась в Москве и Алма-Ате. История англо-русского соперничества на Среднем Востоке стала напрямую связываться с национально-освободительным движением на присоединенных к России территориях в XIX в. [9].

В 1947 г. была опубликована монография Е. Б. Бекмаханова «Казахстан в 20-40-е годы XIX в.» (ответственный редактор – М. П. Вяткин). Через год в Институте истории АН СССР в Москве она была защищена в качестве докторской диссертации. На защите выступили М. П. Вяткин, доктор юридических наук С. В. Юшков, член-корреспондент АН СССР Н.М. Дружинин. Последний указал на недостаточную разработанность социальной базы восстания, а также источниковедческой критики казахского фольклора о движении Кенесары Касымова. Ученый совет нашел обоснованной концепцию Е. Б. Бекмаханова и признал автора достойным искомой степени доктора исторических наук, первого доктора наук в Казахстане и Средней Азии.

Одновременно в Ленинграде выходит в свет монография М. П. Вяткина «Батыр Срым» (М. : Л., 1947). Эта работа остается и сегодня классической, новых исследований в этой области не проводилось, концепции национально-освободительного движения для XVIII вв. не пересматривались и вошли во все учебные пособия для школ и вузов Казахстана, а также в 1-е - 5-е издания многотомной «Истории Казахской ССР», подготовленные различными

коллективами авторов, объединенных Институтом истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова. АН Казахской ССР (с 1991 г. – Национальная Академия Наук Республики Казахстан).

Но уже в конце 40-х, а затем в 50-х гг. XX вв. концепция по движению Кенесары Касымова в Казахстане пересматривается. Вопрос о колониальной политике царизма становится теперь второстепенным, основным выделяется добровольный аспект в присоединении Казахстана к России и прогрессивные последствия этого акта. Отсюда все выступления казахского народа против царизма в области политики, экономики, социальных отношений, а также те движения, в которых поднимался вопрос о сохранении казахской государственности, были признаны реакционными, феодально-монархическими. Прежде всего это относилось к движению Кенесары Касымова. Е. Б. Бекмаханова стали обвинять в буржуазном национализме. 25 декабря 1950 г. в газете «Правда» его книга была подвергнута резкой критике. Бюро ЦК КП(б) Казахстана, обсудив статью, признало, что Е. Б. Бекмаханов рассматривал движение К. Касымова с буржуазно-националистических позиций. Кроме того, отмечалось, что редакционная коллегия второго издания «Истории Казахской ССР» не выполнила решения ЦК КП(б) Казахстана от 14 августа 1945 г. «О подготовке второго издания истории Казахстана» и допустила те же политические ошибки в оценке движения К. Касымова.

Ученый совет Института истории Академии наук СССР обсудил опубликованную в газете «Правда» статью, признал правильной критику книги Е. Б. Бекмаханова и указал ответственному редактору книги М. П. Вяткину на его серьезную ошибку, которая выразилась в том, что он поддерживал и разделял глубоко порочные взгляды Е. Б. Бекмаханова. Ученый совет так же отметил, что «грубо ошибочная характеристика движения Кенесары дана в «Истории Казахской ССР», в учебниках по истории СССР для средней школы (автор А. М. Панкратова) и для высшей школы (редактор – М. В. Нечкина). За допущенные ошибки [...] несет ответственность также Институт истории Академии наук СССР, не давший своевременно правильной оценки книги «Казахстан в 20-40-е годы XX в.». Дело Е. Б. Бекмаханова рассматривалось отдельно и он был отстранен от работы, репрессирован, находился несколько лет в одном из лагерей ГУЛАГа в Сибири. После 1953 г. он был реабилитирован, но его книга «Казахстан в 20-40-е годы XIX в.» хранилась в спецхранах библиотек до 1991 г.

Михаил Порфирьевич и Ермухан Бекмаханович до конца жизни последнего в 1966 г. оставались друзьями и единомышленниками, переписывались, встречались, обсуждали новую докторскую диссертацию Е. Б. Бекмаханова «Присоединение Казахстана к России». При поддержке академиков А. М. Панкратовой, Н. М. Дружинина в издательстве «Наука» в 1957 г. вышла в свет книга под этим названием. Концепция присоединения Младшего и Среднего жузов раскрывала этот процесс как сложный, противоречивый, но мирный в XVIII в., а в XIX в. как сочетавший военные и мирные формы, имевшие и прогрессивные, и негативные последствия. Южные районы Казахстана, в том числе Старший жуз, были присоединены силой оружия в период завоевания Средней Азии – Хивы, Бухары и Коканда в середине XIX в. Эта точка зрения была признана и вошла в казахстанскую и российскую историографию XX в.

В монографии Е. Б. Бекмаханова «Присоединение Казахстана к России» дана новая концепция движения К.Касымова, которую разделял М. П. Вяткин. В главе четвертой «Реакционная сущность феодально-монархических движений в Казахстане» Ермухан Бекмаханович вводит новые архивные материалы, позволившие с критических позиций оценить последний этап движения.

М. П. Вяткин и Е. Б. Бекмаханов всегда отстаивали приоритет в исторических и международных отношениях взаимосвязей Казахстана и России. И в новой концепции о движении К. Касымова они четко говорят о нарастании в ходе этого движения центробежных тенденций у отдельных феодальных групп Казахстана, их антирусской ориентации. При этом ученые отрицательно оценивали переговоры о вступлении в вассальные отношения султана Среднего жуза Губайдуллы с китайскими властями; султана Среднего жуза Саржана Касымова с ташкентским кушбеки; султана Среднего жуза Кенесары Касымова с Хивинским ханством и Бухарским эмиратом; султана Младшего жуза Каин-Гали Ишимова с Хивинским ханством. Кроме того, М. П. Вяткин поддержал введение Е. Б. Бекмахановым в научный оборот новых архивных документов - переписку султана К. Касымова с российским императором Николаем I. Из переписки следует, что К.Касымов не отказывался от подданства России, но при условии сохранения института ханской власти в казахских жузах. Аналогичной точки зрения, что следует из моих бесед с ним, придерживался и М. П. Вяткин. Е. Б. Бекмаханов учитывал его научную концепцию

по национально-освободительному движению в Казахстане, когда порекомендовал мне просить Михаила Порфирьевича быть научным руководителем кандидатской диссертации об участии казахов в Крестьянской войне 1773-1775 гг. под предводительством Е. И. Пугачева. Ермухан Бекмаханович с большим интересом следил за работой над рукописью, много беседовал на эту тему с М. П. Вяткиным и со мной, разделял концепцию научного исследования. Сохранилась переписка об этом.

Но Ермухан Бекмаханович также знал и о том, что в целом с казахстанской исторической наукой, которая сосредоточилась в университетах, педагогических вузах и институтах Академии наук Казахской ССР, у М. П. Вяткина контакты в послевоенный период не сложились. В личной беседе Михаил Порфирьевич сам говорил мне об этом: не было приглашений для подготовки монографий, участия в коллективных трудах, написания статей, что, возможно, было связано с дружбой с Е. Б. Бекмахановым. М. П. Вяткин с горечью отмечал, что несмотря на то, что он так много сделал для исторической науки Казахстана, признание к нему пришло от соседней республики Киргизии, где правительство и ученые находились с ним в самом тесном контакте. Он стал членом-корреспондентом АН Киргизской ССР, заслуженным деятелем науки республики, активно публиковался в академических изданиях.

Не сложились творческие взаимосвязи с Академией наук Казахской ССР и у Е. Б. Бекмаханова. В 1970 г., перед моим отъездом из Алма-Аты на работу в Москву, академик А. Н. Нусупбеков, тогда директор Института истории, археологии и этнографии им. Ч. Ч. Валиханова АН Казахской ССР, говорил мне о том, что он чувствует себя ответственным за то, что Ермухан Бекмаханович не был активно им вовлечен как автор в академические проекты, многотомные истории Казахстана.

Глубокий интерес к научному наследию М. П. Вяткина, его коллег и друзей, о некоторых из которых говорится в данной работе, не ослабевает и сегодня. Изучение вклада Вяткина в историческую науку, чисто человеческие взаимосвязи, преданность друзьям, поддержка их в тяжелые минуты жизни, верность науке могут служить объектом научного изучения для нового поколения историков теперь уже суверенных государств: России, Казахстана, Киргизии и др.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Подробнее см.: Материалы Международной научно-практической конференции «Историк и история: тернистый путь казахстанской исторической науки». Под общей редакцией Арын Е. М. – Павлодар, 2005; Бекмаханов Е. Б. Собр. соч. В 7 т. Павлодар, 2005; Казахи. Девятитомный популярный справочник. Изд. 2-е. – Алматы, 2003.
- 2 См.: М. П. Вяткин. Страницы жизни и работы. Под ред. С. И. Потолова. 2-е изд. – СПб., 2007. – С. 9-15; Вяткин М. П. Письмо в редакцию // Вопросы истории. – 1952. № 2. – С. 157-152. Подробнее см.: Панеях В.М. Упразднение Ленинградского отделения Института истории АН СССР в 1953 году // Вопросы истории. 1993. № 10. – С. 19-27.
- 3 Покровский М. Н. Дипломатия и войны царской России в XIX столетии. – М., 1923. – С. 337.
- 4 Вопросы истории. – 1988. № 11. – С. 59; Архив РАН. Ф. 697. Оп. 2. Д. 146.
- 5 Ученые записки Каз. ГУ. Серия историческая. Т. XIV. Вып. 12. – Алма-Ата, 1963.
- 6 Вопросы истории. – 1988. № 11. – С. 71.
- 7 История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. – Алма-Ата, 1943.
- 8 Дружинин Н. М. Избранные труды. Воспоминания, мысли, опыт историка. – М., 1990. – С. 258-259. Архив АН СССР. Ф. 697. Оп. 3. Д. 39. Л. 6 об.
- 9 Письма А. М. Панкратовой // Вопросы истории. – 1988. № 11. – С. 57. Из письма А. М. Панкратовой от 15 июня 1944 г.

Е. БЕКМАХАНОВ ТҰЛҒАСЫ ЗАМАНДАСТАРЫ КӨЗІМЕН

ӘБЖАНОВ Х.

ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі, Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры, Алматы қ.

XX ғасырдың ортасына қарай Қазақстанда ғылыми зиялы қауымның көрнекті тобы – тарихшылардың басын қосқан кәсіби ғылым саласы қалыптасты. Ғылыми-зерттеу институттары мен жоғары оқу орындарының тарих факультеттерінде, кафедраларында шоғырланған зерттеушілер әлденеше ғасырлар бойы түзілген, әр тарапқа шашырап кеткен құжаттарды жинақтап, беймәлімдерін архив, кітапхана, музей қорларынан іздестірумен Отан тарихының кешенді ғылыми кескінін, жаңашыл тұжырымдамасын ұсына алды. Эвакуациямен Алматыға келген Мәскеулік ғалымдарды тартумен, қазақ ғалымдарының белсене араласуымен даярланған «Қазақ ССР тарихы» академиялық басылымның 1943 жылы жарық көруі, 1945 жылы қазіргі Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының шаңырақ көтеруі осының бұлтартпас айғақ-дәлелі.

Ұлттық жаңа буын тарихшы ғалымдардың алдыңғы қатарында зор талант иесі Ермұқан Бекмаханов тұрды. Оның зерттеушілік қарымы Ұлы Отан соғысы жылдарында жарқырай көрініп, Одаққа мәшһүр А. М. Панкратова, М. П. Вяткин сияқты дүлдүлдердің назарын өзіне аудартқан еді. 31 жастан енді ғана асқанда докторлық диссертациясын қорғаған ол 1966 жылы дүниеден өткенше, яғни ширек ғасырға жуық, үздік зерттеулерімен, тоталитаризм қыспағындағы қасіретті тағдырымен аңыз адамға айналды. 1947 жылы жарық көрген «Қазақстан в 20-40 годы XIX века» монографиясы ұлттық тарихнамадағы соны құбылыс ретінде Отан тарихының шын достарын сүйінтті, жалған идеологияның жетегінде жүргендерді күйінтті. Интеллектуалдық серпіліс ұзаққа созылмады. Қасаң идеологияға симаған еңбегі үшін ғалым 25 жылға сотталып кете барды.

Алтын кездік қап түбінде жатпайтыны сияқты, жақсының аты, ғалымның хаты қапастан шықпай тұрмайды екен. Аңсаған күн – тәуелсіздіктің жариялануымен нартұлға қазақ ғалымы Е. Бекмахановтың шын мағынасындағы екінші өмірі – мәңгілік ғұмыры басталып кетті. Қуғын-сүргінге ұшыраған «XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан» монографиясы қазақ тілінде жарияланып, оқырман ықыласына бөленді, авторы биік тұғырына қайта қонды.

Бүгінгі күннің өлшемімен қарайтын болсақ, Е. Бекмахановтың қаламынан шыққан зерттеулер саны көп емес – 100-ге жетер-жетпес. Қазір кез келген тарихшы-профессор бұл көрсеткішті екі орап алады. Ғалым мәртебесі биігіне көтерілу үшін 200-300 еңбек жазу міндетті емес, есімін толағай бір ғана шығармасымен де ұлт шежіресінде, ұлт санасында өшпестей қалдырғандар бар. Солардың қауымында Е. Бекмаханов тұр. 1966 жылдың 7 мамырында тағы бір аңызға айналған қазақ Б. Момышұлы әйгілі ғалымның мезгілсіз қазасына мына азасөзімен көңіл айтыпты: «Қадірін білмеппіз ғой тірі кезде, деп боздар сорлы қазақ мен өлгенде». Осы сөзімді Қанышқа, Мұхтарға, т. б. арнап жазып едім. Інім едің, сенімен қоштасып, басыңа қойып тұрмын. Әрқашан да есімдесің, бауырым. Жылаушы Б. Момышұлы».

Иә, Баукеңнің ғана есінде емес, халық зердесінде, тарихи санада Кеңесары хан мен Е. Бекмаханов есімдері ажырағысыз бірлікте сақталып қалғаны – қалған. Тоталитаризмнің ноқтасына байлап-маталған, заманының зорлық-зомбылығын, кермек дәмін әділетсіз татқан Е. Бекмаханов азаттықтың арқасында туған халқының ортасына бар абырой-қасиетімен қайта оралды. Шын бақыттың кілті ғалымның Отанына, ұлтына, ақиқатқа қызмет етуінде екенін кейінгі ұрпаққа ұғындырған сәулелі қазақ перзентіне айналды.

Е. Бекмахановты тұғыры биік тұлғаға айналдырған факторлар арнайы зерттеу тақырыбы болуға лайық. Түйіп айтсақ, ол – бойына ананың сүтімен, атаның күшімен дарыған орасан интеллектуалдық әлеуеті. Абылай ханның ұрпағы көп ғалымның бірі болмауы керек ғой. Ол – кәсіп таңдаған, ғылым соңына түскен албырт жасты оң жолға түсірген ұлағатты ұстаздарының еңбегі. Соның ішінде Воронеждегі студент шағында Х. Досмұхамедовпен кездесулері өз жемісін бермей қалмады. Ол – әрбір қазақ үшін қасиетті тақырып – азаттық күресі тарихына тағдырын арнағаны. Кеңесары бейнесі қазақтың ауызша әдебиеті мен тарихында аз сомдалмағаны баршаға мәлім. Соларды ғылыми жүйелеу перзенттік парыз әрі ерлік ғой. Ол – ұстанған методологиялық принциптері мен құндылықтарының кемелдігі. Ал методологиялық кемелдіктің негізінде ғалымның әлеуметтік-кәсіби және рухани-имандық қасиеттері мен мінезі жатыр. Бекмахановтай тұлғаның қасиеті мен мінезін ашу үшін байтақ зерттеу жұмысы қажет. Біз өз міндетімізді естеліктерге сүйенумен ғана атқаруға тырыстық.

Естелік – тарихи дерек көзі. Оның басты нысанасы әдетте адам болғанымен замана лебің, уақыт тынысын, кеңістік ерекшеліктерін дөп басып тануға тигізетін пайдасы өлшеусіз. Бұл жанрдың

ұлттық тарих ғылымында орныққанына бірнеше ғасырлар өтіпті. Мәселен, естеліктің алғашқы үлгісін Бабырдың «Бабырнамасынан», Қ. Жалайырдың «Жылнамалар жинағынан» кездестіруге болады. XIX-XX ғасырларда аққан жұлдыз Шоқан, ұлы ойшыл Абай, ұлт мақтаныштары М. Әуезов, Қ. Сәтбаев, Ә. Марғұлан жайлы естеліктер молынан қағазға түсірілді. Міне, осы дәстүрдің тәуелсіздік тұсында сапалы жаңа биікке көтерілгені, халқымыздың біртуар перзенттері жайлы әлдеңеше естеліктер жарияланып, ендігі ғалымдардың ізденісіне, азаттық идеясымен суғарылған қоғамдық сананы қалыптастыруға оңтайлы ықпалын тигізіп жатқаны басы ашық ақиқат.

Солардың бірі – «Ермұқан Бекмаханов туралы естеліктер» кітабы – 2005 жылы жарық көрген екен. «Азимур» баспасынан (редакторы – Т. Әзімханова) шыққан кітап тұлғатану мен деректануға қызмет етері сөзсіз. Бірінші бөлімге ғана қазақ тілінде жазылған 25 естелік топтастырылыпты. Бөлім Шота Уәлихановтың «Бекмаханұлы – Абылайдың ұрпағы» атты зерттеуімен ашылады да, белгілі ақын-жазушылар З. Ақышевтің, Д. Әбілевтің, С. Байжановтың, Х. Есенжановтың, академиктер С. Бейсембаевтың, М. Ғабдуллиннің, М. Қозыбаевтың, К. Нүрпейісовтың, балалық шақтың қызығын Ермұқанмен бірге бөліскен құрдастары С. Суханбердиннің, Б. Қазықановтың, Т. Оразовтың, ғалымның шәкірттері Д. Шаймұхановтың, Т. Қаратаевтың, С. Исаевтің, Т. Тұрлығұловтың естеліктерімен жалғасады. Кімді болсын бейжай қалдырмайтын естеліктерді әйгілі ғалымның адал жары Халима Адамқызы Бекмұхамедова-Бекмаханова 40 жылдан бері жинақтап, құрастырғанын айрықша атап өткеніміз жөн. Осындай ұқыптылықтың, асыл азаматтың рухына шексіз берілгендіктің арқасында қазақтың асыл перзентін көпшілікке беймәлім қырынан тануға мүмкіндік туып отыр.

Ерекең ердің жасы 50-ден аса бере дүниеден озды. Замандастарының айтуынша, өмірінің қай кезеңінде болмасын жайлы мінезінен, білім-ғылымға құштарлығынан ажырамағын. Текті әулеттен шыққаны, оқуға зеректігі мектептегі кезінен байқалғаны, өмірлік ұстанымдары бала жасынан әділдік, адалдық рухымен шындалғаны нақты айғақ-дәлелдермен дәйектелуде. «Ермұқан қай пәнге болмасын өте ұқыптылықпен дайындалатын, бастаған ісін толық аяқтауға тырысатын, – деп жазыпты сыныптас досы Б. Қазықанов. – Ұстамдылықтың, әдептіліктің, турашыл принципшілдіктің белгілері сол кездің өзінде-ақ оның

іс-әрекеттерінен, жүріс-тұрысынан байқалатын. Музыканы сүйетін, аздап домбыра, мандолин шерте білетін, өлең шығарумен айналысатындығы бар-ды».

Болашақ ғалымның бойындағы бұл мінез бен қасиет ержеткен соң одан әрі тармақталып, оның әлеуметтік-кәсіби және рухани-имандық жағымды, жасампаз болмысының мәнді белгісіне айналды. Ақиқатты ашуға құштарлық, қапысыз таңдаған өмірлік кәсібі – тарих ғылымына риясыз еңбек етуі, қоғамдық-гуманитарлық ғылымдардың әр саласынан мол даярлығы – бәрі үздіксіз ізденіспен тамырын тереңге жайды. «Тарихшыларды былай қойғанда, одан әр мәселеде талай әдебиетшілер мен ақын-жазушылардың ақыл-кеңес, консультация алып жүргенін сан рет көргенім бар, – деген жолдарды оқимыз Кеңестер Одағының батыры Мәлік Ғабдуллин естелігінен. – Егер Ермұқанның ақыл-кеңесі болмаса, «Қобыланды батыр» жырын терең зерттеуге бармаған да болар едім. Сол ақылы үшін мен оған оның көзі тірісінде де, одан кейінгі кезде де шексіз алғысымды айтумен келемін».

Ұлыларға бірін бірі тануы үшін көп кездесудің, ұзақ-сонар әңгіме-дүкен құрудың қажеті жоқ екен. Соғыс жылдарында Б. Момышұлы «История Казахской ССР» кітабының академиялық басылымын оқып, жас тарихшы Е. Бекмахановтың талантын жазбай таниды. Ал 1946 жылы докторлық диссертацияны қорғаған Ермұқанға Кеңес Армиясының полковнигіне тиесілі үш мың сомдық карточкасын және 1,5 мың сом ақша беруін қиын сәтте қолын созуы деп қана емес, таланттың болашағына салған инвестициясы ретінде түсінгеніміз жөн шығар. «Мен Ермұқанның XVII-XVIII ғасырлардағы қазақ халқының тарихы жөніндегі біліміне таң қаламын», – деген екен Баукең жазушы М. Қалдыбаевқа шерткен сырында.

50-жылдардың басында «Казахстан в 20-40-е годы XIX века» монографиясы үшін Е. Бекмаханов ұлтшыл атанып, 25 жылға бас бостандығынан айрылғаны белгілі. Ұлт зиялыларына қарсы ұйымдастырылған қуғын-сүргін тұсында оған күйе жағушылар аз емес еді. Кейінде ашылған деректерді, естелік кітапты парақтай отырып, ғалымның соңына шам алып түскендер, қолдан келсе аяқтан шалып, мұрттай ұшыруға тырысқандар абақтыдан босап келгеннен соң да қарап қалмағанын көреміз. 1957 жылдың ерте көктемінде Қазақ университетіндегі шолақ белсенді Зайкин деген біреу көр-жерді сылтауратып, Ерекенді партиядан шығаруды күн тәртібіне қойыпты. Бұл жолы ұстазын қорғауға студенттер белсене кіріседі.

«Біз, студенттер қауымы, – деп еске алыпты сол оқиғаны замандас інісі С. Исаев, – Хрущевке XX партсъездің тарихи шешімдерін қолдайтынымызды, елде демократия дәуірінің басталғанын, Сталиннің кезінде дарынды, адал адамдардың жазықсыз қуғын-сүргінге ұшырағандарын, ешқандай әділеттіліктің болмағанын, сондай ізгі жандардың бірі тарих ғылымдарының докторы, профессор Ермұқан Бекмахановтың жаламен жапа шегіп, бар ғылыми атақтарынан айырылғанын, енді білікті ұстазға тағы да жала жабылып, партия атынан қуғындала бастағанын, оның осы күнге дейін тар пәтерде тұрып, жұмыс істеп келе жатқанын сыпыра жазып, Бекмахановқа араша түсіп, аналардың бәле-жаласынан құтқаруға көмектесуін өтіндік».

Алматы қаласындағы 5 жоғары оқу орнының 117 студенті қол қойған хаттың мәтінін орыс тілінде маржандай төгілтіп жазғандардың бірі тарихшы аспирант Рамазан Сүлейменов еді. 1961 жылы, яғни арада төрт жыл өткенде, заңғар жазушы М. Әуезовтың аспиранты Рамазан кандидаттық диссертациясын қорғағанда оның ресми оппоненті болып Е. Бекмаханов тағайындалады. Бұлардың шығармашылық тағдырында басқа да ортақ сәттер баршылық. Мәселен, Мәскеуде Ерекен докторлық диссертациясын қорғаған Тарих институтында 1972 жылы Р. Сүлейменов те ғылым докторы дәрежесін алды. Е. Бекмаханов соғыстан кейін біраз уақыт бүгіндегі Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтында директордың орынбасары қызметін атқарса, 1984-1988 жылдары осы институттың директоры қызметінде Р. Сүлейменов отырды. Профессор, академик, Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың иегері сынды атақ-лауазымдарға ие болған ол Абылай хан, Шоқан, шығыстану, қазақ мәдениеті жайлы терең зерттеулерді дүниеге әкелді.

Е. Бекмаханов ғылыми зерттеулерін екі тілде қазақша, орысша еркін жазған тарихшы. Кеңестер Одағының ірі ғылыми орталықтарында оған ниеттес, пікірлес әріптестері еңбек етіп жатты. Солардың естеліктері тұлғаның ұлттық тарихнамаға, деректер аясын кеңейтуге, тарихи тұлғатануға, кәсіби ынтымақтастық пен ықпалдастықты нығайтуға салған олжасын зерделеуге септесетін құнды деректерге толы. Бұл орайда академиктер Н. М. Дружининнің, А. М. Панкратованың, профессорлар Г. Ф. Дахшлейгердің, Я. Д. Серовайскийдің, Л. В. Дюковтың, инженер В. Сурастың жазбалары зор маңызға ие. Академик А. М. Панкратованың тар қапастағы Ерекенді арашалаған ерлігіне тәнті боласыз. Ал аспиранттары К. Стамбековтың, С. Сүндетовтың, қызы

Н. Бекмаханованың әр жылдардағы ғалым тағдыры мен тауқыметінен, шығармашылық табысы мен қуғындалуынан мол хабар берген естеліктері кеңестік тоталитаризмнің қиянатын әшкерелегеніне қоса, бүгінгі азаттығымыздың күдіретін дұрыс бағалауға жол сілтейтін құжат деуге лайық.

Тұлғатану ғылымында хаттардағы деректерді сөйлетудің орны алабөтен. Әзірге Е. Бекмахановқа қатысты 200-ге жуық хат ғылыми айналымға еніп отыр. Кімге жолданғанына қарай оларды шартты түрде үш топқа жіктеуге болады: 1. Ресми билік орындарына жолданған хаттар. 2. Отбасымен (ұл-қыздарымен, жарымен) жазысқан хаттар. 3. Достарымен, әріптестерімен алмасқан хаттар. Хаттардың мазмұнынан ғалымның зерттеу мұратына шексіз берілгені, бала-шағасының тағдырына алаңдаған көңілі, алдағы шуақты күндерге сенімі ап-анық көрініп тұр.

Е. Бекмаханов туралы замандастарының жазғанынан қилы-қилы оқиғалар баянын, ХХ ғасырдың 40-50 жылдарында орын алған тоталитарлық зорлықты, ұлт саясатындағы өктемдікті, қазақ зияларының арасындағы тартыс-қырқысты байқамай тұрмайсыз. Мұнда қазақ тіліне жасалған әділетсіздіктен де хабар беретін мәліметтер мол. Айталық, жоғары оқу орындарында сабақ негізінен орыс тілінде жүретін. Үстем халықтың тілін жетік білетін Ерекең қазақ студенттеріне: «Қашан өзіміздің ана тілімізде сөйлер екенбіз», – дейді екен. Бұл – итжеккенге барып келгенінен кейін айтылған сөз. Осыдан-ақ ғалымның қайтпас қайсар мінезін, нағыз ұлтжандылығын көруге болмай ма?

Е. Бекмахановтың дүние салғанына жарты ғасырға жуық уақыт өтті. «Ғалымның хаты өлмейді» деген халқымыздың дана сөзі тағы бір қырынан дәлелденді. Қазіргі таңда орта ғасырлар мен жаңа замандағы Қазақстан тарихын зерттейтін бірде-бір ғалым Е. Бекмаханов зерттеулеріне тоқталмай кете алмайды. Ерекең де, ғылыми мұрасы да туған елімен бірге жасасып келеді. Тәуелсіздіктің қадірін осындайда білесің. Әйгілі тарихшы қилы заманда ұлы тұлға Кенесарыны, баға жетпес қазына – ұлт тарихын ғылыми ұлықтауымен азаттық рухын асқақтатты, Тәуелсіздік сәтін жақындатты. Замандастары сомдаған бейнесі күн санап жарқын тартып келеді. «Мәңгілік Ел» идеясының өміршеңдігі өлмес мұра қалдырған тұлғалар есімін ардақтағаннан көрінсе керек. Сонда жақсылық жақсылыққа жалғасады.

ЕРМҰХАН БЕКМАХАНОВ: ТАРИХШЫНЫҢ ЕРЛІГІ МЕН ҚАСІРЕТІ

ОМАРБЕКОВ Т. О.

Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі, профессор, ҚР ҰҒА Құрметті академигі, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы қ.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің тарихи тұлғалары туралы айтқанда тарихшылар арасынан алғаш ауызға алынатыны профессор Ермұқан Бекмаханов. Ол қазақ ғалымдары арасынан алғаш рет тарих ғылымынан докторлық диссертация қорғағанын бәріміз білеміз. Сонымен қатар Е. Бекмахановтың аталмыш университетте, тіптен барлық Қазақстанның жоғарғы оқу орындары арасында алғаш рет Қазақстан тарихы кафедрасын ашқанын және басқарғанын елдің бәрі біле бермейді. Қазақ университетінде тұңғыш мұндай кафедраның ашылуы мамандарды дайындауды ғана емес, сонымен қатар қазақ тарихынан ғылыми еңбектер жазу жұмысында өркендетуге бастау қалады. Сонымен бірге бұл кафедраның ашылуы осы жылдары жаңадан қолға алына бастаған орта мектептерде Қазақстан тарихы пәнін оқыту жұмысында жолға қоюға мүмкіндік берді. Бұл кезде орта мектептерде осы пәннен оқулықтар жазу әлі қолға алынбаған болатын. Ашылған кафедра осы жұмысты бастауға жол ашты. Сонымен бірге университетте ашылған Қазақстан тарихы кафедрасы Е. Бекмахановтың басшылығымен Қазақстанның жоғарғы оқу орындарына оқытушылар дайындау мәселесінде қолға алды. Әрине, Е. Бекмахановтың қызметі Қазақ университетімен ғана шектелмейді. Ол бүгінде Қазақ тарихының елге танылған патриархтарының бірі болып табылады.

Тарих әділ таразышы деп айтамыз. Шындығында солай. Ол әркімді қоғамдағы орны мен үлесіне қарай сипаттайды және бағалайды. Ондаған кітаптар шығарса да, есімі елге елеусіз жандар бар, немесе жалғыз кітаппен жаһанға немесе туған елге кеңінен белгілі болып қана қоймай, үлкен тарихи беделге, асқарлы айыройға қол жеткізген ірі тұлғалар бар.

Тарих ерте ме, кеш пе, әркімді еңбегінің санына емес, сапасына қарай, адамзаттың, әсіресе, туған халқының рухани сұранысын өтеу деңгейіне байланысты өзінің лайықты орнына қояды.

Бұл – тарихтың ешкімге бас имес, қатал заңы. Уақыттың қайшылықты тезінен өтіп, кезінде коммунистік тоталитарлық жүйе аяусыз «таптап», аяқасты етуге күш салғанмен, бүгінгі

егемен Қазақстан тарихы шоқтығы биік ірі тарихи еңбек ретінде бағалап отырған «XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан» деп аталатын іргелі де жеке зерттеу авторы, тарихшы Ермұхан Бекмаханов – осындай азамат.

Біздің тарихшылар оның өмірі, аталған еңбегі үшін тоталитарлық социализмнен көрген бейнеті, тарқан азабы жайлы біраз қалам тартты. Оларда ғалымның өмірбаяны бірсыпыра толық айтылды. Солай бола тұрса да, оқырманның есіне қысқаша шолу түрінде тарихшы өмірінің негізгі кезеңдерін ұсына кеткен артық болмас.

Ермұхан Бекмаханұлы 1915 жылдың 15 ақпанында қазіргі Павлодар облысының Баянауыл ауданында туған.

6 жасында әкеден айырылған ол тұған ауылында мектепке барып, соңынан жетіжылдықты бітіреді. 1932 жылы жоғары оқу орнына дайындайтын Семейдегі бір жылдық курсты бітіріп, Халық ағарту комиссариатының бөлуімен алғаш Тамбовтың, соңынан Воронеждің педагогтік институтына оқуға қабылданып. Оны 1937 жылы бітіреді. Онан соң, аз уақыт Алматыдағы № 28 мектепте тарих пәнінің мұғалімі қызметінде болып, 1937-1939 жылдары Халық ағарту комиссариаты жанындағы педагогикалық ғылыми-зерттеу институтының ғылыми қызметкері, соңынан директоры болып қызмет атқарады. 1940-1941 жылдары Е. Бекмаханов Мәскеудегі Жоғары партия мектебінде оқиды. 1941-1946 жылдары Қазақстан Қомпартиясы Орталық Комитетінің лекторы, 1946-1947 жылдары Қазақстан Ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институты директорының орынбасары, 1947-1951 жылдары Қазақ мемлекеттік университетінде профессор, кафедра меңгерушісі қызметтерін атқарады.

1943 жылы оған ғылым кандидаты, ал 1946 жылы ғылым докторы дәрежелері берілген еді. Айта кетер бір маңызды нәрсе – Е. Бекмаханов тарих ғылымы бойынша Қазақстандағы алғашқы ғылым докторы атанған қазақ болатын. Бірақ, көп кешікпей-ақ, тоталитарлық жүйеде қалыптасқан, «буржуазиялық ұлтшылдыққа» айыптау науқаны Е. Бекмахановтың ғылымдағы жетістігіне іштарлық жасап жүрген күншілдердің оған қарсы ашық әрекетіне жол ашты. Қайта-қайта ұйымдастырылған ғылыми талқылаулар ақыры талантты тарихшыны қуғын-сүргінге ұшыратуға ұласты. 1951 жылы университеттен қуылған Е. Бекмаханов партия мүшелігінен де шығарылып, ғылыми дәрежелері мен атақтарынан жұрдай болды.

Ол біраз уақыт Алматы облысының Нарынқол ауданында және Жамбыл облысының Шу ауданында мектепте тарих пәнінің оқытушысы болып жұмыс жасады.

1952 жылдың 2 қыркүйегінде тұтқынға алынған Е. Бекмаханов, осы жылдың 2 желтоқсанында 25 жылға сотталып, ГУЛАГ концлагеріне жөнелтілді.

Бірақ белгілі тарихшы А. М. Панкратова бастаған бір топ мәскеулік тарихшылар оны 1954 жылы босатып алуға қол жеткізді. 1955 жылы қыркүйектен бастап қана Қазақ университетінде жұмысқа орналасқан ол 1957 жылы екінші рет докторлық дәреже алу үшін диссертация қорғады. 1962 жылы оны республика Ғылым Академиясы өзінің мүше корреспонденті етіп сайлады. Бірақ таланттың ғұмыры келте болды, 1966 жылы 6 мамырда Е. Бекмаханов ауыр науқастан қайтыс болды.

Қуғын-сүргінге, айтыс-тартысқа толы ғалымның осы өмір жолы туралы қазақстандық белгілі тарихшылар М. Қозыбаев, К. Нұрпейісов, И. Қозыбаев, Л. Гуревич, Ә. Такенов қалам тартты.

Оларда, негізінен, Е. Бекмахановтың ғылыми еңбегін жөнсіз қаралаудың қалай жүргізілгені әңгіме болды. Бұл әрине, бүгінгі күнге сабақ боларлық тарих тағылымы. Жалпы алғанда, саяси қайшылыққа толы, қиын-қыстау кезеңде тарих шындығы үшін күрескен Е. Бекмахановтың өмірінің өзі үлкен ерлік екендігі еш күдік туғыза қоймаса керек. Алайда, аатақты тарихшының ең басты ерлігі – біздің ойымызша, оның «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты алғашқы докторлығының монографиясы, әсіресе, онда қазақтың соңғы ханы – Кенесары Қасымұлының ерен тұлғасын туған еліне шынайы танытуы дер едік.

Осы орайда, тарихшы Кеңес Нұрпейісовтың мынадай сөзі еріксіз еске түседі: «...Алғашқы кәсіби тарихшы ғалымдардың бірі Е. Бекмахановтың ғылыми мұрасы тақырыбының көп қырлылығымен, мәселелерді кеңінен қамтуымен және бағалау – болашақтың міндеті» (К. Нұрпейісов, «История одного дела». – История Казахстана: белые пятна. – А., 1991, 35 б.).

Ия, осы уақытқа дейін Е. Бекмахановтың қуғындалу тарихын ғана әңгімелеп келдік. Ал оны кінәлауға себеп болған, оның ең басты ғылыми еңбегі – «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты монография мазмұнына үніліп көрдік пе? «Осы іргелі жұмыс бүгінде неліктен тарих ғылымындағы үлкен ерлік ретінде бағалануда» деген сауалға шынайы жауап бере алдық па? «Кенесарыны марапаттаған», «Ұлт-азаттық көтерілістерінің көрсетілген кезеңдегі

шынайы сипатын ашып берген», – деген тәрізді келте жауаптар Е. Бекмахановтың тарихтағы ерлігін толық бейнелей алмасы және белгілі. Бұған біздің көзіміз аталған зерттеудің құрылымын шолып шыққанда-ақ жетер еді.

Зерттеу екі бөлімнен, он тараудан тұрады. Алғашқы тарау «XIX ғасырдың бірінші жартысындағы Қазақстан» деп аталса, екінші бөлім «Кенесары Қасымов басқарған азаттық күресі» деген тақырыппен берілген.

Жұмыстың кіріспесі де аса көлемді және тиянақты. Ондағы әдебиеттерде, архив деректеріне және ауыз әдебиеті материалдарына жасалған ғылыми талдаулар бүгінгі тарихшыларға үлкен өнеге бола алады. Кенесары туралы өзінен бұрын жазған А. Рязанов, М. Стеблин-Каменская, А. Якунин тәрізді тарихшылардың еңбектерін «бет-жүзіне қарамай батыл сынау» Е. Бекмахановқа ғана тән. Осы орайда бүгінде диссертациялық еңбектерінің тарихнамасында басқа тарихшылардың еңбектерін тандана мақтаудан басқаны білмейтін жас зерттеушілеріміздің осы бір көрнекті тарихшыдан ұлағат алмағаны еріксіз қынжылтады.

Е. Бекмаханов А. Рязановты «Восстание Кенесары Касымова» атты еңбегінде Кенесарының рөлін дұрыс түсінбегені үшін сынады. «Ол – деп жазды Е. Бекмаханов, – күрестің өрістеуіндегі Кенесарының жеке мүдделерінің маңызын асырып көрсетеді, халық бұқарасын оның еркінің қараңғы құралы ретінде бейнелеген» (аталған еңбектің 20-беті).

Автор М. И. Стеблин-Каменскаяның еңбегінің құнды жақтарын бағалай келіп, оны «көтерілістің жеңілу себептерін айқын түсіндіріп бере алмағаны» үшін сынады. А. Рязановқа тән кемшіліктерді Е. Бекмаханов А. Якуниннің «Большевик Казахстана» журналының 1939 жылғы 8 нөмірінде жарық көрген «Кенесары Қасымовтың көтерілісі» деген мақаласынан тапты. Ол Якуниннің «Кенесарыны көтерілісшілерге өзінің жеке мүддесі үшін жолдан қосылған жолбике ретінде сипаттағанын, онын: «Кенесары, как мы видели, не пользовался поддержкой масс; больше того, Кенесары встречал в массах безразличное или прямо враждебное отношение», – деген пікірінің негізсіздігін айта келе, «Тіптен патша тарихшылары неліктен 10 жыл бойы Кенесарының көтерелісті басқарғанын тамаша түсінген еді», – деп түйіндеді (Аталған еңбек, 21-22-бб.)

Кейінгі әрекеті көрсеткендей, Якунин Кенесары көтерілісінің мәнін ғана емес, Е. Бекмахановтың әділетті ғылыми сынын да дұрыс түсінбеген болып шықты.

Алғаш Жиреншин, Кеңесбаев тәрізді ғалымдардың Е. Бекмахановтың еңбегін жағымды тұрғыдан бағалаған пікірлеріне шабуыл жасаған Якунин ақырында Е. Бекмахановтың ежелгі қарсыластары Х. Айдарова мен Т. Шойынбаевқа қосылып, 1950 жылы 26 желтоқсанда «Правда» газетінде «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана» атты мақала жариялады. Онда авторлар Кенесарының көтерілісін «қазақ халқын кейінге тартқан реакциялық қозғалыс» ретінде сипаттап, Е. Бекмахановты «осы түсінбеді, сөйтіп тарихты бұрмалады», – деп айыптады.

Мақала авторларының бірі Т. Шойынбаев Е. Бекмахановқа қарсы күресті ертерек бастаған еді. 1947 жылы 26 желтоқсанда Тарих, археология және этнография институты мәжілісінде Е. Бекмаханов Т. Шойынбаевты қолжазбалар бөліміне жетекшілік жасаудағы кемшіліктері үшін өткір сынға алған еді. Е. Бекмахановтың ымырасыз қарсыласы М. Ақынжановты қосып алған Т. Шойынбаев 1948 жылдың 31 қаңтарында «Саяси қате, ғылыми құнсыз кітап» деген тақырыппен Е. Бекмахановтың аталған іргелі зерттеуін айыптаған мақала жазды (бұл туралы толығырақ қараңыз: Л. Гурьевич. Тоталитаризм против интеллигенции. – А., 1992, 80 б.).

Е. Бекмахановтың ғылыми сыны өзі авторларының бірі болып табылатын, 1943 жылы жарық көрген «Қазақ ССР тарихы» кітабына да қатысы болды. Бұл еңбек соғыс жылдарында Қазақстандағы уақытша қоныс аударған белгілі тарихшылар мен қазақстандық ғалымдардың біріккен еңбегінің нәтижесі еді. Кітап А. Панкратованың және М. Әбдіхалықовтың редакциясымен жарық көрді.

Бұл еңбек баспадан шығардан бұрын Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде, 1943 жылы қыркүйекте Мәскеудегі «Исторический журналдың» редакциясында тарихшыларды кеңінен қатыстырып талқыланып, негізінен жағымды баға алды. Бірақ, жекелеген тарихшылардың бұл кітаптан «орыс қарсы пікірлерді» іздестіруді оны Сталиндік сыйлыққа ұсынуға кедергі келтірді.

Осындай ахуалда Е. Бекмахановтың 1943 жылы 28 маусымда Мәскеуде «Кенесары Қасымов бастаған қазақтардың азаттық күресі» (1837-1847 жж.) тақырыбынан кандидаттық қорғауына мүмкіндік болды. Кезінде қазақтарды аяусыз езіп-жаныштау жүйесінің «жүрегі» болған қалада осындай тақырыпта диссертация қорғау да үлкен ғылыми ерлік еді.

1944 жылға қарай елдегі ахуал Ұлы Отан соғысындағы жеңістерге орыс халқының рөлін бағалау, мақтан ету түрінде көрініс бере бастады. Мұның өзі тарих методологиясына да ықпал етіп,

бұрын революцияға дейін орыс бодандығына қарсы көтерілген ұлт-азаттық қозғалыстары басшыларын айыптау сипатын алды. 1944 жылы мамыр-маусым айларында БК(б)П ОК өткен тарихшылар кеңесінде «Қазақ ССР тарихы» осы тұрғыдан айыпталды. Мәскеудегі Орталық Комитет көп кешікпей-ақ, Морозов дегеннің Орталықтан шығатын «Большевик» журналының 1945 жылғы N 6: «Об Истории Казахской ССР» деген мақаласы және Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің «Большевик Казахстана» журналының осы жылғы N6 санында «О подготовке 2-го издания «Истории Казахской ССР» деген тақырыпта ресми материалы жарық көріп, оларда аталмыш кітаптың идеологиялық қателіктерін» түзеу және қайта басып шығаруға дайындау мәселері айтылды.

Қалыптасқан ауыр ахуал, оның үстіне Е. Бекмахановтың 1946 жылы Қазанда, тағы да Мәскеуде тарих ғылымдарының докторы атағын алу үшін диссертациясын сәтті қорғауы, сөйтіп, республикада тұңғыш тарих ғылымдарының докторы дәрежесін иемденуі оның дұшпандарының оған қарсы күресінің екпінін туғызды. Алматыдан Мәскеуге Е. Бекмахановтың еңбегін қаралап ағылған «домалақ» арыздар тасқыны оның докторлық диссертациясын бекітуіне екі жылдай кедергі жасады.

Осындай жағдайда Е. Бекмаханов амалсыздан «Казахстан в 20-40 годы XIX века» деген атпен 1947 жылы баспадан шыққан және докторлық лауазым алуына негіз болған жеке зерттеуінде өзін-өзі және өзінің әріптестерін «Қазақ ССР тарихының» бірінші басылымындағы «қателіктері» үшін сынауға мәжбүр болды. «Кенесары Қасымовтың көтерілісін баяндаудағы негізгі қателік, – деп жазды ол, – әлеуметтік-экономикалық шарттарды талдамай, оның біржақты сипатталуында. Сондықтан да, Кенесары көтерілісінің сипаты мен қозғаушы күштері түсініксіз болып қалған. Онан соң, Кенесары хандығының саяси құрылысы мүлде көрсетілмеген, ал онсыз өзінен бұрынғылармен салыстырғанда Кенесарының прогрестік рөлі неден көрінетінін түсіну мүмкін емес» (Е. Бекмаханов. Аталған еңбегі, 23 б.)

Көріп отырмыз, Е. Бекмаханов бәрібір Кенесары қозғалысы туралы өзінің пікірін өзгертпеді. Өзінің аталмыш монографиясында және «Қазақ ССР тарихының» екінші басылуында ол өзі айтып отырған әлеуметтік-саяси мәселелерді талдауға баса көңіл бөлді де, Кенесары көтерілісін бұрынғыша жағымды бағалап қалдырды. Мұның өзі Е. Бекмахановтың ғылыми тұрғыдан аса принциптілігін дәлелдей түсетін жай.

Сондықтан да, оның қарсыластары осы іргелі еңбекті үш қайтара талқылауға мұрындық болды. Алғашқы талқылау Мәскеуде – КСРО Ғылым академиясының тарих институтында 1948 жылдың 28 ақпанында болды да, екінші талқылау осы жылдың маусым айында Алматыда, Қазақ ССР Ғылым академиясының Төралқасында өтті. Бұл екі талқылау да Е. Бекмахановтың қарсыластарының өткір «сындарына» қарамастан, оның концепциясын негізінен қолдаумен, яғни, Кенесары көтерілісін ұлт-азаттық қозғалыс ретінде бағалаумен аяқталды.

Келесі осы жылдың 14-19 шілдесінде өткен республика Ғылым академиясының Тарих, археология және этнография институтындағы талқылау да аса тартысты болғанына қарамастан, Кенесары көтерілісі тағы алғашқы айтыс-тартыстар қорытындыларын мақұлдады.

Қорытынды сөзде Е. Бекмаханов ішінара былай деп атап көрсетті: «...Тәжірибесі жағынан да, жас бойынша да мен, айтарлықтай жас қызметкермін. Өзімнің алғашқы монографиялық еңбегімді жасау барысына мен әрқашан өзімнің жеке мансабым туралы емес, өзімнің халқым туралы ойладым... Үлкен және қиын ізденулер мен зерттеулер жолында жансақтықтар мен қателіктер болуы тиіс еді, оның үстіне, өзімнің әріптестерім, тарихшы – қазақтар арасында менің алғаш рет батылдық жасап, өте күрделі және шатасқан мәселе бойынша марафондық қашықтыққа жүгіріп өтуіме тура келді... Осында, талқылауда, қаралған мәселелерге ілтипатпен және шыдамдылықпен қараған біздің ғылыми қауым XIX ғасырдың 20-40-ш жылдары тәрізді қазақ халқының тарихи тағдырына күрделі түс болып табылатын кезеңнен кітап жазғаным үшін мені айыптай қоймас деп ойлаймын» (Стенограммадағы сөз, И. М. Қозыбаевтың көрсетілген еңбегі бойынша беріліп отыр, аударма біздікі, 98-б.).

Е. Бекмахановтың осындай мұзды да жібітерліктей, шынайы пікірі, іштарлық пен қызғаныш отына өртенген оның «дұшпандарының» тас жүректерін жібіте қоймады. Олар талантты тарихшыға қарсы жүйкені тоздырар астыртын әрекеттерін бұрынғыдан да үдете түсті. Сондықтан да, сол жылдың қарашасында Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінде өткен тарихшылар кеңесінде Е. Бекмаханов сөз арасында былай деп ашына мәлімдеді: «Қаншалықты таңданарлықтай болып көрінсе де, осыған қарамастан, айта кеткен жөн, біздің кейбір тарихшыларымыз ұлықтық маниясымен ауырады және олардың ішінен Қазақстанның

жетекші тарихшысы болып табылатын дәлелдеумен айналысады. Осындай намысшылдық ойына біздің жолдастардың ғылыми жүйкесін жұқартуда және оларды біздің ісіміз үшін қауіпті және жалған көзқарасқа жетелеуде...» (Сонда, 99 б.).

Ғалымның өзегін жарып шыққан осынау өткір пікірін бүгінгі тарихшыларға қалдырған өсиет ретінде де қабылдауға болар еді. Жетекші, ең басты тарихшы болуға құштарлық, «ұлықтық маниясы» аса қауіпті кесел екенін біздің тарихымыз дәлелдеді деп ойлаймыз. Біздің сапамызда талантты, жас тарихшылардың аз болуы осындай кеселдің біздерді мендеп алуынан емес пе екен? Осыны ойлағанымыз жөн.

«...Творчестволық талқылаулар жайы бізде тіптен де ойдағыдай емес, – деген еді одан әрі Е. Бекмаханов. – Менің жеке басым бұл мағынада шағымдана алмаймын. Алайда Қазақстандағы тарих ғылымы менің кітабыммен ғана бітуі тиіс пе? Неліктен барлық тартыстар менің кітабымды талқылаумен ғана шектелуі керек және бізде шыққан басқа тарихи жұмыстар туралы бірде-бір айтыстың болмауы қалай?» (Сонда.).

Осыдан сон: «Ақиқатқа қарсы ештеңе айтуға болмас, - деген салиқалы қорытындыға келуге болатын еді. Бірақ мұндай биік деңгейде ойлауға Қазақстан тарихшыларының кейбірінің өресі жете қоймады. Ғалымның қарсыластары оны «ұлтшыл» деп қоймай, «алашордашыл» деп айыптауға дейін барды. Бұған негіз болған нәрсе – Е. Бекмахановтың өзінің іргелі еңбегінде Әлихан Бөкейхановтың Семейдегі жергілікті архивінде сақталған «Из переписки киргизских ханов, султанов и проч.» деп аталатын жазбаларын еске түсіруі еді. И. Сталиннің көзі тірі кезінде оның саяси қарсыласы, Алашорда үкіметінің төрағасы Ә. Бөкейхановтың есімін ауызға алып қана қоймай, Әлекеннің еңбегіне бір ауыз сөзбен болса да төмендегідей жағымды сипаттама беріп кетті: «Переписка А. Букейханова отражает внешне-политические связи Казахстана с царской Россией; в частности в письмах к генерал-губернатору Капцевичу отражены первые шаги колонизации Казахстана» (түп нұсқа орысша болғандықтан, осы маңызды жолдарды әдейі аудармай бердік: қараңыз: аталған еңбек, 24 б.).

Е. Бекмахановтың ғылыми зерттеуінің құндылығы мен ерекшелігі – оның Кеңесары мен оның інісі Наурызбайға қатысты халық арасында кеңінен тараған ауыз әдебиеті үлгілерін аса орынды пайдалана білуі еді. Олардың ішіндегі сол тұстағы қазақ болмысын кеңінен ашатын «Наурызбай мен Ханшайым», «Жасауыл қырғыны»,

«Санжар батыр», «Кеңесары туралы жыр» және басқада жырларды тарихшы өзінің еңбегінде талдайды (Қараңыз: 44-48 бб.). Сонымен қатар, онда бір қатар халық жауларының мұралары да талданады. Автор қорытындысында Нысанбай мен Досқожа жыраулардан басқалардың көбісінің шығармаларының әлі жарық көрмегеніне өкініш білдірді. Бүгінгі зерттеушілердің осы ескертпеге назар аударғандары жөн болар еді.

Е. Бекмахановқа тән тағы бір ерекшелік – осы ауыз әдебиеті мұраларын бұрмалау атауларына төзбей, шындық бетіне тұра қарап, өзінің пікірін бүкпесіз айтуы еді. Мысалы, ол Жүсіпбек Байсығарын 1924 жылы Мәскеуде жинап бастырған Нысанбай жыраудың «Кеңесары – Наурызбай» дастанының бұрмалануын, ондағы Кеңесарыны «қаншерлер», «қарақшылар», «ұрылар» және «қаңғыбастар» көсемі ретінде суреттейтін тұстардың жолдан қосылғанын ашық айтты (Қараңыз: Сонда, 42 б.).

Шындығында да кезінде
Наурызбай төре кеткен соң,
Бастан ауды бағымаз.
Кеңесары кеткен соң,
Иесіз қалды тағымаз.
Бұлбұлдай сайрап жүр едік,
Байланды тіл мен жағымыз,

– деп жырлаған Нысанбай жыраудың Кеңесарыны жоғарыдағыдай тобыр арасында бейнелеуі мүмкін емес. (Қараңыз: Нысанбай, Досқожа және т. б. жыраулардың мұралары басылған: «Хан Кеңе», А., 1993.).

Е. Бекмаханов Нысанбай жыраудың Кеңесарыны Иман, Жауке, Толыбай, Ағыбай, Бұқарбай, Мендібай, Дулат және Шәкір тәрізді тамаша батырлар мен халыққа қадірлі кісілердің ортасында суреттегенін ескертеді. Сондай-ақ, жырау Ұлы жүздің Байзақ батырын да ерекше шабытпен жырлағаны белгілі. Алайда, осы тарихи шындыққа қарсы пікір айтып, тарихтың қатты ағысына қарсы жүзгендер де болды. Оларды үлкен беделіне қарамастан, Е. Бекмаханов аяусыз сынады.

Тарихшы мұндай ұшқары пікірді сынай отырып, Кеңесары қозғалысының халықтың қалың бұхарасымен тығыз байланысты болғанын оның «батырларының бір бөлігінің халық бұхарасы арасынан шыққандығын», үйткені Кеңесарының күресті олардың (қазақтардың) ежелгі тәуелсіздігін қалпына келтіру, яғни, дербес Қазақ мемлекеттігін құру ұраны астында өрістеткенін, халық

бұхарасына жақын және таныс таланттар күреске қазақ кедейлерін, оның ішінде байғұстарды, жатақтарды және егіншілерді тартқанын батыл атап көрсетті. (Аталған еңбек, 189,182 бб.).

Сталиндік тоталитарлық жүйе әбден нығайған кезде «Қазақ халқының және мемлекеттігі» үшін күрескерді осылай марапаттау,шынында да көзсіз ерлік еді.

Нақты деректерге сүйенген Е. Бекмаханов Кеңесарыны барынша халыққа жақын етіп көрсетуге күш салды.Шынында да, Кеңесарының күші осында – халыққа жақын тұрғандығында еді. Тарихшының іргелі еңбегінде осыны дәлелдейтін деректер жеткілікті. Солардың бірінде, Кеңесары ордасына барған патша жансызы Мінтай Тяукин қарусыздығын көрдім, оның жеп отырған асы өлуге айналған көтерем жылқылардан тұрады, мүлде талғамсыз киінетінін байқадым. Олар кәдімгі байғұстар тәрізді өмір сүруде. (Аталған еңбек, 183 б.).

Тарихшы Е. Бекмаханов өзінің осы бағыттағы талдаулары негізінде «Кеңесары билікке жікшілдік күрестің және рулық арандатулардың нәтижесінде келген жоқ, ол жалпы мойындалған көтеріліс басшысы ретінде хан болып сайланды» – деп әділ қорытындыға келді. (Сонда, 251 б.).

Тарихшының қарсыластары Е. Бекмахановты «Кеңесары көтерілісінің таптық мәнін ашпады» – деп орынсыз кінәлады. Іргелі еңбекте бұл қозғалысқа қосылған әлеуметтік топтар терең талданған.

«Кеңесары қозғалысына, – деп жазды Е. Бекмаханов, – қазақ қоғамының жоғары әлеуметтік тобы өкілдері – сұлтандар, ру басылары да қатысты. Олардың бір бөлігі күрестің басынан бастап өздерінің феодалдық жасақтарымен бірге Кеңесарыға ілесті және оған соңына дейін адал болып қалды. Бұлар негізінен алғанда, Кеңесарының өзінің жақын туыстары еді». (Сонда, 189 б.).

Кеңесарыны қолдаған әлеуметтік қабатты да тарихшы аса дәл көрсете білді. Негізінен бұлар «қазақтардың бір тұтас мемлекетін құруға мүдделі феодалдардың орта қабаты еді. Олар одан өздерін құтқаратын жолды көрді. Ірі рубасы феодалдар болса біртұтас мемлекетті құруға қарсы шықты. Өйткені, билікті орталықтандыру олардың тәуелсіздігін жоятын еді». (Сонда, 281 б.).

Осылайша, Қазақ қоғамындағы жоғары әлеуметтік қабатқа сын көзбен қараған тарихшы Кеңесарының ұйымдастырушылық күшінің бастауы, негізінен, қазақ батырлары болғанын дәлелдеп берді.

Кеңесарының өзі де ең алдымен, шын мәніндегі хас батыр, үлкен қолбасшы еді. Тарихшы мұны да назардан тыс қалдырмай, сонымен қатар Кеңесарыны ірі мемлекет қайраткері ретінде сипаттады. Ол құрған хандықтың өзіндік ерекшеліктерін ғылыми тұрғыдан терең талдап ашты. «Қазақ мемлекеттігінің басында Кеңесарының өзі тұрды», – деп жазады осы орайда Е. Бекмаханов,

Оның жанында оның өзіне жақын серіктерінен –батырлардан, билерден және жекелеген хан туыстарынан тұратын Кеңес жұмыс жасады. Хан Кеңесі-кеңесші орган болды да, шешуші дауыс ханның өзінде қалды. Ол осынысымен Әбілқайыр ханның жанында жұмыс жасап, хан билігін шектеген Ақсақалдар Кеңесімен ерекшеленді.

Хан Кеңесіне Кеңесары жікшілдік бағыты насихаттайтын ру басы, белгілі феодалдар өкілдерін жібермеді. Кеңесары Кеңесіне азаттық күресі процесінде ханның құрметіне және сеніміне ие болған жандар ғана,мысалы,оның інісі Наурызбай, батырлары Ағыбай, Иман және өзінің елшіліктегі табыстарымен танылған би Шоқмар Бақтыбаев, Сейдақ қожа Оспанов және басқалар кірді. (Сонда, 281 б.).

Е. Бекмахановты сынаушылар әдетте. «Ол қанішер де қатал Кеңесарыны дәріптеді», – деп те кінәледі. Атақты тарихшы өзінің іргелі еңбегінде, ең алдымен, «Кеңесары кімге қатал болды?» – деген сауалға жауап іздеді. Зерттеуден Кеңесарының екі мәселеде аса қатал болғанын байқаймыз. Оның алғашқысы – сатқындық. Сатқындық үшін «Кеңесары өлім жазасын ұсынды». (Сонда, 295 б). Сондай-ақ, Кеңесары хан билігін мойындамайтын және мемлекетке зекет төлегісі келмейтін руларға және жікшіл билеуші сұлтандарға ымырасыз да қатыгез болды. (Сонда, 240-241 бб.).

Мұны нақты дәлелдермен Е.Бекмаханов өзінің басты еңбегінде жасырмай жазды.

Сонымен, қысқаша баяндар болсақ, атақты тарихшымыз Е. Бекмахановтың тарих ғылымына қосқан негізгі үлесі, тоталитарлық жүйе жылдарындағы ерекше ерлігі, міне, осындай.

Алайда, Ермұхан Бекмахановтың ғылымдағы өнегелі өмірі туралы айтқанда оның шығармашылығындағы күнгүрт және көлеңке тұстарды да ауызға алуға тура келеді. Біздің айтайын деп отырғанымыз, Сталиндік қуғын-сүргіннен кейінгі, ғалымның «ақталған» тұстағы, яғни өмірінің кейінгі кезеңіндегі ғылыми-зерттеу шығармашылығы туралы Кеңестік идеология жоғарыда атап кеткеніміздей, Е. Бекмахановтың Кеңесары қозғалысына қатысты ғана емес, бүкіл Қазақстан тарихының Ресеймен қарым-

қатынасына байланысты бұрынғы көзқарастарын түбірінен өзгертуге мәжбүрледі. Тарихшы, егерде ғалым болып қаламын десе, Коммунистік партияның Қазақстандағы ұлт-азаттық қозғалысына қатысты концепциясын ұстануы қажет болды. Амал жоқ, өзінің докторлық лауазымын қалпына келтіру үшін Е. Бекмаханов «Қазақстанның Россияға қосылуы» деп аталатын жаңа монография жазды. Бұл еңбек Ресей ғалымдарының қолдауымен 1957 жылы Мәскеудегі КСРО Ғылым академиясының баспасынан жарық көрді. Көлемі жағынан да іргелі болып есептелінетін бұл еңбек Бекмахановтың бұрынғы ғылыми дәрежесі мен атағын қалпына келтірді. Алайда, бұл еңбекте Ермұхан Бекмаханов жоғарыда атап көрсеткеніміздей, өзінің Кенесары Қасымұлына байланысты бұрынғы көзқарасынан бас тартуға мәжбүр болды. Орыс тілінде жарық көрген бұл еңбекте «Реационная сущность феодально-монархических движений в Казахстане» деп аталатын 4-тарау басынан аяғына дейін Кенесарыны және оның ұлт-азаттық қозғалысын айыптау тұрғысынан жазылды. Өкінішке орай, осындай ұстанымды Ермұхан Бекмаханов өзі кейіннен жазған 7-8 сыныптарға арналған оқу құралында да қалыптастырды. Енді Кенесары Қасымұлының тарихи тұлғасы Қазақстанның тарих ғылымында жағымсыз және ұнамсыз тұрғыдан сипатталып, ол кейінгі ұрпақтардың санасында тарихтың кереғар, қанышер және озбыр кейіпкері ретінде бейнеленді. Осындай көзқарастың өкінішке орай, тәуелсіздікке дейін жалғасып келгені құпия емес. Ермұхан Бекмахановтың тарихты осылайша қарама-қарсы және қайшылықты көзқарастармен жазып шығуы оның жеке басының ғана емес, Қазақ тарихының сол тұстағы үлкен қасіреті еді. Бұл мәселе тарих идеологиялық қыспаққа және ықпалға түскенде ақиқаттың абзал жолынан адасатынын тағы да дәлелдеп берді. Сондықтан да тәуелсіздік деген қасиетті сөз, халқымыз үшін де, оның сандаған ғасырларға созылған қасіретті тарихы үшін де аса қастерлі болып табылады.

1 Секция. Е. Бекмахановтың тұлғасы және ғылыми құндылығы
1 Секция. Личность и научное наследие Е. Бекмаханова

ТҰЛФА МЕН ЗАМАН

ҒАЛЫМЖАНОВ Н.

I – взвод курсанты, Облыстық мамандандырылған әскери - мектеп интернаты

САПАРҒАЛИ А. Ж.

Ғылыми жетекші, Павлодар қ.

Бекмахановтың еңбегінде Кенесары Қасымұлы бастаған қозғалыстың «феодалдық-монархиялық қозғалыс» деп аталмай, қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісі ретінде қарастырылуынан шыққан даудың соңы қазақ ғалымдарының осылайша тағы да жаппай қуғын-сүргінге ұшырауына әкеліп соқты. Қазақстан коммунистік партиясы

«ұлтшылдық вирусының тамырына балта шабу» жөнінде қаулы қабылдады. Көп ұзамай қазақтан шыққан тұңғыш тарих ғылымының докторы Ермұқан Бекмаханов 25 жылға сотталды. 1944 жылы басталып, 1952 жылы Ермұқан Бекмахановтың 25 жылға сотталуымен аяқталған даудың басы «Кенесары Қасымов бастаған қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісі» деген ғылыми тұжырым еді. Қазіргі тарих ғылымында орныққан бұл тұжырымды әуел баста көтерген ғалым сегіз жыл әуре-сарсаңға түсіп, ақыры бір жарым жылын ГУЛАГ абақтысында өткізді. Бекмахановтың саналы ғұмырының он екі жылдық сергелденіне кейбір отандық тарихшылар да «үлес» қосты. «Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық көтеріліс» деп аталатын тарауы тарихшы Бекмахановтың үлесіне тиген кітап талқыға түсті. Бекмахановтың еңбегіне

байланысты кереғар пікірлерден кейін 1948 жылғы ақпанның 28-і СССР ҒА тарих институты бұл кітапты мәскеулік мүйізі қарағайдай ғалымдардың талқылауына қайта салды. Ең әуелі қазақстандық тарихшылар Т. Шойынбаев пен М. Ақынжановтың арнайы жіберген айыптау пікірлері оқылды. [1;152]. Содан соң Қазақстаннан барған тарихшы ғалым Х. Айдароваға сөз берілді. «Бекмаханов алдына қойған міндетті орындай алмады, әдіснамалық тұрғыдан елеулі қателіктерге ұрынды, сөйтіп көтеріліске де, Кенесары Қасымовтың өзіне де мүлде дұрыс баға бермеді. Оның себебі автордың буржуазиялық және буржуазиялық-ұлтшылдық тұжырымдаманың шылауында кеткенінде, ал марксизм-ленинизм классиктерінің еңбектерінен берілген үзінділерді көз алдау үшін ғана қолданды. «Материал жетіспеді немесе автор бұл кезеңді жете зерттемеді» деуге негіз жоқ» деген ауыр айыптаудан бастаған Айдарова «Бекмаханов барлығын әдейі, қасақана жазып отыр» деп көсілді. («Вестник АН КазССР», 36-бет, №3, 1948 ж.). Сол жылы шілде айының 14-і мен 19-ы аралығында Бекмахановтың аталған кітабы Қазақ КСР ҒА тарих, археология және этнография институтында тағы да бес күн бойы талқыланды. Осы талқылаудың стенограммасы туралы академик Кеңес Нұрпейіс: «Машинкаға басылған көлемі 550 беттік қолжазба ... осы кітапқа байланысты Е. Бекмахановқа аса ауыр саяси айыптар тағуда ерекше белсенділік көрсеткен саяси «қырағы» айғайшылар жөнінде мәлімет берсе, екінші жағынан, Ерекеннің басты кітабына әділ баға беріп, оның авторын саяси айыптардан қорғап қалуға атсалысқан, тарихи шындықтарға адал жекелеген тарихшы ғалымдар туралы мәліметтерге толы екен» деп жазды («Қайсарлық және қасірет»//Егемен Қазақстан, 15 ақпан, 2005 ж.). Алматыда өткен талқылауда Т. Шойынбаев, Х. Айдарова, М. Ақынжановтардың Мәскеудегі пікірлері сол күйі қайталанды, оған С. Толыбеков, А. Нұрқанов, Ф. Жизиевский, Б. Сүлейменовтер (соңғысы қуғын-сүргінге ұшырап, Е. Бекмахановтан кейін 25 жылға сотталды – автор.) қосылып, кітапты іске алғысыз етті. «Кенесарының патшалық Ресеймен күресін қазақтың буржуазияшыл ұлтшылдары Қазақстанда хан билігін қайта орнатуға пайдаланбақ болды; буржуазияшыл ұлтшылдарды большевикше әшкерелеудің орнына Бекмаханов олардың еңбектеріндегі ой-пікірлерді сол күйі қайталады.

Бұл жолы Бекмахановтың еңбегіне «саяси-теориялық тұрғыдан, атап айтқанда буржуазиялық-ұлтшылдық тұрғыдан жазылған зиянды, теріс еңбек» деген баға берілді. 1951 жылғы

сәуірдің 10-ы Қазақстан коммунистік (большевиктер) партиясы осы мақала жөнінде арнайы қаулы қабылдап, «ұлтшылдық вирусының тамырына балта шабу» жөнінде нұсқау берді. 1952 жылғы мамырдың 24-і Қазақ ССР ҒА төралқасының отырысы Бекмахановты қызметінен босатты. Партиядан да, жұмысынан да шығарылып, ғылыми атақтарынан жұрдай болған Бекмаханов әуелі Нарынкол, екі айдан соң Жамбыл облысы Шу ауданындағы Новотроицк орта мектебіне тарих пәнінің мұғалімі болып кете барды. КГБ тарихшыны бұл жерде де тыныш қалдырмай, 1952 жылғы қыркүйектің 5-і тұтқындап, желтоқсанның 2-і совет соты оны 25 жылға соттап жіберді. «Правдада» шыққан жалғыз мақала екі жылдың ішінде осылайша бөрінің астаң-кестенін шығарды. Сталин өлгеннен кейінгі жылымықта Бекмаханов ісі де қайта қаралып, 1954 жылғы ақпанның 16-ы толық ақталып шықты. Бұған Хрущевтің қабылдауына барып, мән-жайды түсіндірген Панкратова да үлес қосқан еді [2; 5]. Сот шешіммен ақталып келгеніне қарамастан Ермұқан Бекмахановтың қоғамға қайта сіңуі оңай болмады. Бірінші хатшы Пантелеймон Пономаренконың араласуынан кейін ғана санатқа іліне бастады. Осындай қиын кезеңдерде Бауыржан Момышұлының Бекмахановқа қалай ашық қолдау көрсеткені «Ермұқан Бекмаханов туралы естеліктер» (А., 2005) кітабында баяндалады.

Бостандыққа шыққаннан кейін Бекмаханов докторлық диссертациясын қайта қорғауға мәжбүр болды. Әрине, бұрынғы «қателіктер түзетілді». Кейінгі еңбектерінде маркстік-лениндік әдіснамадан қия баспайтын болды. Ермұқан Бекмаханов пен қызы Найля Бекмаханованың авторлығымен өңделіп, 1977 жылы он алтыншы рет жарық көрген, 7-8 кластарға арналған «Қазақ ССР тарихы» оқулығында «Кенесары Қасымовтың 1937-1938 жылдардағы феодалдық монархиялық қозғалысы» деп аталатын 29-параграф бір-ақ беттен тұрады. Осы беттегі «Кенесары Қасымовтың қозғалысы реакцияшыл, қазақ ақсүйектерінің

феодалдық монархиялық қозғалысы еді. Бұл қозғалыс Қазақстанда ортағасырлық тәртіпті нығайтуға бағытталып, Қазақстанның Россияға қосылуына бөгет жасалды» деген қорытынды (16 б.) жоғарыда аталған «Правда» газетіндегі тұжырыммен сөзбе-сөз сәйкес келеді. 1952 жылы Бекмаханов істі болып жатқанда Т.Шойынбаевтың «Кенесары Қасымовтың реакцияшыл феодалдық-монархиялық қозғалысын баяндаудағы ұлтшылдық бұрмалаушылықтарға қарсы» деп аталатын кітапшасы республикаға жаппай таратылып, үгіт-насихат жұмыстарында қолдан түспейтін құралға айналды. Бекмаханов ақталғанымен «Кенесары қазақ халқының жендеті және тұншықтырушысы болды. Ол өздерінің төленгіттерінен шайқа ұйымдастырды» дейтін пікірлерінен Т. Шойынбаев бас тартқан жоқ. Қазақстанның Ресейге қосылуының 225 жылдығына арналған «Қазақ халқының тарихындағы ұлы оқиға» (А., 1957) деп аталатын мақаласында осы сарындағы пікірлерін тағы да қайталады.

XX ғасырдың сексенінші жылдарының аяғында, осы мақаладан кейін 38 жыл өткен соң Кенесары қозғалысы мен Ермахан Бекмахановқа қазақ тарихы мен қазақ тарихнамасынан өз орынын беріп, оларды ақтау туралы «Жұлдыз» журналында тарихшылар мен әдебиетшілердің басын қосып, пікір алысу өткізгенімізден кейін академик Кеңес Нұрпейіс пен тарихшы Бүркіт Аяған осы жабық партия жиналысының және сол жылы 21-тамыз күні өткен, президент Қ. Сәтбаевтің өзі төрағалық еткен Қазақ ССР Ғылым Академиясы Президиумы кеңесінің қолжазба хаттамасында қозғалыстың прогрессивті болуының себептерін орнықтыруға тырысқан Т. Тәжібаевтің, Әділгереевтің, Ділмұхамедовтің, Елеуовтің, Жиреншиннің, Нүсіпбековтің пікірлері мен соларды «халық жауы, ұлтшыл, буржуазияшыл, орысқа қарсы қастандық идеясын өршітуші» ретінде көрсеткен Т. Шойынбаевтің, Х. Ф. Айдарованың, Тұрсынбаевтің, Сүлейменовтің, Покровскийдің әшкерелеулерін ғана бүкіл қазақ тарихшыларының пікірі ретінде М. А. Суловтың назарына ұсынған [3;12].

Тарих ғылымының кандидаты Тұрсынбаев: – Кенесары – Қазақстандағы барлық контрреволюционерлердің туы болды. Ол ашалордашылардың да, 1930-жылдардағы байлардың Созақтағы көтерілісінің де, 1937-1938 жылдары әшкереленген контрреволюционерлер тобының да туы болды. Бекмаханов – ғалым емес, оның ұстанымы жоқ, ол ұлтшыл және троцкистік Варшавскийдің көмегімен шимай-шатпақ кітап жазды. Оның

кітабі қазақ халқы мен орыс халқының арасындағы достыққа іріткі салады. Бекмахановтың барлық қарсыластары Омаров жолдастың тарапынан арандатуға және қуғынға ұшырады. Олар жоғары оқу орындарына дәріс беруден шеттетілді, ғылыми кеңестің құрамынан және әр түрлі басылымдардың алқа құрамынан шығарылды. Көптеген оқулықтар Бекмахановтың ұлтшыл идеясымағымен тығындалған. Бұл идеясымақтармен студенттердің идеологиясы уланып жатыр. Университеттің ректоры Тәжібаев Бекмахановтың барлық қарсыластарын университеттен қуып шықты, Қазақстан тарихынан дәріс беретін олардың орынын оның (Бекмахановтың – Т. Ж.) жақтастарына айырбастады. Келесі кезек «Правданың» редакция алқасында Кенесары мен Бекмахановты көкпарға салып берген тарихшы Бек Сүлейменовке берілді. Шындығын айтайық, әшкерелеуші партиялық ұстанымның тізгінінен ұстаған, «Правданың» сөзін сөйлеуші тарихшының да қуғынға ұшырап, жиырма бес жылға жер аударылып кетуі бізге еш түсініксіз көрінді. Себебін де анықтаудың реті келмеді. Қ. Мұхамедханов: «Мінезінен тапты. Ойнақтап жүріп өзі қақпанға түсті»,– дегеннен басқа сыр ашпады. Біздің ойымызға, осы «Алашорда» тергеу ісі бойынша куәлікке тартылып, сонынан олардың өзі ату жазасына бұйырылған Д. Әділөтін, Ә. Байділдиннің сорлы тағдыры оралды. Бек Сүлейменов те соның керін құшқан болуы мүмкін. БК(б)П Орталық комитетінің идеология жөніндегі хатшысы, сұр кардинал М. А. Сулов екенін ескерсек, онда көзқарас қайшылығының астары Кенесары мен Бекмахановта емес, ұлтшылдық пен шовинизмнің мүдделі қақтығысында жатқанын байқаймыз. Әрине, өмір сүріп отырған өктем империяның дегені болатыны анық. Академик А. Панкратованың: «... Грузиннің, тағы басқа ұлттардың тура осындай оқиғаларға қатысты княздарының қозғалысы прогрессивті болады да, неге қазақ хандары рекционер деп бағаланады, мен соны түсінбеймін», – деген мағынадағы Илияс Омаровқа жазған хатындағы сұрақтың жауабына ешкім де бас қатырып жатпады. Тарихи шындық пен тарихи көзқарас шындығы тура осы арада жатыр еді [4;52].

Жанағыдай империяның қуатты идеологтары кіріскеннен кейін Қазақстан К(б)П Орталық комитеті бюросының қаулы шығаруы ғана қалды. Ол Қаулы 10-сәуір күні «Правда» газетінде басылған «Қазақстан тарихының мәселелері маркстік-лениндік тұрғыдан баяндалсын» деген мақала туралы» деген атпен барлық мерзімдік баспасөздерде жарияланды. Онда (қысқаша мазмұны): «Правда»

газетінде 1950 жылы 26-декабрьде жарияланған «Қазақстан тарихының мәселелері маркстік-лениндік тұрғыдан баяндалсын» деген мақаланың хан Кенесары Қасымовтың реакциялық, феодалдық-монархиялық қозғалысына баға берерде Е. Бекмахановтың жіберген өрескел саяси қателерін дұрыс ашатындығын Қазақстан К(б)П Орталық комитеті атап көрсетті» (...). «Ф. Энгельс 1851 жылы 23 майда К. Маркске жазған хатында «(...) Сонымен Кенесары қозғалысы халықтық қозғалыс та емес, бұқаралық қозғалыс та емес, азаттық қозғалыс та емес, реакциялық қозғалыс болды». «(...) Ғылым және партия жұртшылығы Е. Бекмахановтың саяси қателерін оған сан рет көрсетті. Қазақстан К(б)П Орталық комитетінің «Қазақ ССР тарихының» екінші басылуын әзірлеу туралы» 1945 жылы 14-августтағы қарары ол үшін үлкен ескерту болуға тиіс еді. Бірақ Е.Бекмаханов ғылым және партия жұртшылығының пікірімен санаспады және партияға қарсы, буржуазиялық-ұлтшылдық позицияларда қасарысып қалып келеді. Қазақстан К(б)П Орталық комитеті мынаны да атап көрсетті «Қазақ ССР тарихы» кітабының екінші басылуын әзірлеу туралы» Қазақстан К(б)П Орталық комитетінің 1945 жылғы 14-августтағы қарарын орындамады және хан Кенесары Қасымовтың қозғалысына баға беруде кітаптың бірінші басылуында жіберген саяси қателерді тағы да жіберді. Қазақстан К(б)П Орталық комитеті «Правда» газетінің «Қазақстан тарихының мәселелері маркстік-лениндік тұрғыдан баяндалсын» деген 1950 жылы 26 декабрьде басылған мақаласын дұрыс деп таныды және маркстік-лениндік ілім негізінде Қазақстан тарихын терең және шын баяндауды, совет дәуірінің тарихын жасауға айрықша көңіл бөлуді, қазақ халқының тарихын, оның ұлы орыс халқымен берік достығының тарихын бұрмалауға тырысқан әрекеттің қандайына болса да қарсы батыл күрес жүргізуді республика тарихшыларының алдында өте маңызды міндет етіп қойды [5;226].

Қазақстан К(б)П Орталық комитеті Қазақ ССР Академиясының Президиумын мына жұмыстарды істеуге міндеттеді: «Қазақ ССР тарихының» бірінші томы түзетіліп, 1952 жылы қайта басылсын, онда бұл кітаптың екінші басылуында жіберілген саяси қателер жойылсын; Қазақстандағы XVIII-XIX ғасырлардағы ұлттық қозғалыстар туралы мәселе халықтық, азаттық қозғалыстарды реакциялық, феодалдық-монархиялық қозғалыстардан айыру тұрғысынан шешілсін; Кенесары Қасымов қозғалысының реакциялық, феодалдық-монархиялық қозғалыс екендігі туралы

мәселе «Қазақ ССР тарихының» көп томдығында, «Қазақ әдебиетінің тарихында» және басқа да кітаптарда көрсетілсін. Қазақ ССР Академиясының тарих, археология және этнография институты мен тіл және әдебиет институтының директорларына, республикалық газеттер мен журналдардың редакторларына Кенесары Қасымовтың реакциялық қозғалысын әшкерелейтін бірнеше мақалалар әзірлеп, басып шығару тапсырылды [6;142].

Осыдан кейін 20-сәуір күні Жазушылар одағында «Кенесары – халықтың қас жауы» атты тақырыпта партия ұйымының ашық жиналысы өтті. Онда одақтың жауапты хатшысы Қ. Жармағамбетов көлемді баяндама жасап, қазақ әдебиетіндегі Кенесары бейнесінің сомдалуы тарихына барынша кең тоқталып өтті. Ол: «Кенесары Қасымовтың реакцияшыл қозғалысын әдебиетте дәріптеудің жаңа толқыны 1939-жылдардан басталады. Бұл мәселеге ССРО Ғылым Академиясының Қазақ филиалының сол кездегі әдеби секторы ұйытқы болды да, сол сектордың сол кездегі басшысы Е. Исмаилов ұйымдастырушы болды. Е. Исмаилов 1940 жылы Кенесарының қырғыз халқына жасаған басқыншылық шабуылын ақтап, арнаулы монография жазды. Әдебиет секторының сол кездегі ғылыми қызметкері Х. Бекхожин «Әдебиет және искусство» журналының 1941 жылғы 5-нөмерінде «Қазақ әдебиетіндегі Кенесары мен Наурызбай бейнелері» деген мақаласын жариялады, Исмаилов пен Бекхожиннің бұл еңбектерінде Кенесары Қасымовтың реакцияшыл-монархиялық қозғалысы прогрессивтік, ұлт-азаттық қозғалыс деп танылып, Кенесары мен оның төңірегіндегі қарақшылары – халық батырлары дәрежесінде дәріптелді. Дәлірек айтқанда, Кенесары жөніндегі ұлтшыл-алашордашылардың ескі сандырағын қайталады. 1940 жылы Исмаиловтың басшылығымен Кенесарыға арналған поэмалар мен өлеңдерден жинақ құрастырылып, 1941 жылы Қақтың Мемлекеттік Баспасына өткізілді. Исмаиловтың басшылығындағы әдебиет секторы бұл шараларға да қанағаттанбай, Кенесары мен оның нөкерлері туралы ақындарға шығармалар жаздырды. Х. Бекхожин «Науан батыр» деген поэма жазып, қандыбалақ Наурызбайды халық батыры деп көтермеледі. А. Тоқмағамбетов Кенесарының әскери басшыларының бірі, қырғыз халқына қарсы басқыншылық соғыста жауыздығымен көзге түскен Бұқарбай туралы поэма жазды. Қ. Аманжолов «Көкшетау» деген поэма жазып, Кенесарының Көкшетауда болған кезін аңсайтындығын баяндады [7;215]. Исмаиловтың тапсыруымен халық ақындары Саяділ Керімбеков, Доскей Әлімбаев, Иманжан Жылқайдаров

Кенесарыны мақтап поэмалар шығарды. Бұл поэмалардың бәрін де әдебиет секторы сатып алып, Исмаиловтың басшылығымен Кенесары туралы екінші кітап әзірленді. Исмаилов 1944 жылы «ССРО 1949 жылы М. Әуезовтің редакциясымен шыққан қазақ әдебиеті тарихының бірінші томындағы «Тарихи жырлар» деген бөлімде Исмаилов «XIX-ғасырда болған ұлт-азаттық қозғалысының ішіндегі ең көрнектісі Кенесары Қасымовтың басшылығымен болған халық көтерілісі» (311 бет) – деп түйеді. Осының барлығы әдебиетші Исмаиловтың Кенесарының реакцияшыл-ұлтшыл қозғалысының әдебиеттегі адвокаты болып келгендігін дәлелдейді [8;157].

С. Мұқанов 20 жыл бойына Кенесары Қасымовтың қозғалысын халыққа қарсы реакцияшыл деп келді. 1923 жылы жазған «Шешендер қара тақтаға жазылмаңдар!» деген мақаласында С. Мұқанов Кенесары қозғалысының реакцияшыл мәнін дұрыс әшкереледі. Одан кейінгі жылдарда «Қызыл Қазақстан», «Жаңа әдебиет» журналдарында жарияланған қазақ әдебиеті тарихының мәселелері жөніндегі мақалаларында да алғашқы айтқан пікірінде қалып отырды [9;122].

Қорыта келгенде, Е. Бекмаханов қазақ тарих ғылымының, халқымыздың мақтанышы. Бірақ, өкінішке қарай, оның бұл басты еңбегі 50 жылдардың басында қаралы тізімге ілінді де, Сталиндік-империалық бұғаудың үзіле бастауы да оның жарыққа шығуына жол ашпайды. Бұған себеп тарих ғылымы Бекмаханов тұжырымдамасының деңгейінен төмен тұрды [10; 96]. XIX ғасырдың 20-40 жылдар, оның ішінде Кенесары Қасымұлы бастаған халық көтерілісі үш жүзді қамтыған ең көлемді бас көтеру болғандығын, оның азаттық үшін болған ұлы аттаныс екенің тарихшылар іштей мойындаса да, Бекмахановтың еңбегіндей ұлы істерді толығымен көрсете алған жоқ.

Бекмаханов жазған шындық ақыры дәлелденді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 М. Сарсеке. ЗЖЛ Е. Бекмаханов. – Астана. «Фалиант», 2010 – 550 б.

2 Тұрсын Жұртбай. «Кенесары және тарихшы Е. Б. Бекмаханов қалай қазақ халқының жауы болып жарияланды» // Алаш айнасы. 02.11.2014 ж. – 5 б.

3 Аманжолов К. Р. Қазақстан тарихы. (Дәрістер курсы). – Алматы, 2004; осы автор.

4 Бекмаханов Е. Б. Присоединение Казахстана к России. – М., 1957.

5 Бекмаханов Е. Б. XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан. – А., 1992.

6 Қасымбаев Ж. К. Кенесары хан. – Алматы, 1993.

7 Қасымбаев Ж. К. О некоторых вопросах истории национально-освободительного движения в Казахстане второй половины XIX века. – Ташкент, 1989.

8 Асфендияров С. Қазақстан тарихының очерктері. – А., 1994.

9 Левшин А. И. Описание киргиз-казачих или киргизских орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. – 292 б.

10 «Алаш» тарихи-этнологиялық журналы. – 2009. – №1. – 676.

ТАҒДЫРЫ КҮРДЕЛІ ҚАЙСАР ТАЛАНТТЫҒ ЖАНАШЫР ҰСТАЗЫ

ДЖАСУЛАНОВА А. Н., ЖИДЕБАЕВА С. Б.
студенттер, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Бүгінгі таңда біздер халқымыздың көп жылдар бойы арман еткен туған отанымыздың тәуелсіз мемлекет болып орныққанына және XX ғасырдың басында еліміздің өркендеу жолында аянбай еңбек етіп, қажырлы түрде тер төккен қазақ зиялыларының аз болмағанына қатты сүйсінеміз. Сонымен бірге тарихымызда үлкен орын алған қоғам қайраткерлерінің де еңбектерін аса қадірлеп ақыл тұтамыз.

Әсіресе, бүкіл әлем болып қарсы алып отырған үлкен мыңжылдықтың тоғысқан кезеңінде өмір жолындағы қиыншылықтарды және саяси әрекеттердің тұсауларын өжет қайраттылығымен жеңе білген қазақ халқының ардагер азаматы, аяулы ұстазы Ермұқан Бекмаханов. Қазақ халқының тағдырындағы өтпелі дәуірдегі ресми деректерді шын мәнінде тарихи тұрғыдан талдап, әлемдік өркениет деңгейінде айғақтай білген зерделі ойшыл Ермұқан Бекмаханов қазақ тарихын зерттеуді биік сатыға көтерген көрнекті тұлға. қайсар зерттеуші, даңқты ғалым, өнегелі ұстаз болды.

Атақты тарихшының ең басты еңбегі «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» атты алғашқы докторлық монографиясы, әсіресе, онда қазақтың соңғы ханы Кенесары Қасымұлы ерен тұлғасын туған еліне шынайы танытуы болып табылады.

Бұл жөнінде тарихшы Кеңес Нұрпейісов: «Алғашқы кәсіби тарихшы-ғалымдарының бірі Е. Бекмахановтың ғылыми мұрасы тақырыбының көп қырлығымен мәселелерді кеңінен қамтуымен және шешуімен ерекшеленеді, оларды зерттеу және бағалау-болашақтың міндеті», – деп жазды [1].

Бекмахановтың еңбегінде Кеңесары Қасымұлы бастаған қозғалыстың «феодалдық-монархиялық қозғалыс» деп аталмай, қазақ халқының ұлт-азаттық көтерілісіретінде қарастырылуы Бекмаханов сияқты қазақ ғалымының жазықсыз қуғын-сүргінге ұшырауына әкелді.

Жұрт өз халқының, өз ұлтының мерейі жоғары болуын ойласа, одан басқа халықтардың биік тұрғанын қалайтындар да табылады екен. 1950 жылғы 26 желтоқсанда «Правда» газетінде «Қазақстан тарихының мәселелері маркстік-лениндік тұрғыда көрсетілсін» деген Х. Айдарова, Т. Шойынбаев және А. Якуниннің мақаласы жарық көрді. Бұл біздің республикадағы саяси репрессияның басы болды. 1943 жылы шыққан «Қазақ ССР тарихын» дайындаудағы ұйымдастырушылардың бірі және ондағы Кеңесары Қасымов басшылық еткен қазақтар көтерілісі туралы тарау авторы болған Е. Бекмаханов «контрреволюциялық қызметі» үшін 25 жылға сотталды. Оның бұдан кейінгі тағдырына А. М. Панкратова белсендераласты [2, 4 б]. Бекмахановтың бастан кешкендеріайтылғанда мәскеулік ғалым Анна Панкратованың есімі қатараталады.

Анна Михайловна Панкратова кеңестік тарих ғылымының негізін қалаушылардың бірі болды. Ол өз заманының адамы еді, тарихшы-марксист ұстанымынан айныған емес. Тарих алдында барыншаадал қызмет етті. 1917 жылғы Ақпан және Қазан революцияларына белсене қатысты. 1919 жылдан СОКП мүшесі. Партиялық жұмыстан Қызыл профессура институтына жіберілді. Оқуды бітірген соң, елдің негізгі қалаларындаоқытушылық және ғылыми жұмыстарды қатаралып жүрді. 1939 жылдан КСРО Ғылым академиясының Тарих институтынаауысып, сол жылы ҒА корреспондент-мүшесі, ал 1953 жылдан академигі болды. СОКП Орталық Комитетіне мүше, Жоғарғы Кеңестің депутаты болып сайланды. Әрине, біз үшін Анна Михайловнаның республикамызға қатысты еңбегі мен қызметі маңызды. Ол Қазақстанның тарих ғылымының қалыптасуына белсене араласты. Ең алдымен, еліміз үшін жоғары білікті тарихшылар дайындауға, екіншіден, Қазақстан тарихының ауқымды да өзекті проблемаларын зерттеуге айрықша үлес қосты [3, 9].

Осы ретте біздер, қазақ тарихшылары, үлкен ғалым және саяси қайраткер КСРО Ғылым академиясыныңакадемигі Анна Михайловна Панкратовағаайрықша құрмет көрсетеміз, оның аруағы алдында өздерімізді борышты санаймыз. Осынау ғажайып адам біздің аға буын тарихшыларымызға ұстаз болып қана қойған жоқ, көп қамқорлық та жасаған. Анна Михайловна Панкратова өзінің ұстазы, Қызыл профессура институтының ректоры М. Н. Покровскиймен бірге дүниеге жаңа келген КСРО дейтін елде, сондай-ақ Қазақстанда тарих ғылымының дамуынаайрықша үлес қосты. Олар кеңестік тарихшылардың алғашқы легінің басында болып, енді қалыптаса бастаған одақтық республикаларда тарихшы кадрларды даярлауғаатсалысты.

Қазақстан басшылары А. М. Панкратованың осынау еңбегін жоғары бағалады. Оған «Қазақ ССР ғылымының еңбегі сіңген қайраткері» атағы берілді. Арнайы банкетте үлкен ғылымға да, жалпы еңбекті дайындауға қатысқан барлық ғалымдарға да марапат сөздер көп айтылады. Ал ғылыми ортада «Қазақ ССР тарихы» КСРО құрамына кіретін республикалардың ішіндегі біреуінің түбегейлі әрі ғылыми негізделген тарихын жазудағы кеңес ғалымдарының сүбелі еңбегіретінде қабылданады. Сөйтсе де, оның бұдан кейінгі жолы асаауыр болды.

Е. Бекмаханов жазған Кеңесары Қасымовтың басшылығымен болған қазақ халқының ұлт-азаттық күресіне арналған бөліміне қатты шүйлікті. Рецензент қазақтардың ұлт-азаттық күресін көрсетудің қажеттілігіне күмән келтіре отырып, авторлық Ресей империясының саясатына ғана емес, жалпы, орыс халқынаоң ықыластың жоқтығын сынады.

Мұндай жаңсақ пікірмен келіспеген А. М. Панкратова ВКП (б) Орталық Комитеті үгіт-насихат басқармасына шағым жасап, қайталап рецензиялауды өтінді. Оған Александровтан сорақы жауап алды. Партияның бас идеологы бұл орыстарға қарсы еңбек, онда Қазақстан бұған дейін тарихтан тыс болған екені, тек Ресей ғанаоны тарихи ұлттардың қатарына қосқаны ескерілмегенін алға тосты. Бұл шын мәнінде орыс шовинизмінің барыншаасқынғанынаайқын мысал еді [4, 523 б.].

Осылайша Қазақ елінің тарихына байланысты еңбек, оған берілген баға кеңес тарихы ғылымындағы екі бағыттың арасындағы күресті жаңа биікке көтерді. Интернационалистік, шын мәніндегі таптық ұстаным бағытындағы тарихшылар А. М. Панкратова, М. Вяткин, Н. Дружинин және басқаларорыстық-центристік,

ұлыдержавалық-шовинистік бағыттағы А. Яковлев, А. Ефимов, С. Бушуев, Е. Тарле, П. Смирнов және басқалар бітіспес күреске қосылды. Бұл күрес үлкен ауқымда жүрді.

Бұл күреске белсенді қатысып қана қоймай, Анна Михайловна үлкен азаматтық тұлғасын да көрсетті. Ол жеке тарихшылармен ғана айтқысып қойған жоқ, сол кезде қалыптасқан ұлыдержавалық-шовинистік саясатпен де күресті. 1944 жылы елдің, партияның басшылары Сталинге, Ждановқа, Маленковқа, Щербаковқа әлденеше рет хат жазып, ақыры ВКП(б) ОК сол жылдың жазында тарихшылардың кеңесін өткізуге мәжбүр болды. Бірақ бұл кеңес те тарих ғылымындағы екі бағытты «татуластыра» алмады. Әрине, адал тарихшылар үшін ұлыдержавалық шовинизммен ымыраға бару, бір халықтың басқалардан жоғары тұруын мойындау қиын еді.

Александров басқарған ВКП(б) Орталық Комитеті үгіт-насихат басқармасы А. М. Панкратованың соңына түсуін бұрынғыдан да үдетті. Ғылыми жолмен, саяси күреспен жеңе алмаған соң, тарихшылар кеңесінің құпия материалдарын жария етті, топ құрды деген айып тақты. Ақыры оны партия басшылары Жданов пен Щербаковтың алдына апарып, институт директоры қызметінен босаттырады. Соған қарамастан билік басынан Сталиннің кетуімен, Анна Панкратова Ермұқан Бекмахановтың босатылуынаат салысты. [5, 238 б.].

Қазақтың «өткір пышақ қап түбінде жатпайды» дейтініндей, қанша қарсыластары қандарын ішіне тартып қарсы тұрғанына қарамастан, Анна Михайловна Панкратова 1953 жылы КСРО Ғылым академиясының толық мүшесі болып сайланды және «Вопросы истории» журналының бас редакторы болып тағайындалды. Бірақ көп кешікпей тарихшыларарасында күрес қайта өршіді. Көпшілігі А. М. Панкратованың өзіне тісі батпағанымен, ол басқарған журналға тиісті. Ең қиыны қарсыластарын партия басшылығы қолдады. Оның ақыры журналдың жұмысын СОКП ОК талқылауға әкеліп соқтырды. 1957 жылғы наурызда «Вопросы истории» журналы туралы» белгілі қаулы қабылданды. Ал 1957 жылғы 21 мамырда А. М. Панкратова журналдың үшінші нөміріне қол қойса, төрт күннен кейін үлкен ғалымның жүрегі тоқтады [3, 9 б.]. Шовинизм сезімінен аулақ Анна Панкратова отандастарының қатал жүректері мен тарихқа деген ұлтшыл көзқарасқа қарсы болған, барлық ұлтты тең көрген, барлық ұлттың тарихын жоққа шығармаған шынайы адал тарихшы, Бекмаханов ағамыздың екіншіанасы, жанашыры зорлық зомбылық пен әділсіздікке шыдамаса керек...

Сол жылы ғылыми қауым оның 60 жылдығын атап өткен еді. Соған орай КСРО Ғылым академиясының салтанатты мәжілісі болды. А. М. Панкратованың сонда сөйлеген сөзі де жұрттың есінде қалған: «Бір ұлттың адамдарын екінші ұлтадамдарының үздіксіз тұрткілей беруі әрқашан менің жанымға тиеді, ұлттың азшылық құқын азғантай да болса, қиянат жасағанға өзімді Владимир Ильич Лениннің шәкірті санайтын мен қашанда зығырданым қайнап қарсы шығамын. Біздің көпұлтты Отанымыздың кейбір халықтарының тарихына байланысты кітаптар шығаруға қатысқаным, ең бастысы, осындаатап көрсеткендей, Белоруссия, Қазақстан, Тәжікстан, Украина және басқа кеңестік республикалардың жас ғалымдарын дайындауға көмек жасағаным мені үлкен қанағаттану сезіміне бөлейді...» [6, 37 б.].

Осы сөзден аңғарылатын бір жай – Анна Михайловна Панкратованың шапағаты тек біздің еліміздің ғалымдарына ғана емес, басқаларға да тиген екен. Ал біздің Қазақстанның ғылымына, әсіресе, тарих ғылымыныңтік тұрып, қалыптасуынаоның қосқан үлесіорасан. Ол біздің ұстаздарымызға ұстаз болды. Оның ғылым саласындағы ерлігі өз алдына, азаматтық келбеті ерекшеленіп тұрады. Егер Анна Михайловнаның қамқорлығы болмаса, Ермұқан Бекмахановтай тұлғалы ғалымымыздың тағдыры қалай болар еді деген сұрақ әркез көңілде тұрады. Ерекендей ғалымды еліне қайта қауыштырған сол кісі еді.

Кейде кешегі кеңестік дәуірдегі өмірімізге қатқылдау қарайтынымыз бар. Күнгейінен гөрі көлеңке жағы көптеу болғандай көреміз. Сөйтсе де, шындыққа жүгінсек, қол жеткен жетістіктеріміз де айтарлықтай болды. Халқымыздың білім дәрежесі үлкен биікке көтерілді, ғылым дамыды, мәдени өміріміздегі табыстарымыз да жұртқа белгілі. Оларды елемесек, халқымызды басына түскен қиындықтың көлеңкесінде қалдырсақ, ол шындыққа қиянат болар еді.

Біз мұны өзіміз тарихшы болғандықтан да тарих ғылымына қатыстыраайтар едік. Сол кеңестік дәуірде тарих ғылымына үлкен қиянат жасалды, тарихымыз бұрмаланды. Соған қарамай, республикамызда бұл ғылым дамыды, қалыптасты, оның кадрлары өсіп, жетілді.

Біздер, қазақ тарихшылары, академик Анна Михайловна Панкратованың жарқын бейнесіне әрқашан құрметпен қараймыз. Оның қазақ халқына жасаған еңбегі ешқашан ұмытылмақ емес.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Нұрпейісов К. Алаш һәм Алашорда. – Алматы, 1998.
- 2 Ақышев З. Ермұхан досым есімде//Сарыарқа самалы. – 2005. – 4 б.
- 3 Асылбеков М. Панкратова А. М.//Егемен Қазақстан. – 2012. – 9 б.
- 4 Сарсеке М. Ермұхан Бекмаханов: Ғұмырнама. – Астана: Фолиант, 2010. – 672 б.
- 5 Нурпеис К. Академик Анна Михайловна Панкратова и историческая наука Казахстана. – Қазақстан тарихының ғылымы: Ш. Ш. Уалиханов атындағы Тарих және этнология институтының 60 жылдығына арналды. – Алматы: МерСал. – 2005. – 533 с.
- 6 Омарбеков Т. Ермұханның ерлігі: Е. Бекмахановтың тарих ғылымдағы жанкешу күресі туралы әңгіме// Ақиқат. – 1998. – №9. – 35-40 б.

АЗАТТЫҚТЫ АҢСАҒАН ОЙШЫЛ БАБАМ

ЕГІНБАЕВА М. А.

қазақ тілі пәнінің мұғалімі, № 7 мектеп-гимназиясы, Екібастұз қ.

Тарих ғылымдарының докторы, профессор Е. Бекмаханов 1915 жылы ақпанның 15 жұлдызында Павлодар облысының Баянауыл ауданында кедей шаруаның отбасында дүниеге келген. 1937 жылы Ресейдің Воронеж қаласындағы педагогикалық институтын бітіргеннен кейін Қазақ КСР халық ағарту комиссариатының жанындағы ғылыми зерттеу институтында еңбек етті. Ұлы Отан соғысы жылдарында Республиканың халық ағарту комиссариатының басқарма бастығы болды. Сонымен қатар Алматының жоғарғы оқу орындарында ұстаздық қызмет атқарды. 1946-47 жылдарда Е. Бекмаханов Қазақ КСР Ғылым академиясында жаңадан құрылған тарих, археология және этнография институты директорының ғылыми жұмысы жөніндегі орынбасары, ал 1947 жылдан бастап өмірінің соңына дейін, яғни 1966 жылғы мамырдың 6-на дейін (қуғын – сүргінге ұшырауына және «халық жауы» деп айыпталуына байланысты айдауда өткен жылдарды қоспағанда) Қазақ мемлекеттік университетінде өзі ұйымдастырған Қазақстан тарихы кафедрасын басқарды. Кеңес өкіметі тұсында тәрбие алған кәсіби тарихшы ғалымдардың бірі болған Е. Бекмахановтың ғылыми мұрасы оның тақырыптарының алуан қырлы болуымен, тарихи

мәселелерді кең қамтумен және олардың байыпты шешілуімен ерекшеленеді. Қазақстанның бүгінгі көрнекті тарих мамандары, Қазақ Ғылым академиясының мүшелері ағамыздың талантты шәкірттері М. Қозыбаев пен Қ. Нұрпейісов, Е. Бекмахановты Ұлы Октябрь революциясына дейінгі және Совет дәуірі кезеңнің көптеген мәселелерін зерттеген әмбебап тарихшы деп бағалай келіп, оның ғылыми мұрасын негізгі үш салаға бөледі.

1. Қазақстанның XVIII-XIX ғасырдағы тарихына арналған еңбектері;

2. Қазақ ССР тарихының оқулықтары мен оқу құралдары, педагогика проблемалары бойынша зерттеулері;

3. Республикада маркстік-лениндік дүниетанымды нығайтуға бағытталған, халықтың тарихи санасын көтеруге қызмет ететін, еңбекшілерге интернационалдық және патриоттық тәрбие беруге арналған ғылыми-публицистикалық шығармалары [1, 236 б.]

Бұл Е. Бекмахановтың бай ғылыми мұрасына терең талдау жасап, оған жан-жақты баға бергендіктің нәтижесі деп білеміз. Е. Бекмаханов өзінің «Қазақстанның Ресейге қосылуы және одан кейінгі дамуы» туралы еңбегімен тарих ғылымына баға жетпес ірі үлес қосты. Орта мектеп үшін ол жазған «Қазақ ССР тарихы» оқу құралы күні бүгінге дейін пайдаланылып келеді.

Оның зерттеулерінің ішіндегі шоқтығы биігі 1947 жылы Алматыда орыс тілінде жарық көрген «XIX ғасырдың 20-40 жж. Қазақстан» атты монографиясы болды. Бұл тақырып Кеңесары Қасымов қозғалысын қамтитын. Көрнекті ғалымдардың бұл тақырыпқа тоқтау себебі, Сталин өзінің соғыс кезіндегі совет солдаттарына арнаған бір сөзінде «Сендерді Суворовтың, Кутузовтың, Богдан Хмельницкийдің т. б. рухы демесін» деген болатын. Осындай сөзді сол кездегі Қазақстан Орталық партия комитетінің бірінші секретары Ж. Шаяхметов өзінің соғыстағы қазақтарға арнап айтылған сөзінде «Сырым Датовтың, Кеңесары Қасымовтың, Исатай мен Махамбеттің, Аманкелдінің рухтары жебесін» деп айтқан еді. Е. Бекмаханов осы монографияның қолжазбасы негізінде 1946 жылы Мәскеуде тарих мамандығы бойынша докторлық диссертация қорғаған болатын. Е. Бекмаханов «докторлық тақырыпты алуыма осы сөздер себеп болған ғой, әйтпесе басқа тақырыпта да жазып шығуға мүмкіндігім бар еді» деген екен.

1950 жылғы декабрьде «Правда» газетінде Шойынбаев, Айдарова және Якунин жолдастардың «Қазақстан тарихы мәселелерін маркстік-лениндік тұрғыдан баяндайық» деген мақаласы

жарияланып, Е. Бекмахановтың осы «ХІХ ғасырдың 20-40 жж. Қазақстан» деген кітабы сыналды. Кенесары қозғалысы феодалдық-монархиялық ұлтшылдықтың көрінісі болды, бұқаралық сипаты болған жоқ деген уәж айтылып, авторы ұлтшыл, ескілікті көкसेген халықтың жауы деп қатты сынға алынды. Тарих ғылымдарының докторы Д. Шаймұханов осылай баяндайды: «1951 жылы май айының ортасында Қазақ опера тетрында үлкен актив жиналысы өтті. Республиканың Шаяхметов басқарған басшыларының барлығы қатысты. Айтыс-тартыс көбейді. Жиырма шақты адам мінбеге шықты. Солардың сөзінің негізгі түйіні Қ. Сәтбаев, М. Әуезов, Е. Бекмаханов үшеуінің төңірегінде ғана болды. Кешегі қатар бірге жүрген достарының өздері жабысып, заманнан қорқып, барлық пәлені сол үшеуінің басына төкті. Осы жиналыстан кейін көп кешікпей Е. Бекмаханов университеттен қуылып, партия қатарынан шығарылды. Ол біраз уақыт Алматы облысы Нарынқол ауданындағы мектепте тарихтан сабақ берді. Бірақ, Қытайға қашып кетер деген қауіппен көп кешікпей Жамбыл облысының Шу ауданындағы Новотроицк селосындағы мектепке ауыстырылды. Жаңа дүрбелен Қазақстанның ғылыми, әдеби интеллигенциясына қырғидай тиді. Ұлы жазушы Мұхтар Әуезов Қазақстаннан кетуге мәжбүр болды. Еліміздің әйгілі ғалымдарының бірі Қаныш Сәтбаевтың академия президенттігінен кетпеске лажы қалмады. Жазушылар, ғалымдар Есмағамбет Смайылов, Қажым Жұмалиев, Бек Сүлейменов, Қайым Мұхамедханов сотталып кете барды. Қуғын-сүргінгі түскені қанша деңіз. Тіпті ғылым мен әдебиет орталығынан шалғай жатқан Қарағандының өзінен бірталай адамдар жазықсыз жапа шекті». Е. Бекмаханов 1952 жылы 5 сентябрь күні тұтқындалады. Үкімде: «Сот тергеуімен тексерілген алдын-ала тергеу материалдары айыпталушы Бекмахановтың тарих ғылымы саласындағы өзінің ғылыми қызметкерлік жағдайын пайдалана отырып, 1942-1951 жылдар көлемінде өзінің жұмысында тарихи фактілерді бұрмалап, өнін айналдырғанын дәлелдейді. Ол өз сөздерінде буржуазиялық ұлтшыл идеологияны насихаттады, феодалдық-байшыл құрылысты және оның орыс халқына қарсы күресіп, Қазақстанда орта ғасырлық тәртіпті сақтап қалуға ұмтылған реакциялық хан мен сұлтандарын марапаттады...» делініп, Совет өкіметіне қас пиғылда болып, ұлтшылдық идеяларды насихаттағаны және советке қарсы үгіт жүргізгені үшін Е. Бекмахановқа РСФСР қылмысты істер кодексінің 58-ші статьясының 10 бөлімінің екінші тармағына сәйкес айып тағып, 25 жылға қамауға, 5 жылға сайлау құқығынан айырып,

еңбек түзеу лагеріне жіберілсін деп үкім шығарылып, Колымаға айдалды [2, 6 б.].

Лагерьде жүріп жоғарғы орындарға бірнеше рет арыз жазғам, бірақ олардан еш жауап болмаған. Тек сол кезде КПСС Орталық Комитетінің мүшесі, академик А. М. Панкратова сияқты қайырымды да қамқор адамдардың тікелей көмегімен, Сталин өліп, Берия атылғаннан кейін Е. Бекмахановтың ісі қайта қаралды. 1954 жылғы 16 февральда қылмысты деген іс тоқтатылып, ақталып шықты. Е. Бекмаханов Н. С. Хрущевке жазған арызында «мен өзімді ешқашан халық жауымын және ұлтшылмын деп есептеген емеспін, әрі ешқашан олай деп есептейтінімді де мәлімдеймін. Қандай шексіз азапты бастан кешсем де, мен еш бұлтарыссыз адал совет адамы болып қала беремін» деген екен.

Ол 1954 жылы ҚазМУ-ге қайта орналасып, тек аға оқытушылық қызметін ғана атқарды. Жеке үй-жайы болмай, жалдап тұруға мәжбүр болды. Осындай әділетсіздіктердің бәріне де тоқырамай, тозбай, қайыспай қарсы тұра білген ғалым ғылыми ізденісін де тоқтатпады. Бойдағы бар күш-жігер, ақыл-ойын ғылыми ізденістерге арнады. 1957 жылы Мәскеудегі «Ғылым» баспасынан оның көлемді жаңа монографиясы жарыққа шықты. Осыдан кейін оған докторлық ғылыми дәреже мен профессорлық атағы қайтарылып берілді.

1958-1966 жылдары ғалым алаңсыз еңбек етті. Осы жылдары ол ойында жүрген орасан көп, ұшан-теңіз идеяларын іске асыруға тырысты. Оның редакторлығымен бірнеше ғылыми жинақтар жарияланды. Ғалымның жетекшілігімен тың тақырыптарға зерттеулер жүргізіліп, оқулықтар даярланды, ғылыми Кеңес ашылып, одақтық ғылыми кеңестер мен конференциялар ұйымдастырылды. Е. Бекмаханов 1962 жылы Қазақ КСР ғылым академиясына корреспондент-мүше болып сайланды. Оның ойы Қазақстан тарихын еліміздің барлық жоғары оқу орындарына енгізу еді. Бұл идея бүгінгі күні толықтай іске асып отыр [3, 5 б.]

Төл тарихымыз арқылы халқымызды өзін-өзіне таныту қазіргі уақыт талабы. Әсіресе тәуелсіз Қазақстанда өрістей жүріп жатқан оң өзгерістер мен демократиялық процестер көпшілікке тарихи білімдерді насихаттаудың қажеттілігін одан сайын арттырып отыр. Соңғы жылдары қазақ тарихы мәселелеріне айрықша мән беріліп, тың зерттеулер жүргізілу жағдайында жаңа маңызды еңбектер мен оқулықтар, бағдарламалар және тарихты оқыту құралдары секілді аса іргелі тарихи деректер негізінде жазылған еңбектер жарыққа түрлі баспалар арқылы келді. Тарихты білмей – өткенді, келешекті

болжау қиын. Бұл жолда Ермұхан ағамыз былай айтқан екен: «Бұл ұлттық сананы жоюдың төте жолы. Ал ұлттық санадан айырылған ел ұлт болудан қалады» депті.

Кенесары Қасымұлының болмысы, азаттық қозғалысы бүгінгі егеменді еліміздің тарихындағы айрықша кезең болып, өз бағасын алып отыр. Кенесары хан қазақ көгіне көтеріліп, ұлттық мақтанышқа айналды. Ал, оның тарихымыздың төрінен орын алуына Ермұхан Бекмахановтың ерен еңбегі тікелей ықпал еткені сөзсіз. Әйгілі жерлесіміз – бүкіл кеңес тарихының аса талантты білгірі, тарих ғылымында қазақтан шыққан тұңғыш доктор, профессор, Қазақстан Ғылым академиясының корреспондент – мүшесі – Ермұхан Бекмаханов – Абылайханның 7-ші буын ұрпағы.

1846 жылы қазақтардың ұлт-азаттық күресінің аяқталған жылы болды. Кенесарының қырғыз руларының жеріне басып кіруі басқыншылық мақсаттарды көздеген әрекет еді. Кенесарының Қырғызстандағы күресі кәдімгі феодалдық өзара жанжалдарға айналып кетті. Кенесары қырғыз манаптары Орман және Жантай Кенесарыға бағынышты болып өздері келуі туралы келіссөздер жүргізді. Алайда бұдан еш нәтиже шықпады. Содан кейін Кенесары Ұлы жүздің өзіне әбден берілген билері мен батырларының мәжілісін шақырып, қырғыз манаптарының сазайын тартқызу керек деген қаулы шығарылды. 1847 жылыдың көктемінде Кенесары өзінің отрядтарын Орманға қараған қырғыз ауылдарын шабуға аттандырды. Кенесары қырғыздарға қарсы күресте ерекше қатал шаралар қолданды. Ол қырғыз ауылдарын өртеп, халқын қыра бастады. Өз мүдделерін қорғау мақсатында қырғыз рулары Орман манаптаң жанына жиналып, Кенесарыға қарсы тұрды [4,266 б.]

Кенесарының соғыс күйінің нашарлауына оған қырғыздармен бірге орыс және Қокан отрядтарының қарсы шығуы себеп болды. Орыс отрядтарының мақсаты – Кенесарыға көмекке келе жатқан үйсін, жалайыр руларының жасақтарына жол бермей, Кенесары отрядын тыл жағынан бөліп тастау болды.

Тау шатқалының бірінде қырғыз отрядтары Кенесарыны қоршап алады. Токпаққа таяу жерде Шу өзенінің бірнеше тарауға бөлінетінін пайдаланып, қырғыздар өзеннің барлық суын жаңа арнаға түсіріп жіберіп, Кенесары отрядтарын сусыз қалдырады. Осындай қиын жағдайда Кенесары қосында ауызбірлік болмай, әскердің бір бөлігі түнде қашып кетеді, бір бөлігі қырғыздар жағына шығып кетеді.

Кенесары мен Наурызбай өздеріне әбден берілген топты бастап, қалайда болса қоршауды бұзып өтпекші болады. Бірақ олардың қоршауды бұзып шықпақшы әрекеті сәтсіздікке ұшырайды. Наурызбай күші көп жауға қарсы күресте өзінің отрядымен қырылады. Кенесары тұтқынға алынып, ауыр азаппен өлтіріледі.

Осылайша, XIX ғасырдың 1837-1847 жылдардағы Кенесары Қасымов бастаған ұлт-азаттық қозғалыс жеңіліспен аяқталды.

Кенесары көтерілісі жеңілетіндігі сөзсіз еді. Оның негізгі себебі, ең алдымен, ішкі саяси жағдайда және қазақ халқының біртұтас мемлекетін құру әрекетінің кеш басталғандығында болды.

Кенесары прогресшіл ниетіне, қазақ халқын біріктіру мақсатына зор кедергілер кездесті. Қазақстанның феодалдық бытыраңқылығы, рулардың өзара тартысы, феодалдар мен патша өкімет орындарының бұл тартысы одан сайын қоздыруы Кенесарының игілікті бастамасының бәріне күшті бөгет болды. Оның себебі Қазақстанның әлеуметтік-экономика жағынан артта қалғандығында еді. Сол себепті рушылдық мүдделер жалпы халықтық мүдделерден басым бола берді. Көтерілістің жеңілуінің негізгі себептерінің бірі осы болды [5, 48 б.]

Кенесарының көтерілісі жеңілді. Алайда қазақ халқының ұлт-азаттық күресінің тарихында бұл көтеріліс ерекше үлкен орын алады. Бұл көтеріліс XIX ғасырдағы Қазақстанды тегісінен дерлік қамтыған ең үлкен және ең ұзаққа созылған көтеріліс болды.

Кенесары көтерілісі отаншылдыққа қарсы сипатта болды; осы жағынан ол қазақ халқының тарихында прогресшіл рөл атқарды. Кенесары көтерілісі Россияның езілген халықтарының кеңінен жүргізілген азаттық қозғалысының бір буыны болды; езілген халықтардың осындай көтерілістері крепостниктік тәртіп пен патша өкіметінің тірегін әлсіретіп отырды.

В. И. Ленин өз шығармасында былай деп жазған: «Қалың бұқараның шын мәніндегі тәрбиесін еш уақытта қалың бұқараның өзінің дербес саяси күресінен бөлектеуге болмайды. Қаналудағы тапты тек күрес қана тәрбиелейді, тек күрес қана оның күшіне жол ашып, оның дүние тану көзқарасын кеңейтеді, оның қабілетін арттырып, оның тілегін айқындайды» [6, 768 б.]. Кенесары көтерілісі, өзінің туған елінің бостандығы мен тәуелсіздігін қорғауға бел байлаған бостандық сүйгіш қазақ халқының жауға қарсы тұрарлық орасан мол күші бар екенін көрсетті.

Еліміздің тәуелсіздігі – ата-бабамыздың асқақ арманынан туындаған, бүгінгі ұрпақ қол жеткізген ұлы жеңіс. Қазақ халқы

үшін ХХ ғасыр «тар жол, тайғақ кешулерден», соқтықпалы соқпақсыз жерден тұратын, отызыншы жылдардан басталып, елуінші жылдардың ортасына дейін жалғасқан сталиндік геноцидті қамтитын зұлмат дүние мен талай жетістікке жеткен қуанышты сәттерді қамтиды. Ойлап отырсақ, қазақ елінің басына бұл ғасырдың тартқан сыйы да мол, қайғы мен қасіреті де аз емес. Қазақ даласына қай кезде де дұшпан көздің сұғы көп қадалған. Бөгенбай, Қабанбай, Наурызбай, Малайсары, Жасыбай, Жәнібек, Кенесары, Ермұхан сияқты қазақ батырлары елін қорғап, халқы үшін жанын пида қылмаса, бүгінгі күні еліміз еркіндікке жетер ме едік?

Даламыз қандай кең болса, халқымыз да қасіретті тағдырмен бетпе-бет тұрғанда сабырлы мінезінен бір танбапты. Қаншама қиындықты бастан өткерсе де, еліміздің бар мақсаты халық болып бірігіп, тәуелсіздікке қол жеткізу болатын.

Өмірге құйрықты жұлдыздай жарқ етіп келіп, артына сәулелі із қалдырған Ермұхан ағамыздың жарқын бейнесі қазіргі тәуелсіздік заманының жас талапкерлеріне тағылымды үлгі болып қала бермек.

Іздеді әділетті қоғамдардан,
Жанып, күйді, күйзелді Ермұқа ағам.
Қиялдады күресті шындық үшін,
Жүрегімен сүйген халқы үшін.
Болды ол жастайынан қайсар адам,
Ешкімнің де қаһарынан тайсалмаған.
Жанына қуат құйды жайсаң далам,
Қайтпады ол сондықтан айтқанынан.
Елдіктің жолын сілтеп таң атырды,
Қазағыма тәуелсіздік жалауымен.

Ұлы ғалым 1966 жылы небары 51 жасында көз жұмды. Ғұмырының келте болуына қуғын-сүргіннің, айдаудағы азаптардың себеп болғанын айтудың өзі ауыр өкініш әкеледі.

Оның асқақ тұлғасы, әйгілі есімі қазақ көгінде алтын әріптермен мәңгіге жазылып қала бермек. Ол – біртуар ғажайып, данышпан ғалым. Бүгінгі әрбір ұрпақ оның есімін, еңбегін қадір тұтып өссе - өмірлеріне үлкен өнеге болары сөзсіз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Қазақстан ұлттық энциклопедия. – Алматы, 2003.

2 Шаймұханов Д. «Дарынды ғалым, ұлағатты ұстаз»// «Сарыарқа самалы» газеті. 10 ақпан 2005 жыл №16 (13761).

3 Арын Е. «Теріс идеологияға илікпеген тарихшы»// «Сарыарқа самалы» газеті. 10 маусым 2003 жыл №64 (13509).

4 Бекмаханов Е. «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдары». – Алматы, 1992.

5 Кенесары. – Алматы: «Айқап», 1993.

6 Қазақстан тарихы (Көне заманнан бүгінгі дейін). Бес томдық. 3 том. – Алматы: «Атамұра», 2002.

АЛАШ КӨШБАСШЫЛАРЫНЫҢ БІРІ МӘЛІМ ДЕ, БЕЙМӘЛІМ – ӘЛІМХАН

ЖҰМАҒҰЛ Д. Б.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.
КАСКАБАСОВА А. А.

аға оқытушысы, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Әлімхан Ермеков Қарқаралы уезінің тумасы, ауқатты отбасынан шыққан, халқының тәуелсіз болашағы үшін, қараңғылықтан алып шығуда ауыр жолды бастап кешкен, қазақ ішіндегі алғашқы математика пәнінен профессор, қуғын-сүргін құрбаны болған тұлға. Әлімхан Ермековтың сол кездегі өмірлік жолының қиындықтары басталады. Бұл кісіге жалған жала жауып, тұтқынға алды, «ұлтшыл», «контрреволюцияшыл», «халық жауы» деп бас бостандығынан айырды. Ұзақ жылдар бойы жазалау органдарының қудалауында болса да, Әлімхан Ермеков өзінің адамгершілік қасиеттерін, ұстаздық іс-әрекетіне кір шалдырмай, сақтай ала білген. А л а ш көшбасшылары саяси күрестермен ғана айналысқан жоқ, халықты қараңғылықтан шығарып, ақыл-ойын жаңа сатыға көтеру үшін үлкен үлес қосты. Ол үшін мектептер ашылды, түрлі ғылым саласындағы оқулықтарды аударып, жазған. Алаш идеясын берік ұстаған қайраткер, Әлімхан Ермековті, қазіргі ұрпақ терең тани бермейді. Себебі, ол туралы ғылыми зерттеулер аз кездеседі. Бүгінгі ұрпаққа, сол кездегі адамдардың өмірлік жолы қандай қиыншылықтардан қалай өткенін, болашағымыз үшін қалай күрескенін, айту біздің міндетіміз. Бұл қайраткерлерді мақтан тұтып, бәріне үлгі ретінде көрсету парыз.

Әлімхан Ермеков Алаш қозғалысының білімді, жігерлі, ең жас және қайратты өкіл, Алашорда қозғалысы жетекшілерінің бірі болғанымен, ол туралы ғылыми зерттеулер шамалы кездеседі.

К. Нұрпейісов «Алаш» қозғалысына байланысты зерттеулерінде Әлімхан Ермековтің өміріне және қоғамдық – саяси қызметіне тоқталып өтті. Оның «Қилы заман құжаттары немесе Әлімхан Ермеков ОГПУ тергеушілері алдында өзін-өзі қалай қорғады?» атты мақаласында жалған жалалармен істе 20-дан астам адамдар жер аударылды. Солардың қатарында Әлімхан Ермеков те болды.

Қ. Өскембаев «Әлімхан Ермеков: тұлға тағылымы» деп аталатын монографиясын атап кетуге болады. Бұл зерттеу жұмысында, Әлімхан Ермековтің туып-өскен кезінен бастап, оқыған және қызмет атқарған жерлерімен қоса, өмірінің соңғы күндеріне дейінгі аралықты қарастырды. Ермековтер әулетін зерттеп, оның балаларын, немерелерін және шөберелеріне дейін зерттеді. Сонымен қатар, Әлімхан Ермековтың Қарқаралы жерінде саяси көзқарасының іргетасы қаланып, халқының жағдайын ойлап, өмірінің өзегі ретінде тандап алды [1, 43 б.] деп жазды.

Нұржан Қуантайұлы «Алаш Орда баспасөзі және Жүсіпбек Аймауытұлы» зерттеуі бар. Бұл жұмыста, Сібір ревкомына қараған Семей губерниясының қызметкері Жүсіпбек Аймауытов, Әлімхан Ермеков, Мұхтар Әуезов Қазақстан ревкомына, Сібір ревкомына және Қазақстан ревкомы Орталық атқару комитетінің мүшесі Ахмет Байтұрсынұвқа хат жолдады. Онда олар жергілікті жерде бұрынғы саяси қызметі үшін қазақ оқығандарын қуғындауды қойдыратуды талап еткені жайлы жазды.

Сонымен қатар Әлімхан Ермеков жайында М. Хамзин, Ә. Салықбай, К. Нұрпейіс, С. Ақсұңқарұлы мақалалар жазды.

Әлімхан Әбеуұлы Ермеков – Алаш идеясын берік, нақты ұстанған, экономикалық, саяси жүйесін анықтап, «Алаш» партиясының және «Алашорда» халықтық кеңесінің, сол кездегі Уақытша құрылтай кеңесімен, Сібір уақытша үкіметімен, кеңес өкіметімен келісім жүргізген, өкілеттігін танытқан қайраткер [3, 196 б.].

Алаш Орданың басты қайраткері Әлихан Бөкейханов, Ермековтың «ұстазы» ретінде, оның жастығына қарамай, оған сенім тартып, күрделі, шағымды, маңызды, ұлттық, саяси мемлекеттік жайларды шешуге жіберіп, жұмсап отыратын және толығымен сенген.

Алаш партиясының бағдарламасы сегіз тараудан құрылған. Оны құрастырғандар: Әлихан Бөкейханов, Ахмет Байтұрсынұв, Міржақып Дулатов, Ильдес Гумаров, Жаждибаев Турмухамед, Абдулахмет Бирмеканов [3, 91 б.].

Бұл бағдарлама басқару формасын анықтайды – республика басында жиналыс, мемлекеттік дума және президент. Мемлекеттік дума заң шығарушы орган болып табылады.

1917 жылы 21-28 шілде аралығында Оренбург қаласында бүкілқырғыз съезі өткен. Ол үкіметтің басқару жүйесі, уақытша үкіметпен қарым-қатынасы, соғысқа қатынасы жайлы, тағы қандай да сұрақтар талқыланды. Осы жерде съездің бағдарламасы көрсетілген. Съезд бағдарламасы 14 тармақтан құрылған: үкіметтің басқару формасы, қырғыз облысының автономиясы, жер мәселесі, халықтық милиция, земство, ағарту ісі, сот, дін, әйел сұрағы, қырғыз облыстарынан депутат жиналысы, бүкілреселік мұсылмандық съезді (Шураи-Ислам), қырғыз политикалық партиясы, Семиреченск облысының жағдайы, бүкіл Ресейдегі федеративтердің съезіне қырғыз делегаттарының жіберілуі кіреді [2, 46 б.].

Тармақтарға тоқталып өтсек, алдымен үкіметтің басқару формасы туралы қарастырамыз. Ол Ресейде демократтық федеративті парламенттік республика болуы керек. Қырғыз облысының автономиясы, қырғыз халқын басқаруда ішкі облыстар бүкілқырғыз автономиясында ұлттық-территориалды кіріспесін талап ету қажет. Қырғыз облыстарынан депутаттары мен құрылтай жиналысына дайындық бағдарламаның бір бөлігі. Съезд жиналысқа әрбір облыстан депутаттар мен кандидаттарды белгіледі. Съездіге Ақмола, Семипалатинск, Тургайск, Орал, Семиреченск, Фергана облыстарынан және Букеевск қырғыздарынан делегаттар келді.

Съезд төрағасы Халел Досмухамедов. Ол ақпан төңкерісінен кейін қазақ даласында облыстық, жалпы қазақ съездерін ұйымдастырып, өткізуге тырмысты. Делегаттың қатысуымен өткен Орал облыстық қазақ съезінде жергілікті және облыстық деңгейдегі басқару жүйесін толық қамтыған заң жобасын ұсынып, оған делегаттар бірауыздан дауыс берген еді.

Съезд әрбір облыстан депутаттарды және кандидаттарды белгіледі. Осы жерде, Семипалатинск облысынан: Потанин Григорий Николаевич, Букейханов Алихан, Ермеков Әлімхан, Ғаббасов Халиль, Боштаев Мукуш, Ақпаев Якуб, Сарсенов Биахмед, Барлыбаев Ахмеджан белгіленді [2, 50 б.].

Ақпан төңкерісінен кейін патша тақтан құлатылып, уақытша үкімет құрылды. Уақытша үкіметтің жергілікті органдары болған облыстық және уездік атқару комитеттерінің құрамына енгізілді. Облыстық комитет, съездің шешімімен сәйкес, уақытша үкіметтің уәкілетті және атқарушы органы болып табылады және барлық

алауаздықтарды шешу барысында нәтижелі шешімді уақытша үкімет нақтылайды [2, 22 б.].

Әлімхан Ермеков Алаш партиясының қырғыз округының №5 жиналысқа кандидаттық тізім ішінде, үшінші орында Семипалатинск облысынан сайлаушы болып тағайындалды.

Негізінен, Ә. Ермеков Қарағанды облысының тумасы. Бірақ XIX ғ. аяғында территория, нәтижесінде облыс құрамына кірген, құрамында Ақмола облысының уездерінің Ақмола және Атбасар болыстары, Семипалатинск облысынан Қарқаралы уездінің барлық болыстары кірген. Бүкілресейлік орталық атқару комитетінің қаулы бойынша Ақмола және Семипалатинск губерниялары таратылды. Ақмола губерниясының Ақмола және Атбасар уездері, Семипалатинск губерниясының Қарқаралы уезді толығымен, кей жерлерде бөлшекпен, жаңа құрылған Қарқаралы және Ақмола округіне енгізілді. Осы округтер негізінде кейін, қазіргі Орталық Қазақстан немесе Қарағанды облысы деп аталатын территория қалыптасты. Сондықтан Әлімхан Ермековты Семипалатинск облысынан депутаттар қатарына сайлады [2, 84 б.].

1918 жылы 29, 30 шілде және 2,3 тамыз күндері Сібір үкіметінің Алаш Ордамен уақытша қарым-қатынас жайлы Алаш Орда қайраткерлерінің хаттамасын қарастыру отырысы болды.

Жиналыста қатысқан зиялар ішінде: халықты ағарту министрлікті басқарушы В. В. Сапожников, әскери ведомствосы генерал В. Л. Попов, ішкі істер, министр жолдасы В. Д. Михайлов, егіншілік және отарлау министрлік А. М. Ярмов және Алаш Орда – Букейханов, Ермеков, Тохтамышев.

Комиссия, Алаш Орда жазған хатын алғаннан кейін бұл политикалық жағдайды талқылауға кірісті. Алаш Орда және сібір үкіметінің өзара мойындауы жайлы мәселе, талқылаудан шешілді. Кейбір тармақтарға редакциялық өзгерістер енгізілді. Сонымен қатар, ой бөлісу мақсатында политикалық жағдайды әскери тізімдеме мен Алаш Ордаға қайта жөндеуге берілді. Келесі мәселені уақытша талқылаусыз қалдырды, қаржы министрінің комиссия құрамында жоқ болуы, оны тез арада бұл сұрақты анықтауға Алаш Орда қайраткері Бөкейхановқа бұл тапсырылды. Соңғы тармақта, автономды халықтың депутат конгресін шақыру ойы комиссиядан қолдау тапты. Нәтижесінде, Алаш Ордаға земеств, қалалық дум, Ақмола, Семипалатинск, Тургай облыстарына қазіргі жағдайын сақтауға рұқсат етілген. Алаш Орда рұқсатымен ғана жауапты посттарға адамдар белгіленеді. Қазақ – қырғыз

халқының билеуші органы ретінде Алаш Орда танытылған. Барлық националды және қоғамдық ұйымдастырылған мекемелер Алаш Ордаға бағынады. Алаш Орда националды соттарды, жергілікті кеңестерді ұйымдастырады, т. б. Семипалатинск, Ақмола, Тургайск облыстарының жерді пайдалану туралы сұрақтары, бүкілресейлік құрылтай жиналысында жер жайлы мәселені шешкенге дейін уақытша тоқталынады [2, 130 б.].

Осы құжаттарда біздің көріп отырғанымыз Әлімхан Ермековтың Алаш Ордада орны ерекше тұлға екені. Ермековтың арқасында көптеген шаралар өткізіліп, маңызды жұмыстар атқарылды. Жасы жағынан ең кішісі болғанымен, депутатқа сайланып, комиссия мүшелерінің құрамында болып, ал сол кездегі облыстық комитет маңызы жағынан съездінің шешімімен сәйкес, уақытша үкіметтің уәкілетті және атқарушы органы болып табылады.

Әлімхан Ермеков саясат тілін меңгерген, ойы терең, мақсатқа жету жолында қадамы нық, жас болса да үлкен құрметке, орынға ие болған қайраткер. Өмірлік жолында түрлі жерлерде, мекемелерде қызмет атқарған. Оқытушы, кафедра меңгерушісі, сонымен қатар алғашқы қазақ, математика пәнінен профессоры, қазақ тіліне аударған және өзі де кітап жазған. Жалған атауларға ие болып, қуғын-сүргін өмірін кешкен тұлға. Түрлі қиындықтарды бастан кешірсе де, адамгершілік, ұстаздық, патриоттық сезімін ешқашанда жоғалтпаған және кір келтірмеген адам еді. Әлімхан Ермеков оқуын уақытша тоқтата тұрып, политикалық істерге араласа бастап, Алаш Орданың жетекшісімен жақын араласып, бірге жұмыс атқарып, оның сенімінде жүрген және сол Бөкейхановтың берген тапсырмаларын орындаған, Алаш қозғалысының көшбасшыларының бірі еді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Өскембаев Қ. С. Әлімхан Ермеков: Тұлға тағылымы. – Қарағанды қ. – «Арқо» ЖШС, 2013. – 318 б.

2 Мартыненко Н. Алаш Орда: сборник документов. – Алма-ата қ. «Айқап», 1992 ж. – 193 б.

3 Жұртбай Т. Ұраным – Алаш!... – Алматы қ. «Ел – шежіре». 2011 жыл. 464 б.

ПАТРИОТ РОДИНЫ И ИСТИННЫЙ ИСТОРИК – ЕРМУХАН БЕКМАХАНОВ

КУДЕЛЬКО Т. С.
преподаватель, СОШ №10, г. Экибастуз

Ермухан БЕКМАХАНОВ, первый казах – доктор исторических наук, основатель кафедры истории Казахстана в главном вузе страны – Казахском государственном университете имени Аль-Фараби. Но главная его заслуга в том, что он первым среди казахских историков попытался объективно рассказать о восстании под предводительством Кенесары Касымова. Продолжая свои изыскания в области дореволюционной истории Казахстана, Бекмаханов решил проследить историю Казахстана на протяжении трех десятилетий XIX века, исследуя внутреннее развитие казахского народа в это время — хозяйственные процессы, социальные отношения и политический строй, а также развитие взаимосвязей с Россией и другими соседними странами.

“Националистом вы меня не сделаете”, – говорил Е. Бекмаханов своим врагам.

Расправа над ученым имеет свою предысторию. В годы Великой Отечественной войны многие российские ученые-историки были эвакуированы в Алма-Ату. Когда было принято решение готовить фундаментальное издание “История Казахской ССР”, координатором выступил выпускник исторического факультета Воронежского педагогического института Ермухан Бекмаханов. Ему же было поручено писать главу о восстании под предводительством Кенесары Касымова. Издание было выдвинуто на Сталинскую премию, однако член-корреспондент АН СССР А. Яковлев дал на эту книгу отрицательную рецензию. В ответ на это редактор “Истории Казахской ССР” академик А. Панкратова предложила провести дискуссию по проблемам истории Казахстана. Эта дискуссия состоялась в мае 1944 года. Против книги выступили лишь историки С. Бушуев и вышеупомянутый А. Яковлев. По их мнению, книга “содержит недопустимую идеализацию национально-освободительных движений”: основная тяжесть войны легла на плечи русского народа, какие-то “борзописцы” с подачи буржуазных националистов восхваляют национальные движения, направленные на разрыв с русским народом.

Поначалу казалось, что все эти перипетии не отразились на судьбе молодого ученого. Осенью 1946 года Ермухан Бекмаханов с блеском защитил докторскую диссертацию, а в 1947-м на ее основе была издана книга “Казахстан в 20–40-е годы XIX века”. Но в центре в это время началась борьба с “космополитизмом”, а на местах – “с буржуазным национализмом”. В эти жернова попали и казахские ученые. Е. Бекмаханову в вину вменили “национализм феодального толка”. В феврале 1948 года в Институте истории АН СССР началась дискуссия по его книге “Казахстан в 20-40-е годы XIX века”. Ведущие московские историки положительно оценили книгу. Более того, многие из них резко выступили против навешивания всякого рода ярлыков на ее автора местными учеными. В частности, академик Б. Греков, как явствует из стенограммы, призвал казахстанских коллег к дружеской творческой работе и попросил в научных спорах воздерживаться от политических обвинений.

Однако уже в июле 1948 года в Институте истории АН Казахской ССР была организована еще одна дискуссия по книге Е. Бекмаханова, которая носила откровенно обвинительный характер. Один из главных обвинителей Бекмаханова – Т. Шоинбаев говорил в своем выступлении: “Воспоминания о борьбе Кенесары Касымова с царской Россией служили для казахских буржуазных националистов призывом к восстановлению ханской власти в Казахстане. Казахские буржуазные националисты сделали его своим духовным отцом... Работа построена на тенденциозном возвеличивании хана Кенесары, на раздувании его подвигов, на его мнимой близости к народу”.

Другой оппонент Бекмаханова – Е. Толыбеков заявлял: “Сами казахи не в состоянии были управлять собственной землей, собственной территорией и, наконец, собственным хозяйством и собственной жизнью... Они никак не могли быть народными героями, а их восстания – народными движениями”. Любопытно, что книгу Бекмаханова поддержали российские ученые – Н. Дружинин, А. Панкратова, С. Бахрушин, И. Будовниц. Последний, например, считал, что оголтелое навешивание ярлыков на Бекмаханова – подлый прием, который дает возможность расправиться с ним как с ученым. В адрес же оппонентов Бекмаханова, как следует из стенограммы дискуссии, он сказал следующее: “Но если товарища Шоинбаева я слушал с недоумением, то выступление товарища Толыбекова вызывает ...чувство глубокого возмущения... Это сплошная апология царской колониальной политики, колониального

гнета, царского самодержавного режима”. Характеризуя роль самого Кенесары Касымова в деле укрепления казахской государственности, И. Будовниц подчеркнул: “...Он поощрял занятие казахов земледелием, упорядочил сбор налогов, упразднил суд биев, боролся с родовой знатью, поощрял торговлю с Россией. Разве это не прогрессивные явления?”.

Бекмаханов был обвинен в предательстве и измене Родине. Дело Бекмаханова было передано в суд. Согласно ст. 58, п. 10 Уголовного кодекса РСФСР 2 декабря 1952 года Коллегия Верховного суда Казахской ССР приговорила Бекмаханова к 25 годам лишения свободы. Он был этапирован в далекий лагерь ГУЛАГа. Жестокость и несправедливость приговора были очевидны для многих, в их числе были и его столичные коллеги. Он оказался единственной жертвой среди всех тех, кто разделял тогда и раньше точку зрения Бекмаханова, и при написании «Истории Казахской ССР», и при оценке его монографии. Сочувственно отнеслись к личной трагедии казахского историка его московские друзья. «Нужно спасти!» — единодушно решили они. Анна Михайловна Панкратова, член ЦК КПСС, обратилась лично к Первому секретарю ЦК КПСС Н. С. Хрущеву с просьбой о реабилитации и освобождении Бекмаханова. «Мы ручаемся за его честность. Мы уверены, что он жертва клеветников» — заявила она от имени московских историков. Правда, ему повезло – после смерти Сталина началась кампания по разоблачению сталинского режима, и Е. Бекмаханов был освобожден, вернулся в Алма-Ату. В последние годы своей жизни ученый работал в Казахском университете имени С. Кирова (ныне – КазНУ имени аль-Фараби) [1].

Ученые бывают разного типа. Один сидит дома, пишет, исследует, большей частью это остается в тени, частично печатается, но, как правило, не вызывает, ни споров, ни дискуссий, ни даже иногда живого интереса. Бывают другого типа ученые – борцы, которые могут ошибаться, срывать, но всегда будут искать, будут искренне защищать свои взгляды, даже пусть иногда неправильные, будут исправлять их так же искренне, будут спорить темпераментно, смело, заинтересованно, чтобы эти взгляды стали достоянием общественности, чтобы они помогли движению науки вперед. И Ермухан Бекмаханович был такого типа ученым-борцом [2].

Более десяти лет собирал сведения об этом ученом казахский писатель-документалист Медеу Сарсеке, автор книг о К. Сатпаеве и Е. Букетове, вышедших в серии «ЖЗЛ» в издательстве «Молодая

гвардия». По заказу Министерства связи и информации РК в астанинском издательстве «Фолиант» увидела свет его книга на казахском и русском языках «Необузданный историк» о жизни Ермухана Бекмаханова. А в декабре 2010 года она издана в Москве в серии «ЖЗЛ» тиражом 5 тысяч экземпляров.. Писатель Медеу Сарсеке, выпустивший в 2010 году в Москве, высказывает мнение, что нашумевшая статья 1950 года была организована самими сотрудниками газеты «Правда». Первый секретарь ЦК КП(б) Казахстана Ж. Шаяхметов был человеком, чья подпись и должна была быть под статьей. Но после того, как Шаяхметов уклонился под убедительными предложениями, в центре решили, чтобы статью подписали те трое... Конечно, завистливые коллеги, в течение многих лет заседавшие на него, точившие ножи.

Истинную историю создают такие ученые, как Бекмаханов. Таким должен быть историк, который не позволит себе унизиться до фальсификации истории...» – сказал его коллега и ученик Беимбет Ермуханов. В своей короткой и трудной жизни он был счастлив семьей, талантливыми детьми, трудолюбивыми учениками, которые безоговорочно признавали его истинным наставником. Всецело отдавая им все свои знания, которыми был чрезвычайно богат, он успел-таки совершить великое дело: создал свою школу историков!.. И это главное наследие в его жизни, которое он мог оставить за тот короткий отрезок времени, что был ему отпущен судьбой. Как патриот Родины и истинный историк Ермухан Бекмаханов своим непокорным духом и сегодня служит независимому Казахстану! [3].

Время доказало научность исторической теории Бекмаханова [4].

Н. М. Дружинин вспоминал: «Уже тогда я убедился, что в лице Е. Б. Бекмаханова мы имеем человека больших исторических знаний, горячего патриота Советского Союза, страстно любящего свой Казахстан и мечтающего о самостоятельной исследовательской работе» [5].

В заключении хочу сказать: судьба Бекмаханова поучительна как судьба не только отдельной личности, она отражает эпоху. Е. Бекмаханов явился в историю не как искатель легкой славы, а как исследователь истины и таким он останется навсегда в памяти тех, кто его знал и узнает благодаря его трудам.

ЛИТЕРАТУРА

1 Республиканская газета «Караван» №22 от 03.06. 2011 г.

2 Республиканский общественно-политический журнал «Мысль» от 18.03.2014 г. Статья «Дело Бекмаханова»: как все это было.

3 Газета «Казахстанская правда» от 29. 01. 2011г.

4 Газета «Известия-Казахстан» от 27.01.2011г. Статья «Несколько лет жизни замечательного человека».

5 Вопросы истории, 1988, № 11.– С. 54-79.

6 Бекмаханов Е.Б. Казахстан в 20-40-е годы XIX в. / Под ред. Жиенгалиев Н. Б. – Алма-Ата, 1992. – 400 с.

7 М. Сарсеке «Бекмаханов Е.Б.»/ Изд. Молодая гвардия М.: Фолиант, 2010 г.

ҰЛЫ ҒҰЛАМА ЕРМҰХАН БЕКМАХАНОВТЫҢ ӨМІРІ МЕН ҚОҒАМДЫҚ ҚЫЗМЕТІ

КУЛУМБАЕВА Г. Н.

студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

КУЛУМБАЕВА М. Ж.

оқытушы, магистр, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Бүгінгі таңда аса өзекті мәселелердің бірі – туған еліміздің ақиқат тарихын, тәуелсіз ел болып қалыптасу жолын күллі қазақ қауымына мәшһүр еткен ұлы тұлғалардың ғимаратты ғұмырлары мен қоғамдық қызметін зерттеу. Өйткені олардың еңбектері – ұрпақ үшін сабақ, қымбат қазына-мұра.

Кез-келген өркениетті кемелденген мемлекет өз тарихын қастерлейді, оны ұрпақтардың санасына енгізуге жағдай жасайды. Өйткені тарих халықтың мың жылдап жинаған тәжірибесі, асыл қазынасы, мұрасы. Сондықтан да Қазақстанның тәуелсіз мемлекет болып қалыптасуын қайта саралап, түбегейлі зерттеу арқылы төл тарихымыздың оқылықтарының орнын толтыруымыз қажет [1, 44-45 бб.].

Тәуелсіздік – қасиетті ұғым, ұлттық сана. Тәуелсіз елдің ең басты тұғыры ол қоғамның, сол мемлекеттегі жергілікті ұлттың рухы, жігері, қоғамдық санасы. Бұл – халықтың сан ғасырлар бойы еркіндікке ие болу мақсатындағы күресі болып табылады.

Міне, кез-келген мемлекеттің тарихы сол елдің, халықтың тәуелсіздік жолындағы саяси күресі тарихымен өзектес келеді. Ал саяси күрестің нәтижелі болып, алға қойған мақсаттарын жүзеге асыру оны басқарған қайраткерлердің еңбегі мен басшылыққа

алған саяси және қоғамдық ілімдерінің өміршеңдігіне байланысты. Тарихи кезең өз қайраткерлерін тудырады. Уақыттың талап етуі бойында қабілеті бар жастардың тезірек өмір сахнасына шығуына негіз қалайды. Бұл – жаратылыс заңы.

Әрбір өркениетті ел, әр халық өзінің өткенін бағамдап, ата тарихын жасайтыны хақ. Мәдениеті, тарихы жоқ ел болмаса керек. Қазақ зиялылары да әр кезде осыған тырысқан. Халқымыздың ауызша да, жазбаша да тарихы болып келген. Бірақ қазақтың төл тарихын жасауда көп қиыншылықтар кездесті. Ресей империясы бұратана халықтарының тарихы тек отарлау тұрғысынан зерттеліп келді. Халықтар бостандығын жариялаған Кеңес өкіметі тұсында да қазақ тарихнамасымен оның қайраткерлері де талай зобаланды басынан кешірді.

Міне, осындай кезеңде данышпан дара тұлғалар, керемет ойшылар әрқашан тұңғыш терең, шексіз де жұмбақ болатыны белгілі. Солардың ой-тұжырымдары мен атқарған істері тарихпен, заманамен астаса қабысып, тіпті бүгінгі күннің, болашақтың өзекті мәселесі болып табылады. Осындай адамдар қатарына есімі мен ісі ұрпақтан-ұрпаққа көшкен бір тума тұлға, қазақтың белгілі де дара ғұлама ұлдарының бірі – Ермұхан Бекмаханов 20-50-ші жылдары Қазақстан ғылымы сөз болғанда осынау абзал адамның аты алдымен аталады [1, 45 б.].

Ермұхан Бекмаханов 1915 жылы 15 ақпанда Павлодар облысы, Баянауыл ауданының Жасыбай атты шұрайлы жерінде кедей шаруа Бекмахан Бегенұлының шаңырағында дүниесі ашты. Кедейлер табына жататын бұл отбасы Абылай ханның ұрпағы екені, ал Ермұхан Абылайдан тараған жетінші буыны екені соңғы кезде ғана анық-ашық айтыла бастады. Әкесі Зында Шорманов деген байдың жалшылығында жүріп, 1921 жылы Ермұхан 6 жасқа келгенде дүниесі салады. Анасы Бәпіш отбасының ауыртпалығын бір өзі көтеріп, үш баласының қамқоршысы болады. Ермұханның өз қолымен жазылған өмірбаянында: «шешем колхозшы, 1932 жылы қайтыс болды» дегеннен басқа сыр ашпаған. Шындығында оның анасы мен қарындасы ашаршылықта қайтыс болып, денелері қайда қалғаны белгісіз. Қамқоршы әкесі мен шешесі және сүйікті қарындасынан айырылған Ермұхан, ағасы Діншенің қарамағына көшеді. Дінше де 1931 жылы, тым ерте, қайтыс болады. Баянауылдағы бастауыш мектебіне 11 жасында түсіп, 1932 жылы 7 жылдықты бітірген Ермұхан, Семейдегі жоғары оқу орындарына дайындайтын бір жылдық дайындық курсына да тәмамдап

шығады. Білім жолында жүрген Ермұхан 1933 жылы Қазақ АКСР Оқу-ағарту халық комиссариатының жолдамасымен Воронеж қаласындағы мемлекеттік педагогикалық институтқа қабылданып, 1937 жылы тарих факультетін бітіреді. Ермұхан Бекмахановтың тарих ғылымына тереннен үнілуі осы жылдары қалыптасты. Ол халық тарихы жөнінде өзіндік тұжырымдамалар жасау қабілетіне ие болады. Үнемі тың ізденіс, ыждаһатты даярлық, көп оқу оның бойындағы дарындылық пен зеректіктің отын маздата түседі. Әсіресе, ол тарихты шынайы түрде зерттеу идеясын өз көкірегіне нық орната алған. Міне, Ермұхан осы қасиеті үлкен абырой-бедел әперді, елдің есінде, жұрттың аузында жүргізді, биік тұрғыға көтерілді.

Бекмахановтың педагогикалық қызметі Алматыдағы № 28 мектепте тарих пәнінен сабақ берумен басталады. 1937 жылы Алматыдағы педагогика ғылым-зерттеу институтында (ол қазіргі Ы. Алтынсарин атындағы қазақтың білім проблемалары институты) қызмет етіп, кейін 1939-1940 жылдары осы институттың директорлығына бекітіледі.

1940-1941 жылдары БКП(б) Орталық Комитеті жанындағы жоғары партия мектебінде оқиды. Ермұхан Бекмаханов өзінің ғылыми ізденісін еш тоқтатпай, жетілдіре түсуге ұмтылған [2, 89-90 бб.].

Соғыс жылдары ағарту халық комиссариатының басқаруына жетекшілік етті. Сонымен қатар, 1941-1946 жылдары Қазақстан Компартиясы Орталық Комитетінің лекторы ретінде қызмет істеді. 1946-1947 жылдарда Қазақ КСР Ғылым академиясында жаңадан құрылған Тарих, археология және этнография институты директорының ғылыми жұмыс жөніндегі орынбасары болды [3, 178 бб.]. 1947 жылдан бастап, өмірінің соңына дейін, яғни 1966 жылғы мамырдың алтысына дейін Қазақ мемлекеттік университетінде өзі ұйымдастырған Қазақстан тарихы кафедрасын басқарды.

Е. Бекмахановтың ғылыми мұрасы оның тақырыптарының алуан түрлі болуымен, тарихи мәселелерді кең қамтуымен және оларды байыпты шешуімен ерекшеленді [4].

Ғылыми жұмысқа деген бейімділігі артқан Ермұхан Ұлы Отан соғысы басталғанда Мәскеуден Алматыға келген ұлы ғұлама мысалға келтірсем, А. М. Панкратова, Н. М. Дружинин сынды ғалымдармен бірлесе жұмыс істеп, солардың көмегімен 1943 жылы «Қазақ ССР тарихының» алғашқы бір томдық басылымы жарыққа шықты.

Оқулықтағы өзекті жанжал тудырған мәселенің бірі – Кенесары Қасымұлының көтерілісі жайында еді. Басылым Сталиндік сыйлыққа ұсынылып, бірақ кейін берілмей қойды. Өйткені Сталиндік сыйлық жөніндегі комитеттің соңғы мәжілісінде КСРО Ғылым академиясының корреспондент мүшесі Яковлев «Қазақ ССР тарихы» орыстарға қарсы және зиянды жазылған кітап деген жөнсіз пікірлер айтты. Әрине, бұл сарапшыларды шошытты. Сондықтан да сыйлық берілмейтін болды. Яковлевтың ойынша, отан тарихы біртұтас КСРО тарихы яғни, «орыс ұлты тұрғысынан» жазылған болуы тиіс әр республиканың жеке ұлттық тарихын жасау зиянды, интернационализм принципін сай келмейді деді [2, 90-91 бб.].

Бір ескеретін жәй, бұл «егемен Кеңес республикаларының» ішінде жеке республика тарихына арналған тұңғыш кітап еді. 1944 жылы кеңес тарихшыларымен кеңес өтеді, көп адам қарсы болады. Осындай шабуылдардан кейін Қазақстан КП(б) ОК 1945 жылы 14 тамызда «Қазақ ССР тарихының» екінші басылымын дайындау туралы қаулысы қабылданады. Қаулының авторлары Қазақстанның төңкеріске дейінгі дәуірін сынға алды. Ол кезең әлеуметтік-экономикалық даму, тап күресі тарихы тұрғысынан емес, қазақтардың тәуелсіздік үшін күресінің тарихы болып жазылған деп жазғырды. Қазақ сұлтандарының тонаушылық жорықтары мен (Қаратай сұлтан) шынайы ұлт-азаттық қозғалысты шатастыруға болмайды деп көрсетілді. «Қазақ ССР тарихында» халықтың санасында ұлттық қаһарманы болып келген Едігені мадақтаған деген орынсыз сын да айтылды. Кенесары туралы оған берілген баға «біржақты, бұл қозғалыстың ішкі қайшылықтары ескерілмеген» деген де ескерту жазылды. Бұл қаулының жайсыз салдары аз болмады. Ең бастысы, қазақ халқы тарихындағы оның ұлттық санасын оятатын қаһармандар қайта сынға түсуіне жол ашылды [1, 46 б.].

Қазақстан филиалының директоры Н. Т. Тимофеевтің мақаласы мәселе саяси оң ала бара жатқанын, кітап авторларына жазалану қаупі туғанын көрсетеді. Әрине бұндай сынаушылықтан кейін Е. Бекмахановтың жолын кесіп жібергендей болып көрінеді. Өйткені кітап төңірегіндегі ауыртпалық алдымен Е. Бекмахановқа түседі. Бірақ үмітін үзбеген талант 1943 жылы Мәскеуде «Қазақтардың Кенесары Қасымұлы басқарған азаттық күресі» тақырыбы бойынша жүргізген зерттеулері негізінде кандидаттың диссертациясын қорғайды [2, 91 б.]. Іле-шала бұл мәселені кеңейтіп, 1946 жылы 31 жасар ғалым «Қазақстан ХІХ ғасырдың 20-40 жылдарында»

деген монографиясы бойынша докторлық диссертация қорғады. Бұл еңбегі 1947 жылы М. П. Вяткиннің редакциясымен Алматыда жарық көрді. Кітаптың бір бөлігі Кенесары қозғалысын қамтиды [1, 47 б.].

Асыра сілтеу, бұрмалау және күдікшілдік бел алған осы тұста бұл еңбекке пікір айтушылардың кейбіреулері оны Кенесары Қасымұлы бастаған қозғалыстың тарихын ақтау тұрғысынан көрсеткен еңбек деп бағалап, оны буржуазияшыл-ұлтшыл идеологияны дәріптеуші деген саяси кінәға ұшыратты. Е. Бекмаханов еңбегіне байланысты пікірталастар 1947 жылдың екінші жартысында күшейе түсті. Ермұхан Бекмаханов бірақ айтқанынан қайтпады. Халқы үшін жан аямай күрескен Кенесары Қасымовтың батыр екенін дәлелдеген, оның кітабын да, өзін де қызыл империя аямай жазалады. 1947-1950 жылдарда Е.Бекмахановтың күйі өте ауыр болды, күн өткен сайын оған тиген моральдық соққының салмағы арта берді [4].

1948 жылы 31 қаңтарда «Лениншіл жас» газетінде М. Ақынжанов пен Т. Шоныбаевтың «Саяси қате, ғылыми құнсыз кітап» деген сыни мақаласы жарияланды. Осыған байланысты Ж. Шаяхметов М.Сусловқа өтініш жасап, оны сұраныс бойынша КСРО ҒА Тарих институты 28 ақпанда Е. Бекмахановтың монографиясын талқылады. Дискуссияның негізі – Ақынжанов пен Шойынбаевтың рецензиясы болды. Оларға талқылауда бірінші болып сөз алған Х. Айдарова қосылды. Олар Е. Бекмахановқа буржуазияшыл-ұлтшыл деген айып тағумен шектелді. Бірақ С.Юшковтан басқа пікірталасқа қатысушылар автордың тұжырымдамасын қолдап шықты. Н. Дружинин Қазақстанның мәдени дәрежесі Ресейден төмен болды екен деп, оның қозғалысын прогресшіл сипаттан айыру заңсыз деп көрсетті. С. Юшковтың Бекмахановпен өз арасындағы кикілжің салдарынан арасы ашылумен бірге ол жаңа саяси конъюктураны тез сезгенін байқатты. Ол Бекмахановтың докторлық диссертациясына берген оң бағасынан тайқып, енді «жаңа көзқарас керек» деп Қазақстан Ғылым академиясында өткен пікірталаста Бекмахановты буржуазияшыл-ұлтшыл деп айыптауға бармады.

Бекмахановтың мәселесі оның институт директорының орынбасары қызметінен босатылуымен шектелді. Ол ҚазМУ-ға әуелі профессор, 1948 жылдан «Қазақ ССР тарихы» кафедрасына меңгеруші болып ауысты. Кейінгі идеологиялық айқастар кезінде кафедра да жабылды [1, 47-48 бб.].

Кейін Ермұхан Бекмахановты қаралау кампаниясы Тілеуқажы Жанайұлы Шойынбаев, Хадиша Гилимқызы Айдарова және А. Ф. Якуниннің қол қойған КСРО-ның басты газеті – «Правда»

газетіндегі 1951 мақаладан басталады [4]. Ол барлық қызметінен босатылып, партия қатарынан шығарылды, барлық атақ-дәрежелерінен айырылды. 1951 жыл ол мектеп оқытушысы болып, Алматы облысының Нарынқол ауданына, кейін шу ауданына жіберілді. 1952 жылы 5 қыркүйекте қамауға алынып, 4 желтоқсанда 25 жылға сотталып, алыстағы ГУЛАГ лагеріне айдалды. Ең дарынды ғалым кезіндегі үлкен тарихшылар тобына ортақ көзқарасты жақтағаны үшін құрбан болды. Ол тұста оған ешкім ара түсе алмады [1, 48-49 бб.].

Бірақ, «жақсының аты, ғалымның хаты өлмейді» дейді ғой, сондықтан да, ұлы тұлғаның әріптестері Хрущевке А. М. Панкратованы жіберіп, Бекмахановты босатуды сұраған.

Заман өзгере бастады, көптеген игі істер жасалып, 1953 жылы 16 қазанда КСРО бас прокуроры Е. Бекмахановты ақтады [2, 92 б.]. Е. Бекмаханов өзінің жемісті еңбегіне сай ғылым мен қоғамдағы орнын қайтадан алды. Оған университеттегі өзі ұйымдастырған кафедрасы қайтарылып берілді. 1964 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының мүше-корреспонденті болып сайланды. Өмірінің соңғы он жылында өнімді еңбек етіп, терең мазмұнды ғылыми шығармалар жазды, орта мектептер үшін Қазақ КСР тарихының оқулығын жазды. Бірнеше жас ғалымдарды даярлауда ат салысты. Шәкірттері бүгінде Республика Ғылым академиясының мүшесі, ғылым докторы, профессор дәрежелеріне жетіп, ұстаздарының ғылыми өмірін жалғастыруда.

Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін Е. Бекмахановтың басты еңбегі – «XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан» ақталып, орыс және қазақ тілдеріндегі нұсқалары «Қазақ университеті» (қазіргі «Санат») баспасынан жарық көрді.

Ермұхан Бекмаханов жөнінде Халық қаһарманы, академик Шапық Шөкин былайша еске алған: «Ұлтымыздың аса көрнекті тарихшысы Ермұхан Бекмаханов уақыт бедеріне бағынбаған, шыншыл ғалым болатын. Ол докторлығын екі рет қорғады. Еңбегінің нашарлығынан емес, тыйым салынған Кенесары тақырыбына жазылғандықтан. 1947 жылы Қазан төңкерісінің 30 жылдығына байланысты Одақтық Академия бойынша үлкен салтанатты кеңес өтуі керек болатын. КСРО ҒА-ның басшысы Вавилов Сәтбаевқа телефон соғып, Қазақстан тарапынан баяндама жасайтын адамды айтуды сұрайды. Қаныш Бекмахановты ұсынады. Жиналыста қағазсыз сөйлеген жас баяндамашыға ғалымдар таңтамаша болады» [4].

Қайсар талант, асыл азамат Е. Бекмаханов 1966 жылы 6 мамырда 51 жасқа қараған шағында дүниеден өтті.

Қорытындылай келсек, туған халқының шежіресін жазып, артына өшпестей мұра қалдырған ғұлама тарихшы, көрнекті қоғам қайраткері, төл ғылымымызды өркендетуге бар ғұмырын арнаған, тарих ғылымының докторы, профессор Ермұхан Бекмаханов еді.

Е. Бекмаханов – идеологиялық тар шеңберге илікпеген талантты тарихшы. Оның асқақ тұлғасы, әйгілі есімі қазақ көгінде алтын әріптермен мәңгіге жазылып қала бермек [2, 92-93 бб.].

Ұлы ғалымның ғылыми мол мұрасы, өткенімізді тануға бүгінгіміздің әрекетшіне, болашағымыздың бағдарына көмектеседі. Сондықтан да ұлы даланың ұлы кемеңгері Ермұхан Бекмахановтың бізге аманат етіп қалдырған бай мұратын игеріп, еңбегін қадір тұтып, рухани дамуымызға жарату бүгінгі таңдағы ұрпақтың негізгі міндеті деп ойлаймын.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Сборник материалов международной научно-практической конференции, посвященной 90-летию Е.Бекмаханова «Историк и история: тернистый путь казахстанской исторической науки». – Павлодар: ПГУ им.С.Торайгырова, 2005.– 634 с.

2 Материалы научной конференции молодых ученых, студентов и школьников «VI Сатпаевские чтения». Том 9. – Павлодар: ПГУ им. С. Торайгырова, 2006. – 437 с.

3 Павлодарское Прииртышье. Энциклопедия. – Алматы: «Эверо», 2003 – с.рус.

4 http://kk.wikipedia.org/wiki/Ермұхан_Бекмаханұлы_Бекмаханов.

ЖАҢА ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ПАТРИОТИЗМНІҢ ТІРЕГІ – ҰЛТТЫҚ ИНТЕЛИГЕНЦИЯ (Е. Б. БЕКМАХАНОВ МЫСАЛЫНДА)

САРСЕНОВ Т. М., ЖУМАБАЙ А. Е.
студенттер, С. Торайгыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

*Жаңа қазақстандық патриотизм –
біздің көпұлтты және
көпконфессиялы қоғамымыз
табысының негізі.*

Н. Ә. Назарбаев

Мақала өзінің ғылыми теориялық әрі тәжірибелік ерекшелігімен маңызды болып табылады. Елбасы Н. Назарбаев «Қазақстан – 2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты халыққа жолдауында қазіргі Қазақстанның іргесін жоғары биікте ұстап тұруда қаңқа болып есептелінетін жаңа қазақстандық патриотизм сауалына назар аударады.

Осыған кеңірек тоқталатын болсақ, дәл қазіргі таңда патриотизмді қалыптастыру мәселесі бұрынғыдан гөрі өткір болып тұрғандай. Себебі жаңа қазақстандық патриотизмді қалыптастыру жолына мемлекет басшылары да ерекше ықылас танытып, көңіл бөліп отырғаны анық. Бұл туралы Елбасының соңғы Жолдауында айтылуы тегін болмаса керек. Жолдаудың жетінші тармағында «Жаңа қазақстандық патриотизм – біздің көпұлтты және көпконфессиялы қоғамымыз табысының негізі» екені айтылып, Елбасы өз сөзінде: «Біздің бұл бағыттағы басты мақсатымыз қарапайым және түсінікті: біз қоғамдық келісімді сақтауға және нығайтуға тиіспіз. Бұл – біздің мемлекет ретінде, қоғам ретінде, ұлт ретінде өмір сүруіміздің айнымас шарты. Қазақстан патриотизмінің іргетасы – барлық азаматтардың тең құқылығы және олардың Отан намысы алдындағы жалпы жауапкершілігі», – деп ерекше атап өтті [1].

Жаңа қазақстандық патриотизмді қалыптастыру үшін қажетті алты фактор бар екендігін айтып өтеді. Олар: еліне сенетін азаматтар қалыптастыру, барлық этнос азаматтарының құқықтарының теңдігі, ХХІ ғасырдағы еліміздегі дін, дәстүр және даралық, қазақ тілі мен тілдер үштұғырлылығы, ұлттық интеллигенция. Аталған факторлардың ішіндегі қазіргі заманғы ұлттық интеллигенцияны қалыптастыруда тарихқа шолу жасап, тарихтың өткен кезеңдерінде ерекше орны бар қазақ зиялылар өкілдерінің атқарған қызметтері

мен Отансүйгіштік сезімдерін үлгі ретінде көрсетіп, насихаттау қажет деп санаймыз. Сондықтан, қазіргі интеллигенцияны қалыптастыру үшін ХХ ғасыр зиялыларының атқарған істерін пайдаланған дұрыс болып табылады. Қалыптасатын ұлттық интеллигенция жаңа қазақстандық патриотизмді ұрпақ бойынан орын алуына үлес қосып қана қоймай, сонымен қатар:

- Ұлттық құндылықтарды біріктіруде бастаушы күш болуы керек;

- Елдің болашағын жобалауда маңызды рөлді атқаруы тиіс;
- Ұлттық тарихи санасын құрастыруды жалғастыруы керек.

Аталған пункттердің соңғысы тарихқа тоқталып өтсек. Тарих дегеніміз өткенді зерттейтін ғылым, ал адамзат өткенсіз болашақ болмайтыны белгілі. Ал сол тарихты зерттеуде объективтілікті ұстанып, бұрмалауларға жол берілмеу тарихты оқып үйренетін болашақ үшін өте маңызды. Тарихты осындай тұрғыдан зерттеу тарихшылардың, интеллигенцияның мойнында. Міне, осындай тарихшылардың бірі зиялы қауым өкілі, Кеңес дәуірінде атқарған қызметі үшін биліктегілердің біраз қысымына түскен тұлға – Ермұхан Бекмаханов болып табылады.

Ермұхан Бекмаханұлы Бекмаханов 1915 жылы Павлодар облысы Баянауыл жерінде дүниеге келеді. Балалық шағында алты жасқа толмай әкесінен айырылады. Мектептен кейін оқуын Семейде Жұмыс факультетінде жалғастырамын деген кезде анасы мен кішкентай қарындасынан айырылады. Қатты қынжылғанына қарамастан Семейде оқуды бітіріп, 1933 жылы физика-математика факультетіне оқу түсу мақсатымен Алматы қаласына жол тартады. Алматыда ол ағасының досы Дихан Әбіловпен кеңесіп, Орталық Ресейдің ЖОО оқуға түсуге шешім қабылдайды. Алайда өз қалаған мамандығы бойынша Мәскеу мен Ленинградтық оқу орындарына түсуге кешігіп қалып Ресейдің Тамбов қаласында ашылған педагогикалық институттың жаңадан ашылған тарих факультетіне оқуға түседі. 1936 жылы бұл оқу орны жабылып, студенттер Воронеж қаласына жіберіледі. Осы жерде Ермұхан Бекмаханов Алаш қозғалысының белгілі тұлғалары Халел Досмұхамедов және Мұхамеджан Тынышбаевпен кездесіп, ой бөлісу нәтижесінде тарихқа деген қызығушылығы арта түседі. Осы тұлғалардың әсері Е.Бекмахановтың келешекте тарихшы атанып, ғалым болуына зор ықпал етті. Бір сөзбен айтқанда ұлт зиялылары өз артынан зиялы ұрпақтың шығуына түрткі болды [2, 7 б].

Еңбек жолын Қазақ КСР халық ағарту комиссариатының жанындағы ғылыми зерттеу институтында бастайды. Ұлы Отан соғысы жылдарында Республиканың халық ағарту комиссариатының басқарма бастығы болған.

Соғыс аяқталып, 1946 жылы Қазақстан Ғылым Академиясы құрылған соң, жаңадан ашылған Тарих, археология және этнография институты директорының ғылыми жұмыс жөніндегі орынбасары қызметін, ал 1947 жылдан 1966 жылға дейін Қазақ мемлекеттік университетінде өзі ұйымдастырған Қазақстан тарихы кафедрасын басқарады.

Соғыс жылдарында көптеген ғалымдар Қазақстана эвакуацияланған болатын, соның ішінде белгілі тарихшы А. М. Панкратова бар еді. А. М. Панкратова мәскеулік білікті он тарихшыдан тұратын топпен Қазақстанның тарихын жүйелеуді мақсат тұтады. Топтың құрамында А. М. Панкратовадан басқа КСРО тарихының бес маманы (Д. А. Баевский, М. П. Вяткин, Н. М. Дружинин, Я. Я. Зутис, А. П. Кучкин) және жалпы тарихтың бес маманы (Р. А. Авербух, С. И. Ленчнер, А. Ф. Миллер, Ф. И. Нотович, Ф. В. Потемкин) болды. Олар қалалық партия комитетінің штаттан тыс лекторлары болып тағайындалып, жергілікті органдардың келісімі бойынша соғыс жағдайында тарихты оқыту туралы қазақ мұғалімдеріне арналған әдістемелік оқу құралын дайындауға кіріседі. Жұмысты ұйымдастыру сол кезде ҚазКСР Ағарту министрлігі мектеп бастығы болып істеген Ермұхан Бекмахановқа жүктеледі. Ол ресейлік ғалымдарға шынайы достық пейілін танытып, әдістемелік оқу құралып жасайды да, бір айдан соң құрал басылып шығады. Кітаптың бірінші бөлімі КСРО тарихына арналып, орыс және қазақ халықтарының өздерінің тәуелсіздігі, еркіндігі мен социализм орнату үшін жүргізген күресін қамтыса, екінші бөлімі фашизмге қарсы Ұлы Отан соғысымен аяқталып, жаңа тарихтың маңызды оқиғаларына түсініктеме береді. 1943 жылы «Қазақстан тарихы» деп аталатын бұл еңбек мемлекеттік сыйлыққа ұсынылады. Редактор А. М. Панкратованың айтуы бойынша комитеттің бірінші отырысында «Тарих» жалпы қолдау тапқан болатын. Ал келесі отырыста профессорлардың бірі «Қазақ КСР тарихы» кітабы «орысқа қарсы» деп баға беріп, сол үшін оған сыйлық беруден бас тартылады [3, 506 б.].

Осы тұста «Қазақстан тарихы» еңбегіне қатысты даулы мәселенің шығу тегіне тоқталып өтсек. Барлығы 1942 жылы Мәскеу түбінде неміс әскері жеңіле бастаған кезінде жеңістің алыс

еместігіне нық сенген Ресейдің белді тарихшыларының арасында «кеністік туралы теория» тарауынан басталады. Бұл теория бойынша Патшалық Ресейдің көрші жатқан кең аймақтарды жаулап алып, өзіне қосып алу саясатын оң деп бағаланады. Теорияны ұсынғандар қатарында Е. Тарле, И. Минц, А. Ефимов, С. Бушуев, П. Федосев, В. Потемкин және тағы басқалар болды.

А. Панкратова өзінің партия басшыларына жазған хаттарында бұл оқиға сол кездегі Жоғарғы дипломатиялық мектептің директоры профессор Бушуевтың орта мектептерге арналған «КСРО тарихын» қайта жазуды ұсынып, бұл тарихтан «ұлттық нигилизмді мүлдем өшіріп тастау» туралы талап қойғандығын ұсынғандығынан басталғандығын байқауға болады. Қысқаша айтқанда, мектеп оқулықтарынан орыс халқына көлеңке түсіретін ақпараттар алынып тасталуы керек болды. Яғни, көтерілістерге деген тапты тәсілдеме теріске шығарылды. Ең өкініштісі бұл концепцияны КСРО БК(б)П ОК үгіт насихат басқармасын басқарған Г. Александров қолдағандығы. Себебі, осы кісі Сталиннің идеологиялық сауалдар бойынша оң қолы есептеліп, барлық идеологиялық іс-әрекеттер осы кісінің рұқсатымен іске асырылып отырған. (Терновский венец Ермухана Бекмаханова [4].

1947 жылы 21 қаңтарда КМ ОК «ҚазақКСР Ғылым Академиясының тілдер мен әдебиеттер Институты жұмысындағы катал саяси қателіктер туралы» қаулы шығады. Аталған қаулы ұлт зиялыларының революцияға дейінгі қазақ қоғамының мәдени құрылысын зерттеуге тыйым салады. Қаулы лениндік пікірді алға тартып, біз әр халықтың мәдениетінен оның демократиялық және әлеуметтік элементтерін ғана аламыз деген болатын.

Қазақ КСР ғылыми-зерттеу институтының ұжымындағылар үшін 1937-38 жылдардағы қасірет қайта келе бастағандай болып сезілді. Қаулының қабылдануымен Қазақ КСР Ғылым Академиясының президенті Қ. И. Сатпаев, С. М. Киров атындағы ҚазМУ ректоры Т. Т. Тәжібаев ұлттық идеяларды тасушы болып табылатын «кертартпа» тұлғалардың білім алуына қатысқаны үшін айыптала бастады. «Абай» романында «көшпелі тұрмысты әсірелеп көрсетті» деп М. О. Әуезов айыпталады. Осылайша 1937-38 жылдардан кейін пайда болған қазақ интеллигенциясының тағы бір буыны Сталиндік айыптауға тап болады [5].

Ұлт намысын қорғап, шындықты жазуға тырысқан, патша өкіметінің отаршыл саясатын жоғарыдағыларға мойындатуға тырысқан қазақ ұлттық зиялысы Е. Бекмахановқа моральды қысым

жасалу осы орайда күшейе түседі. Е. Бекмахановтың Қазақстан тарихына қосқан мұрасы тақырыптардың әр түрлі болғандығымен, әрбір оқиға, әрбір проблема терең қарастылырғандығымен ерекшеленеді. Е. Бекмахановтың басты еңбегі «XIX ғасырдың 20-40 жылдарындағы Қазақстан» атты 1946 жылы Мәскеуде тарих мамандығы бойынша жазған докторлық диссертация негізінде 1947 жылы басылып шыққан монография болды.

Асыра сілтеу, бұрмалау және күдікшілдік бел алған осы тұста бұл еңбекке пікір айтушылардың кейбіреулері оны Кенесары Қасымұлы бастаған қозғалыстың тарихын ақтау тұрғысынан көрсеткен еңбек деп бағалап, оны буржуазияшыл-ұлтшыл идеологияны дөріптеуші деген саяси кінәға ұшыратты. Е. Бекмаханов еңбегіне байланысты пікірталастар 1947 жылдың екінші жартысында күшейе түсті. Ермухан Бекмаханов бірақ айтқанынан қайтпады. Халқы үшін жан аямай күрескен Кенесары Қасымовтың батыр екенін дәлелдеген, оның кітабын да, өзін де қызыл империя аямай жазалады.

1948 жылы 28 ақпанда КСРО ҒА Тарих институтында Е. Б. Бекмахановтың монографиясы бойынша дискуссия болады. Ол тарих және философия бөлімінің хатшысы, академик Б. Д. Грековтың басшылығымен өтеді. 1948 жылы маусым айында ҚазКСР тарих, археология және этнология институтында Е. Б. Бекмаханов кітабы бойынша тағы бір талқылау жиналысы өтті. Әрбір жиналыста бұл еңбекті жақтаушылар мен даттаушылар болды. Соған қарамастан Е. Б. Бекмахановтың монографиясы қатты сынға ұшырап, кейбір тарихшылар кітап туралы мынадай пікір білдіреді. Шойынбаев: «Бекмахановтың кітабы мазмұны бойынша ғылымға жат, буржуазды-ұлтшылды, саясатқа қарсы сипатта болды, сондықтан оны қолданыстан тез арада алып тастау керек» деп айтса, Толыбеков: «Бекмахановтың «Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында» еңбегі ғылыми қатынастарда шатасқан ал саяси қатынастарда қатерлі болып табылады» деген пікір білдіреді [5].

1947-1950 жылдарда Е. Бекмахановтың күйі өте ауыр болды, күн өткен сайын оған тиген моральдық соққының салмағы арта берді. Ермухан Бекмахановты қаралау кампаниясы Тілеуқажы Жанайұлы Шойынбаев, Хадиша Гилимқызы Айдарова және А. Ф. Якунинің қол қойған КСРО-ның басты газеті – «Правда» газетіндегі 1950 жылғы «Қазақстан тарихының мәселелерін маркстік-лениндік тұрғыдан баяндайық» деген мақаладан басталады. 1951 жылы университеттегі жұмысынан қуылып, партия қатарынан шығарылды. Осыдан

кейін ол Алма-ата облысы Нарынколь аданындағы мектептердің бірінде тарихтан сабақ береді, сосын Жамбыл облысы Шу айданы Ново-Троицк ауылында уақытша жұмысқа орналасады. Осы жерде 1952 жылы 5 қыркүйекте ол тұтқындалып, Алматыға жеткізіліп, Қазақ КСР Мемлекеттік қауіпсіздік министрлігінің ішкі түрмесіне камалады.

Оған тағылған айыпта Бекмаханов КСРО саяси құрылысына қарсы мақсат қойып, 1942-1951 жылдары тарих саласында өзінің ғылыми дәрежесін асыра пайдаланды, ол ұлт-азаттық көтерілісті үгіттеді, бай-феодал құрылысты мақтады, өзінің ұлттық концепцияларын негіздеу үшін кеңес халқының жауы болған – алашордалықтардың еңбектерін пайдаланды да өз таныстары арасында антикеңестік үгіт-насихат жүргізді делінді [5].

Тағылған айыптардың нәтижесінде 1952 жылы 2 қаңтарда ұлт зиялысы Е. Б. Бекмаханов 25 жылға бас бостандығынан айырылып, ГУЛАГ-тың лагерьлерінің біріне айдалынады.

Алайда, 1953 жылы Сталинның қайтыс болуы мен Берияның атылуынан кейін, А. М. Панкратованың көптеген өтініштерінен соң Е. Б. Бекмаханов 1954 жылы ақталып шығады.

Қорыта келгенде, 1940-50 жылдардың басында әділетсіз саяси айтыптауға ұшырамаған қазақ зиялылары кемде-кем. Олардың қатарында республикаға белгілі қоғамтанушы ғалымдар, жазушылар, мәдениет қайраткерлері, интеллигенция өкілдері – А. Жұбанов, Қ. Жумашев, Б. Сүлейменов, Е. Ысмайылов, І. Кеңсебаев, С. Мұқанов тағы басқалар болды.

Сөйтіп, ендігі уақытта қоғамның даму барысындағы келеңсіз құбылыстарды шұқып көрсетушілерді, өзгеше ойлайтындарды бұрынғысынша ашық жазалауға болмады. 1950 жылдары жазалау әдістері өзгеріп, партия қатарынан қуылғандар, қызметінен шеттетілгендер көп болды.

Коммунистік партияның осындай қудалауына ұшырағандардың бірі нағыз интеллигенция өкілі Е. Б. Бекмаханов та болды. Қазіргі көзқараспен қарайтын болсақ ол шындықты жазғаны үшін, сол шындықты қолдағаны үшін айыпталды. Шындықты ашық көрсеткені, Отансүйгіштік, өз халқының жанашыры бола білген Е. Бекмахановтың осындай қасиеттері үшін қазіргі таңдағы болашақ ұрпақты жаңа қазақстандық патриотизмге тәрбиелеуде оны үлгі тұтарлық тұлға ретінде алу міндет деп ойлаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Шәріпбек А. Ұлттық патриотизм // <http://el.kz/m/articles/view/content-23633>.

2 Сәрсекке М. Ермахан Бекмаханов. – Астана: Фолиант, 2010. – 215 б.

3 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 4 том. – Алматы: «Атамұра», 2010. – 752 б.

4 Алексеев Н. Терновый венец Ермухана Бекмаханова // <http://kr.kazpravda.kz/k/1279529740/2011-01-29>.

5 Елькеев Б. История одного «Дела» // <http://bibliotekar.kz/istorija-kazahstana-belye-pjatna/istorija-odnogo-dela.html>.

ВКЛАД Е. Б. БЕКМАХАНОВА В РАЗВИТИЕ ИСТОРИЧЕСКОЙ НАУКИ

ТЕМИРГАЛИЕВА С. А.
преподаватель, СОШ №10, г. Экибастуз

Е. Б. Бекмаханов занимает видное место в казахстанской историографии, он – первый доктор исторических наук из числа казахов, основатель первой кафедры истории Казахстана в республике, профессор, член-корреспондент Академии наук Казахской ССР. За свою короткую жизнь (1915-1966 гг.) благодаря своему таланту, неиссякаемой энергии и огромной любви к истории родного народа, он смог внести заметный вклад в науку и имя его сохранится в памяти народа навсегда. Такое дано не всякому ученому, тем более историку.

Дело в том, что советская историческая наука всегда была подвластна строгому административно-партийному режиму центра, должна была развиваться лишь под диктовку и в угоду его идеологического догмата. Любое отклонение от курса КПСС в сторону научной объективности подвергалось остракизму. Карательная система и меры наказания создавались десятилетиями сталинской диктатуры. Это – запрещение «проштрафившимся» заниматься творческой работой, приклеивание политических ярлыков, тюрьмы и ссылки по разряду «врага народа». Таким образом историческая наука постепенно теряла своих талантливых представителей и пополнялась ее советскими партийными фальсификаторами. Именно в такой тяжелой обстановке пришлось

жить и работать Е. Б. Бекмаханову и в полной мере испытать чашу горечи времен культа личности Сталина.

Судьба Бекмаханова поучительна как судьба не только отдельной личности, она отражает эпоху, в которой создавалась историческая наука, то есть имеет значение как часть истории исторической науки Казахстана. Этим объясняется необходимость остановиться несколько подробнее на его биографии.

Е. Б. Бекмаханов родился в 1915 г. в Баянаульском районе Павлодарской области в семье кочевника-бедняка. Читать и писать научился в родном ауле. Окончив семилетку, Ермухан в 1933 г. поступает вначале в Тамбовский, затем в Воронежский пединститут. Он много читал, часто посещал театры, играл на разных музыкальных инструментах. Это предопределило его прочную творческую связь впоследствии с писателями, актерами и искусствоведами Казахстана. Уже будучи студентом Ермухан приобрел не только широкую эрудицию, но и глубину познаний. В 1937 г. окончив Воронежский пединститут, Ермухан Бекмаханов был направлен на работу в Казахстан. Первоначально он работал учителем истории в школе, затем научным сотрудником, а позже директором научно-исследовательского института педагогики (ныне НИИ педагогических наук имени И. Алтынсарина). В 1940 г. Е. Бекмаханов был направлен на учебу в Высшую партийную школу при ЦК вкп (б) в Москву. Но его активная научно-исследовательская работа была нужна и для республики – в условиях ВОВ. Для этого представляется «счастливый случай» – в конце 1941 г. в Алма-Ату была эвакуирована значительная группа московских и ленинградских историков во главе с член-корреспондентом АН СССР Анной Михайловной Панкратовой (с 1953 г. – академик).

Бекмаханов выдвигает идею создания методического пособия по истории для учителей школ и добивается ее реализации. Успех этой первой совместной работы облегчил А. М. Панкратовой и Е. Б. Бекмаханову поставить вопрос о создании однотомного издания «Истории Казахской ССР». Руководство республики заинтересованно отнеслось к этой идее. В целях ее наиболее плодотворной реализации, эвакуированные из центра историки по ходатайству А. М. Панкратовой были оставлены в Алма-Ате. Будущим авторам были открыты архивные фонды республики, предоставлен зал для научной работы. Душой всех этих мероприятий был Е. Б. Бекмаханов, который привлекал к обсуждению проспекта задуманной книги местных историков и писателей, созывал методические совещания.

О своем впечатлении того периода академик Н. М. Дружинин вспоминал: «Уже тогда я убедился, что в лице Е. Б. Бекмаханова мы имеем человека больших исторических знаний, горячего патриота Советского Союза, страстно любящего свой Казахстан и мечтающего о самостоятельной исследовательской работе». («Казахстанская правда» 2005 г, 15 февраля)

Общая концепция всего коллектива авторов и ученых сводилась к тому, что на первый план «Истории» необходимо выдвинуть борьбу казахского народа за свободу и независимость, а колониальной политике царизма, превратившего Россию в «тюрьму народов», противопоставить возрождение Казахстана за годы Советской власти. С этой точки зрения наибольшей критике подвергся раздел о движении Кенесары Касымова, что для улаживания горячих споров был приглашен директор Института истории АН СССР академик Б. Д. Греков.

Освещение восстания Кенесары было поручено Е. Б. Бекмаханову. Его концепция и была принята большинством авторов книги и местными специалистами. Необходимо отметить, что творческое горение, убежденность, принципиальность были наиболее характерными и привлекательными чертами Бекмаханова в этот период, о чем говорили люди, работавшие с ним. Дружба его с А. М. Панкратовой, которую он называл второй матерью, М. П. Вяткиным, Н. М. Дружининым, А. П. Кучкиным, Я. Я. Зутисом и многими другими советскими историками, возникшая в эти годы, прошла через многие испытания и взаимно сохранилась на всю жизнь. Важным итогом сотрудничества русских и казахских ученых было издание уже летом 1943 г. первой систематизированной истории Казахстана с древнейших времен до современного автором периода. Однако для Е. Бекмаханова это было лишь началом его научной деятельности. Написанную для первого издания «Истории Казахской ССР» главу о движении Кенесары Касымова он разработал в самостоятельное монографическое исследование, защищенное в том же 1943 г. в Ученом совете Института истории АН СССР в качестве кандидатской диссертации.

Продолжая свои изыскания в области дореволюционной истории Казахстана, Бекмаханов решил проследить историю Казахстана на протяжении трех десятилетий XIX века, включавших в себя движение Кенесары Касымова, исследуя внутреннее развитие казахского народа в это время – хозяйственные процессы, социальные отношения и политический строй, а также развитие взаимосвязей с Россией и другими соседними странами.

Для выполнения этой задачи исследователем был поднят огромный по характеру разносторонний материал: архивные документы, восточные источники (казахские, узбекские, киргизские, персидские и др.), записи обычного права, устные предания, народный эпос. На этой основе, Е. Бекмаханов в своей новой монографии «Казахстан в 20-40-е годы XIX века» выдвинул концепцию о стремлении казахского общества 20-40-х годов XIX в. разрешить земельную проблему, выйти из земельного кризиса путем создания централизованного феодального государства. С этим он связывал и истоки возникновения и развития движения Кенесары. При всем этом Е. Бекмаханов неизменно подчеркивал значение дружеских связей между русским и казахским народами.

Осенью 1946 г. он представил монографию в качестве докторской диссертации к защите в Ученый совет Института истории АН СССР. После утверждения его ученой степени доктора исторических наук и в звании профессора, Е. Б. Бекмаханов, стал заместителем директора Института истории АН Казахской ССР.

Но в это время небосклон исторической науки не был безоблачным. После победоносного завершения Великой Отечественной войны в печати и исторических работах возникла тенденция сильно подчеркивать руководящую роль русского народа не только в советское время, но и в предшествующие периоды. В подобной обстановке диссертация Е. Б. Бекмаханова, изданная в 1947 г. в качестве монографии «Казахстан в 20-40 годы XIX века», начала подвергаться все более резкой критике со стороны отдельных политически «бдительных» историков, чутких на изменившуюся ориентацию в верхах. Обострение критики осложнялось к тому же не имевшими ничего общего с наукой личными мотивами. В 1947 г. Е. Бекмаханов переходит преподавателем в КазГУ. Бекмаханов стремился основать свою научную школу и стал принимать в аспирантуру талантливую молодежь. Однако и этому помешала постоянная травля, позже тяжелая участь постигла его учеников, названных «бекмахановцами».

Недруги Бекмаханова в своих обвинениях становились все настойчивее и упорнее. Они всячески стали доказывать, что в лице историка Бекмаханова мы имеем буржуазного националиста и что книга его наносит огромный вред в научном и политическом отношениях. Много сил и здоровья унесли у профессора Бекмаханова эти годы. Большую энергию, выдержку, стойкость пришлось проявить ему, чтобы выстоять перед потоком необоснованных,

нелепых по форме и страшных по своей жестокости и целям обвинений.

Говоря о «деле Бекмаханова», нельзя объяснить его возникновение без учета обстановки в исторической науке страны. Сторонники идеологии в борьбе колониальных народов против российского самодержавия видели борьбу против русского народа. Первые зловещие в то время последствия такой постановки вопроса проявились после выхода «Истории Казахской ССР». Ведь она была первым опытом создания цельной истории одной из республик, и трактовка ее важных и общих для других бывших колониальных окраин проблем имела большое значение. «История Казахской ССР» как действительно научный труд была обоснованно выдвинута на соискание Сталинской премии, однако она не получила премии.

После этого, ссылаясь на этот факт, А. М. Панкратова рядом писем обратилась в ЦК ВКП(б) с предложением внести на обсуждение вопрос о положении в исторической науке. Предложение было принято, проведены ряд совещаний видных советских историков. Совещания вел секретарь ЦК ВКП(б) А. С. Щербаков, в их работе принимали участие секретари А. А. Андреев и Г. М. Маленков. В ходе совещаний были высказаны различные мнения и об «Истории Казахской ССР», послужившей одним из поводов созыва совещаний историков. А. М. Панкратова, Н. С. Державин, Б. Д. Греков и др. оценили ее как удачный опыт создания истории республики. Наоборот, А. И. Яковлев, С. К. Бушуев и др. заключили, что эта работа написана в духе национализма и носит антирусский характер. Их позиция сводилась к тому, что царская Россия объединила все народы и принесла им прогресс и культуру, поэтому всякие народные движения и их вожди (Кенесары, даже Е. Пугачев и др.) были реакционны, а цари, укреплявшие Российское государство и расширявшие его границы за счет завоеваний или добровольным путем (Петр I, Екатерина II и др.) – прогрессивны. На совещании всплыл факт выступления Яковлева 7 января 1944 г. в Наркомпросе по вопросу о новых учебниках. Он заявил, что надо написать учебник не по истории СССР, а по русской истории и выдвинуть на первый план «мотив русского национализма». «Всякий учебник для русских школ должен быть русским национальным учебником. Совмещать с этим содержанием интересы еще 100 народов нельзя». К концу совещания, А. М. Панкратова обратилась к секретарю ЦК ВКП(б) А. С. Щербакову с официальным заявлением. По поводу позиции

Яковлева она писала: «2. Вместе с тем авторы книги дважды обсудив рецензию Яковлева и изложенные в ней установки, не считают возможным принять их как не соответствующие основам марксизма-ленинизма в вопросах национально-колониальной политики, способную лишь вызвать реакцию местного шовинизма, а не бороться с ним... 5. От имени авторского коллектива, из членов которого здесь, к сожалению, никто не присутствует, я еще раз убедительно прошу организовать конкретное обсуждение «Истории Казахской ССР» с вызовом местных авторов и редакторов, поскольку этот вопрос встал крайне остро именно в Казахстане и является для него вопросом решающего значения, затрагивая все вопросы пропаганды и агитации и глубоко задевая национальное чувство казахов». (Эти и другие материалы о совещании историков 1944 г. взяты из публикации: Письма А. М. Панкратовой. – Вопросы истории, 1988, № 11, с. 54, 79).

Таким образом отрицательное мнение небольшой группы историков к «Истории Казахской ССР» в ущерб положительного мнения большинства принимает официальный характер. Этим воспользовались недоброжелатели на местах в ходе дальнейших дискуссий по монографии Е. Бекмаханова «Казахстан в 20-40-е годы XIX века». Первое обсуждение состоялось в феврале 1948 г. в Институте истории АН СССР в Москве под руководством академика-секретаря отделения историй и философии Б. Д. Грекова. В прениях участвовала специально приехавшая из Алма-Аты кандидат исторических наук Х. Г. Айдарова. Также был зачитан отзыв кандидатов исторических наук Т. Шоинбаева и М. Ахинжанова. Эти представители Казахстана отрицали национально-освободительный и прогрессивный характер движения Кенесары Касымова, его массовость, оценивая его как феодально-монархическое националистическое движение.

Против такого резко отрицательного мнения казахстанской тройки выступили ученые Н. М. Дружинин, С. В. Бахрушин, М. П. Вяткин, А. П. Кучкин, они считали, что несмотря на отдельные недостатки, монография Е. Бекмаханова является серьезным научным исследованием. Кроме того, русские ученые дружно отметили субъективное обвинение автора монографии в пропаганде буржуазно-националистической концепции, как не имеющее ничего общего с научной дискуссией. Обобщая итоги дискуссии, академик Греков также склонился к этому и призвал казахстанских ученых к совместной объективной творческой работе.

Однако в это время обстановка в АН Казахской ССР была нетворческой и неблагоприятной. Этому способствовало постановление ЦК КП(б) Казахстана о грубых политических ошибках в Институте языка и литературы АН республики. Началась кампания выискивания буржуазных националистов среди ученых. Не иссякал поток обвинений и в адрес Бекмаханова. Поэтому в июле 1948 г. в республиканской академии была продолжена дискуссия о книге Бекмаханова. Она длилась пять дней, каждый из 24 ораторов выступал от 40 минут до 1,5-2 часов. Самое главное, характер обсуждения был далек от научного анализа, о чем ранее предостерегал академик Греков. Оппоненты Бекмаханова перешли в нападки на личность автора, требуя изъятия его монографии как безыдейной, политически вредной и утверждая, что их поддерживают московские ученые. Но большая часть участников дискуссии дала положительную оценку основным концепциям и выводам Бекмаханова.

Тем не менее обвинители Бекмаханова не унимались даже после этих двух обсуждений. Они получили перевес после того, как 26 декабря 1950 г. «Правда» опубликовала статью Шоинбаева, Айдаровой и Якунина «За марксистско-ленинское освещение вопросов истории Казахстана». Теперь сработал авторитет центрального органа партии. На статью в «Правде», резко критиковавшую Бекмаханова и его книгу, реагировал и КГБ, который фабриковал дела по политическому обвинению целого ряда известных деятелей науки и культуры. Из академии позже были вынуждены уйти ее президент К. И. Сатпаев, академик М. Ауэзов. Расправились и с Бекмахановым. Он был изгнан из университета, в 1951 г. исключен из рядов партии, лишен научных степеней и званий.

5 сентября 1952 г. его арестовали. Ученого обвиняли в антисоветской деятельности за период 1942-1952 гг.: якобы он значение присоединения Казахстана к России показал с буржуазно-националистических позиций; для обоснования своей националистической концепции использовал произведения реакционных поэтов и врагов советского народа – алашордынцев. Ему приписали также антисоветскую пропаганду среди своих знакомых (нашлись «свидетели»). Следует отметить, что Бекмаханов лишь один раз упомянул фамилию алашордынца А. Букейханова в документах Русского географического общества (ныне Букейханов и др. лидеры Алаш-Орды реабилитированы). Дело Бекмаханова было передано в суд. Согласно ст. 58, п. 10 Уголовного кодекса

РСФСР 2 декабря 1952 года Коллегия Верховного суда Казахской ССР приговорила Бекмаханова к 25 годам лишения свободы. Он был этапирован в далекий лагерь ГУЛАГа.

Жестокость и несправедливость приговора были очевидны для многих. Он оказался единственной жертвой среди всех тех, кто разделял тогда и раньше точку зрения Бекмаханова, и при написании «Истории Казахской ССР», и при оценке его монографии. Сочувственно отнеслись к личной трагедии казахского историка его московские друзья. «Нужно спасти!» – решили они. А. М. Панкратова, член ЦК КПСС, обратилась лично к Первому секретарю ЦК КПСС Н. С. Хрущеву с просьбой о реабилитации и освобождении Бекмаханова. «Мы ручаемся за его честность. Мы уверены, что он жертва клеветников», – заявили московские историки.

Изменившаяся после XX съезда партии обстановка в стране, пересмотр дел репрессированных в период культа личности способствовали реабилитации Бекмаханова в 1954 году. Однако по возвращении в Алма-Ату бывшего профессора нигде не принимали на работу, хотя в то время в Казахстане не было ни одного профессора истории. Перенеся такой удар, Е. Бекмаханов не прекратил научной работы и прежде всего исследования истории завершения присоединения Казахстана к России. Его новая монография в 800 с лишним страниц, написанная еще в 1951-1952 г., была изъята при аресте. Ученый в течение года снова собирал материалы и интенсивно работал над новой монографией. Только в 1955 г. он был принят на работу преподавателем КазГУ. Тогда студенты КазГУ и КазПИ пытались заступиться за Бекмаханова в целях восстановления его в ученой степени, что печально окончилось для заступников. Один из студентов был исключен из КазПИ, другие предупреждены. Только в 1957 г. в издательстве АН СССР в Москве вышла новая монография Бекмаханова «Присоединение Казахстана к России», им была вторично защищена докторская диссертация. В 1958 г. он стал заведовать кафедрой. Со свойственными ему темпераментом и широтой новых замыслов приступил он к активной научно-педагогической работе. Об этом человеке профессор К. Стамбеков писал: «Прошло сорок лет как не стало Е. Бекмаханова, но мы его помним как большого ученого, патриота, доброго человека. Мы продолжаем его дело, обучая молодых истории Казахстана, воспитывая в них высокую нравственность, патриотизм». («Казахстанская правда» 2005 г., 15 февр.) По его инициативе на

историческом факультете КазГУ была начата подготовка студентов по специализации «История Казахстана», открыта аспирантура и создан Ученый совет. Е. Бекмахановым было подготовлено более двадцати кандидатов наук. Под руководством Е. Бекмаханова была начата работа по написанию вузовского учебника по истории Казахстана (в 1963 г. был издан проспект учебника); в 1959 г. он написал учебник по истории Казахстана для школ, неоднократно переиздававшийся в течение 30 лет; составлена «Хрестоматия по истории Казахской ССР» для школ; издал учебное пособие «Очерки истории Казахстана XIX в.».

ЛИТЕРАТУРА

- 1 «Вопросы истории» журнал №11, 1988 г, письмо Панкратовой А. М.
- 2 «Казахстанская правда» 15 февраля, 2005 г., статья «Я остаюсь чистым душою...», воспоминания Н. Дружинина, фотографии Е. Бекмаханова
- 3 «Воспоминания о Ермухане Бекмаханове». – Алматы: издательство «Азимур», 2005 г. Воспоминания К. Стамбекова.
- 4 «Казахстан в 20-40 гг. XIX века», Алматы, 1992 г. – 169-170 с.

2 Секция. Тарихнама және тарихи зерттеулердің жаңа әдістері
2 Секция. Историография и новые методы исторических исследований

**ТЕМАТИКА И СПЕЦИФИКА СПЕЦКУРСА
«КИПЧАКОВЕДЕНИЕ» ДЛЯ ИСТОРИЧЕСКИХ
СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ¹**

КУЗЕМБАЕВ Н. Е.
преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Кипчаковедение в Казахстане имеет приоритетное научное значение. Это связано с тем, что кипчаки внесли крупный вклад в развитие казахской культуры, государственности и в процесс формирования казахского этноса. Поэтому изучение истории, культуры, географии расселения кипчакских племен является важнейшей задачей казахстанской медиевистики. В процессе разработки кипчакской проблематики появилась необходимость в комплексном охвате научных проблем и осознании достигнутых успехов с целью постановки задач для будущих научных исследований. Все эти моменты были изложены при формировании учебного спецкурса «Кипчаковедение» для обучающихся по историческим специальностям.

Дисциплина посвящена изучению истории, географии, культуре кипчакских племен, историографии и источниковедению кипчаковедения. В курсе изучения дисциплины анализируются труды отечественных и зарубежных историков, археологов, филологов и этнологов, в которых освещаются проблемы кипчаковедения [1-6].

Исходя из этого видения была сформирована цель преподавания курса это анализ истории, географии, культуры кипчакских племен, историографии и источниковедению кипчаковедения.

В числе поставленных задач изучения дисциплины виделись следующие:

– провести историографический анализ этапов развития кипчаковедения в исторической науке;

¹ Работа выполнена по проекту «Кипчаковедение: научно-аналитический обзор» в рамках бюджетной программы: 055 «Научная и/или научно-техническая деятельность», подпрограмма 101 «Грантовое финансирование научных исследований», специфика: 156 «Оплата консалтинговых услуг и исследований» в пределах сумм финансирования на 2015 год, по приоритету: «Интеллектуальный потенциал страны», по подприоритету: «Фундаментальные и прикладные исследования в области экономических, социальных и гуманитарных наук».

– провести источниковый обзор мусульманских источников, в которых содержатся сведения об истории, географии расселения, хозяйстве и культуре кипчаков, кимеков и куманов;

– провести анализ этапов этнической и военно-политической истории кипчакских племен;

– изучить географию расселения и миграции кипчакских племен в древности и средневековье;

– рассмотреть проблемы номадизма и оседлости в Дешт-и Кипчаке;

– рассмотреть материальную и духовную кипчакскую культуру;

– изучить проблемы социально-политической организации и государственности кипчаков.

Темы спецкурса «Кипчаковедение»:

- 1 Введение. Кипчаковедение проблема евразийского масштаба.
- 2 Историография.
- 3 Источниковедение.
- 4 Вопросы исторической географии.
- 5 Этногенез и этническая история кипчакских племен.
- 6 Военно-политическая история кипчакских племен.
- 7 Номадизм и оседлость в Дешт-и Кипчаке.
- 8 Кипчакская материальная и духовная культура.
- 9 Кипчакская государственность и социально-политическая организация.

В курсе изучения первой темы изучаются проблематика курса, его специфика и особенности, отмечается междисциплинарность современных кипчаковедческих исследований, выделяются мировые тенденции в развитии кипчаковедения и необходимость в развитии кипчаковедческих исследований в Казахстане [4-6].

При изучении историографии кипчаковедения отмечаются успехи достигнутые в разработке проблем кипчаковедения в странах Восточной и Западной Европы, Северной Америке, при этом акцент делается на научных достижениях ученых Венгрии, России и Казахстана, как крупнейших научных центрах кипчаковедения во всем мире. Особенно подчеркивается роль академика В. В. Бартольда в разработку кипчакской проблематики, именно он поставил изучение кипчакских племен в российской исторической науке на научную основу и заложил фундамент кипчаковедения в России [4; 5; 7].

При рассмотрении источниковедения кипчаковедения определяются виды исторических источников: письменные,

вещественные или археологические, устные или этнографические. Затем отмечается их характеристика, степень информативности и достоверности. В корпусе письменных или исторических источников о кипчаках на первом месте стоят мусульманские источники, именно в них содержится пласт исторической информации о Кимекском каганате и кимеках, триадности кипчакского этнополитического объединения (кипчаки, куманы и кимеки) и Восточном Кипчакском ханстве. Это сочинение «Худуд ал-Алам», труды Гардизи, Ибн Хордадбега, Ибн Халдуна, ал-Идриси, Йакута, Махмуда ал-Кашгари [8-10]. Наряду с ними важное значение имеют древнетюркские надписи и китайские источники как содержащие ранние сведения о формировании кипчаков и кимеков, в династийных китайских хрониках содержится информация о различных исторических периодах кипчаков. представляются значимыми древнерусские летописи, армянские, грузинские, венгерские и западноевропейские источники [11-14].

Вопросы исторической географии излагаются по ходу характеристики территории появления и расселения кипчакских племен с указанием на ареалы обитания кипчаков, куманов, кимеков в Дешт-и Кипчаке. Приводятся гипотезы о возможных первоначальных географических центрах появления кипчакских племен в Центральной Азии и Южной Сибири. Отмечается история появления понятия «Дешт-и Кипчак» в исторических источниках, а также рассматриваются географо-исторические понятия «Половецкое поле» и «Кумания» [9; 15; 16]. Рассматриваются проблемы географических границ Кимекского каганата по историческим и археологическим источникам, расселение кипчакских племен в Казахстане и Средней Азии по данным исторических и этнографических источников, а также проблема походов русских князей и походов половцев на Киевскую Русь.

Одна из наиболее сложных проблем является этногенез и этническая история кипчакских племен. В рамках этой проблемы рассматриваются вопросы происхождения кипчаков, кимеков и куманов, этнические контакты с соседними племенными объединениями и государствами, и кипчакский этнический компонент в этногенезе современных тюркских народов. Основными на сегодняшний день являются две теории это монгольская теория происхождения кимеков Й. Маркварта и тюркская теория происхождения кипчакских племен В. В. Бартольда, П. Пельо [17]. В связи с расширением внешней политической

деятельности кимекских каганов и кипчакских ханов кипчаки вступают в этнополитические связи с уйгурами, тюргешами, карлуками, огузами, печенегами, государством Хорезм, народами Кавказа, Киевской Русью, Венгерским королевством, Болгарским царством и Византийской империей [9; 18-20]. Все эти контакты с разной степенью влияют на этнический и родоплеменной состав кипчакского этнополитического объединения.

В курсе изложения темы военно-политической истории кипчакских племен неизбежно делать большие экскурсы в историю многих государств и народов с которыми кипчаки вступали в политические и этнические контакты. Это лучшим образом демонстрирует евразийский масштаб изучения кипчакской проблематики в мировой исторической науке. Условно история кипчакских племен подразделена на историю Кимекского каганата, Восточного и Западного Кипчакского ханства. Особо рассматривается проблема монгольского завоевания Дешт-и Кипчака и последующих исторических судеб кипчаков в составе государств Чингизидов и за его пределами [3; 9].

При рассмотрении проблем номадизма и оседлости в Дешт-и Кипчаке приводится анализ комплекса исторических источников с учетом новейших достижений археологии Казахстана. Изучаются вопросы взаимодействия кочевничества и оседлости в Кимекском каганате, городов кимеков, особенности хозяйства, ремесел и промыслов кипчаков. Выделяется, что кимекское хозяйство носило комплексный характер, а города имели не только административное, но и важное экономическое значение как центры торговли и ремесел [1; 2; 10; 21].

Важной темой дисциплины является кипчакская материальная и духовная культура. В комплексе изучаемых здесь вопросов: повседневность кипчаков, погребальные памятники и каменные изваяния, вооружение и военное дело кипчаков и кимеков, их религиозные верования, а также язык и литература, особенно армяно-кипчакская письменность. Особо подчеркивается, что монголам удалось одержать политическую победу над кипчаками, однако кипчакская культура одержала верх на культурой монголов и стала основой для последующего формирования казахской национальной культуры [3; 9].

На наш взгляд наиболее важной темой спецкурса является кипчакская государственность и социально-политическая организация. Это актуально еще в связи с празднованием по

всей республике 550-летия образования Казахского ханства и здесь одним из первых встает вопрос об основах формирования казахской государственности. На наш взгляд именно кипчакская государственность была предтечей государственности казахского народа. В курсе рассмотрения темы изучаются проблемы: социальное расслоение и имущественное неравенство, родоплеменная структура, титулатура и высшие государственные титулы. Особо древнетюркские государственные традиции основа кипчакской государственности, а также влияние кипчакской государственности на формирование казахской государственности [4; 9; 10].

Таким образом, изучение спецкурса «Кипчаковедение» раскрывает перед обучающимися евразийский масштаб разработки кипчакской проблематики, формирует осознание вклада кипчаков в мировую историю и культуру, расширяет границы познания исторической связи территории Казахстана с сопредельными странами и народами евразийского континента. Представляется сложным полное освещение кипчакской проблематики и научных достижений ученых на уровне кипчаковедения, однако надо понимать важность этого стремления во имя будущих научных достижений в исторической науке.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Кумеков Б. Е., Кузембаев Н. Е. Кимекский каганат: источники, историография, социум. / Павлодар: Издательство ПГПИ, 2014. – 99 с.
- 2 Кумеков Б. Е., Кузембаев Н. Е. Кимек каганаты: деректер, тарихнама және қоғам. / Павлодар: ПМПИ баспасы, 2014. – 100 б.
- 3 Зимони И., Кузембаев Н. Монгольское завоевание Дешт-и Кипчака: монография / И. Зимони, Н. Кузембаев. – Павлодар: Кереку, 2014. – 119 с.
- 4 Кузембаев Н. Е. История изучения кипчакских племен в России (XVIII – XX вв.). – Алматы, 2011. – 158 с.
- 5 Кузембаев Н. Е. Историография кипчаковедческих исследований в российской исторической науке (XVIII – XX вв.). – Алматы, 2011. – 113 с.
- 6 Кузембаев Н. Е. Проблематика и задачи учебного курса «Историография кипчаковедения в России» // Высшая школа Казахстана. Международное научно-педагогическое издание. – 2011. - № 2. – С. 158-160.

7 Кумеков Б. Е., Султанов Т. И. Вклад русских и советских ученых-востоковедов Академии наук в изучение средневековой истории Казахстана // ИАН КазССР. – Сер. общественная. – 1974. – № 2. – С. 14-23.

8 Кумеков Б. Е. О триаде этнополитических объединений кипчакского мира по мусульманским источникам // Древнетюркская цивилизация: памятники письменности: (Материалы международной научно-теоретической конференции, посвященной 10 – летию независимости Республики Казахстан, г. Астана, 18-19 мая 2001 г.). – А., 2001. – 584 с. – С. 156-163.

9 Кумеков Б. Е. Арабские источники по истории кипчаков, куманов и кимаков VIII – нач. XIII вв.: диссертация в виде научного доклада на соискание научной степени доктора исторических наук: 07.00.09. – СПб: Санкт-Петербургский филиал Института востоковедения РАН, 1994. – 40 с.

10 Кумеков Б. Е. Государство кимаков IX–XI вв. по арабским источникам. – А.-А.: Наука, 1972. – 156 с.

11 Историко-культурное наследие кимаков и кипчаков / Сост. Н. Е. Кузембаев. – Павлодар, ТОО НПФ «ЭКО», 2006. – 208 с.

12 Материалы по истории киргиз и Киргизии. Выпуск 1. / Отв. ред. В. А. Ромодин. – М.: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1973. – 280 с.

13 Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Том 1. Извлечения из арабских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузен. Подготовка к новому изданию, введение, дополнения и комментарии Б. Е. Кумекова, А. К. Муминова. – А.: Дайк-Пресс, 2005. – 711 с.

14 Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. Т. II: Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузен и обработанные А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. – М.-Л.: АН СССР, 1941. – 308 с.

15 Бартольд В. В. Кипчаки // Сочинения. – М., 1968. – Т. V. – С. 550-551.

16 Плетнева С. А. Половецкая земля // Древнерусские княжества X – XIII вв. – М.: Наука, 1975. – 303 с. – С. 260-300.

17 Бартольд В. В. Новый труд о половцах // Сочинения. – М., 1968. – Т. V. – С. 392-408.

18 Голубовский П. В. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. История южно-русских степей IX–XIII вв. – Киев: Университетская типография И. И. Завадского, 1884. – 254 с.

19 Кляшторный С. Г., Савинов Д. Г. Степные империи древней Евразии. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ, 2005. – 346 с.

20 Ахинжанов С. М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана. Издание исправленное. А.: Фылым, 1999. – 296 с.

21 Плетнева С. А. Города кочевников // От доклассовых обществ к раннеклассовым / Отв. ред. академик Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1987. – 256 с. – С. 198-211.

ИСТОРИОГРАФИЯ КАЗАХСТАНА ПЕРИОДА НЕЗАВИСИМОСТИ: ВЫБОР ВЕКТОРА РАЗВИТИЯ

МОШНА Н. И.

ст. преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Период кризиса – это период ломки старой парадигмы науки и активного поиска её нового образа, соответствующего изменившимся реалиям.

Будучи формой самосознания общества, история чутко реагирует на его проблемы, и чем эти проблемы значительнее и острее, тем масштабнее их влияние на состояние науки. Вот почему проблема кризиса исторической науки имеет ещё и выраженный социальный аспект, который существенно осложняет и обостряет всё его течение.

В настоящее время история как наука переживает один из самых сложных и напряженных периодов – она находится в состоянии переопределения предмета, методов и содержания. Появившиеся новации в совокупности представляют собой наиболее значительный методологический прорыв с тех пор, как полтора столетия назад были заложены основы современной исторической науки. Некоторыми учёными высказывается опасение, что безграничное и непрерывное расширение тематики исследований приведет к утрате собственного предмета исторической науки [1, 278 с.]. Трудность заключается ещё и в том, что состояние, в котором пребывает историческая наука связано и с так называемым состоянием «понятийного кризиса», которое отражается как на характере научных исследований, так и на практическом преломлении таких исследований. Это, в свою очередь, затрудняет конкретные исследования, споры и дискуссии, анализ актуальных проблем его развития, дальнейшее движение истории как науки вперед.

История была и остается самой синтетической из всех социогуманитарных дисциплин: каждая из них изучает лишь одну из сфер современной реальности, в то время как историю интересуют все аспекты прошлого. Вот почему развитие знаний о человеке и обществе настоящего только углубляет наше понимание предмета исторического познания и обогащает содержание современного исторического знания.

На современном этапе происходят важные перемены в исторической науке. Историки пытаются выработать новые методологические подходы, методы мышления, видеть исторический процесс таким, каким он был и есть на самом деле – взаимосвязанным, интегрированным целостностью, находящимся в диалектическом развитии.

В процессе создания истории XX века необходимо отражать объективную истину. Как отмечал известный ученый – историк Козыбаев М. К. в своем интервью журналу «Мысль» в 1992 году, – коммунистический идеал – не призрак, это не только вчерашняя мечта миллионов людей, это историческое явление, называемое их жизнью. «Нельзя забывать и того, что сегодняшнее общество эпохи независимости вышло из лоно того же социализма. Если мы заявим о своём проклятии дня прошедшего, очерним все, что было в прошлую эпоху, это будет выглядеть камнем, брошенным против наших собственных предков. Опираясь лишь на справедливость, мы должны постичь уроки отечественной истории, развенчать имеющиеся мифы, достичь истины. В этом, очевидно, и назначение, и долг казахстанских историков. Только тогда историческое сознание будущих поколений не будет заидеологизировано, вскормленные материнским молоком, утолившие жажду из чистого родника истории отцов и предков, они смогут обрести крылья и поднимутся ввысь» [2, 23 с.].

Осознание масштабов кризиса, который переживает историческая наука, позволило Козыбаеву М. К. сделать вывод «о бесперспективности частичного, «косметического» пересмотра отдельных элементов исторической науки по периодам или проблемам. Становится всё более очевидным, что требуется коренная трансформация методологии исследований, необходим новый подход, переосмысление не отдельных вопросов, а всего исторического процесса развития Казахстана» [3, 3 с.].

Необходимо отметить, что традиции научной историографии в Казахстане сложились под влиянием российской исторической

мысли, опосредованно отраженной в советской исторической школе. В настоящее время историческая наука Казахстана фактически вышла из фарватера имперской интерпретации, что позволило по – новому взглянуть на исторический процесс в целом и на свою историю в частности. Отказ от традиционной марксистской парадигмы дал историкам определенную свободу, но с другой стороны затрудняет сосредотачивать видение на конкретных проблемах без связи её с другими объектами. Новую философию истории необходимо строить на новых основаниях и идеалах, взрожденной на синтезе научных концепций. Находясь в поиске, историки Казахстана анализируют и показывают, появление и применение новых исследовательских инструментариев. Одним из перспективных им видится синергетический подход. «На современном этапе необходимо попытаться дать новую интерпретацию истории на основе дефиниций и категории нового типа научной рациональности, получившего названия постнеклассического. Возможная проблема заключается в диверсифицированности категориального аппарата и, соответственно, мыслительного восприятия», - так считает к.и.н. Ешмуратов А. К. [4, 36 с.]. В целом, как считает автор статьи, для казахстанской исторической науки необходимо дальнейшее совершенствование методологических постулатов, а также поиск стержневого элемента исторической интерпретации.

Но историческая интерпретация имеет и негативную сторону, которая волнует современных историков – это проблема мифотворчества. Обращается к этой проблеме доктор исторических наук, профессор Абылхожин Ж.Б. Он отмечает, что на данном этапе на постсоветском пространстве историческая наука начинает выходить на понимание и освоение глобально – универсальных ценностей демократического либерализма, а потому уже не представляет собой некоего «идеологизированного анклава» на всеобщей территории исторического познания. Ныне в постсоветской историографии наблюдается небывалая конденсация «энергии реинтерпретации» исторического прошлого, которое подвергается тестированию на критерии передовой теоретической мысли и инновационной методологии, «препарируется» более эффективными познавательными инструментами, выводится из тесных рамок прежних дискурсов. Опасным явлением в казахстанской историографии становятся попытки вытеснения фундаментальных научно – познавательных ориентаций популистскими стремлениями угодить массовому читателю

[5, 227 с.]. А это уже не наука, а псевдоистория. Следует заметить, что именно история является наиболее субъективной среди всех гуманитарных наук, вследствие чего при создании национальных историй во внимание всегда принимается не только объективная реальность (которую далеко не всегда возможно полностью восстановить применительно к историческому прошлому), но и соображения сугубо прагматического плана. Следует признать, что мифологизация истории и манипуляция историческими фактами в угоду конъюнктуре сегодняшнего дня в той или иной мере имеет место практически в любой государственной историографии [6].

Вопросам поиска и выбора основного вектора развития казахстанской исторической науки посвящено было заседание Межведомственной рабочей группы по вопросам изучения национальной истории под председательством Госсекретаря РК М. Тажина, были выявлены узловые, проблемные моменты исторической науки в целом [7]. Эти проблемы тесно связаны с проектированием новой мировоззренческой модели будущего страны, определении главных ценностей и ориентиров. Было подчеркнуто, что эти ценности должны быть современными, укреплять национальную идентичность в глобализирующемся мире, который зачастую размывает национальную специфику. Ценности должны, прежде всего, обеспечить сохранение культурного кода нации: языка, духовности, традиций, культуры.

Выбор траектории развития основан и на трудах Президента страны Н. А. Назарбаева. Одним из приоритетных направлений – изучение полиэтничности страны. «Многонациональный состав, поликонфессиональность страны, особенности истории и географии, – все это диктует необходимость двухуровневого подхода к решению вопроса об идентичности, этой альфа и омеги национальной политики.

Первый уровень связан с формированием народа Казахстана как единой гражданской и политической общности. Именно народа, а не суперэтнической общности. Важно понять различие между принципиальным подходом, направленным на формирование единой этнической общности и подходом, направленным на формирование гражданской общности. Поэтому рассуждения о так называемой казахстанской нации несколько преждевременны и причин тому много» [8, 180-181 с.].

История Казахстана – это наша общая история. Необходимо понимать, что история Казахстана в XX веке – это во многом

история столкновения национального и тоталитарного. Это история подавления национального самосознания безжалостной политической машиной.

В этом смысле вполне уместным видится обращение к понятию «справедливой памяти», введенному в научный оборот известным французским философом XX века П. Рикёром. Это понятие напоминает об императивном характере моральных требований, обеспечивающих необходимую консенсуальность в обществе. Рикёровская «справедливая память» наряду с другими видами памяти формирует основные структуры исторического сознания. «Например, XX век, – пишет Рикёр, – особенно отягощен памятью насилия и страдания, и этот опыт трудно выразить адекватным образом. Одной из задач истории является открытие новых перспектив рассмотрения проблем и событий» [9]. Тем самым доминанта «справедливой памяти» в историческом сознании расширяет сферу ориентиров и оценок. Праксеологический аспект исторического сознания состоит в возможности более объективного анализа исторических событий, культурных моделей, деятельности субъектов в истории.

Говоря о «справедливой памяти» нужно отметить, что не может быть лишена всякого конструктивного смысла история целых поколений. В любую историческую эпоху жизнь людей и политической системы – не совпадающие вещи. Жизнь поколений казахстанцев в XX столетии была наполнена своим высоким личностным смыслом, своими радостями, победами и свершениями, как, например, победа в Великой Отечественной войне, целинная эпопея, полет Ю. Гагарина в космос и т. д. Перечеркивать этот огромный пласт истории, составивший жизнь целых поколений, обмазав его одной черной краской, было бы не объективно по чисто историческим причинам, справедливо отмечает М. Тажин. Необходимо объективно оценить ушедшую эпоху и учесть два фактора: «во – первых, избежать идеализации прошлого. Без ностальгических ноток в оценке советского времени показать, как решался национальный вопрос в тоталитарном государстве; во – вторых, учесть и с уважением отнестись к чувствам старшего поколения. Не окрашивать все только в одни – черные или белые тона. Выработка новых методологических подходов прошлого необходима, чтобы понять специфику истории новейшей» [7, 3 с.].

Как отмечает Б. Аяган – директор Института истории государства при Министерстве образования РК, необходимо

преодолеть фрагментарность исторических исследований, обновить их качество и методологию. Он подчеркивает, во – первых, историческая наука несет огромную ответственность перед обществом, именно она формирует патриотизм и любовь к своему Отечеству. Во – вторых, системность и комплексность исследований – должны стать важнейшими векторами развития современной казахстанской науки. Необходимо развивать историческую науку в тесной увязке с всемирной историей, добиваться четкого понимания места Казахстана в глобальных исторических процессах, системе их взаимосвязи и научной периодизации.

В – третьих, казахстанская наука продолжает оставаться в рамках прежней методологической школы, исследуя лишь узкие рамки национальной истории. Необходимо быстрее и больше вводить в оборот важнейшие документы прошлого и шире использовать междисциплинарный подход. Автор считает, задача, поставленная Президентом Казахстана должна стать императивом деятельности казахстанских историков: «В условиях глобальных вызовов адекватный ответ мы сможем дать только при условии сохранения нашего культурного кода: языка, традиций, ценностей...» [10, 2 с.].

Абжанов Х. М. – директор Института истории и этнологии им. Ч. Валиханова, член – корреспондент НАН РК, поднимая вопросы казахстанской методологии считает, что она должна быть пронизана национальным пониманием истории, то есть национальным менталитетом. «Именно менталитет нашего народа, его характер, особенности и традиции должны непременно присутствовать в истории. Учитывая наработки прошлого необходимо использовать передовые принципы научного познания – принципы объективности, системности, историзма и двигаться дальше в развитии мощного идейного течения и национальной мысли Казахстана» [11, 6 с.].

Конструирование национальной истории – целостного исторического нарратива, ставящего целью органично связать воедино прошлое и настоящее данного социума, а также определить основной вектор его самопроецирования в будущее, – является одним из стратегических направлений любого нацстроительного проекта. Как считает, казахстанский политолог Т. Козырев, – национальная история – это далеко не синоним понятия «история нации». Если история есть последовательность объективно имевших место исторических событий, то национальная история есть более – менее общепринятая в данном обществе версия его истории.

По мнению Т. Козырева, основными задачами успешно выстроенного нарратива являются нижеследующие:

- органично связать прошлое данного общества с его настоящим;
- определить основной вектор его самопроецирования в будущее;

Также весьма желательным является предъявление следующих требований к национальному историческому нарративу:

- внутренняя связность и непротиворечивость;
- научность, т.е. отсутствие явного противоречия известным историческим фактам;
- способствование формированию позитивной самооценки у членов конструируемой национальной общности (иначе говоря, «национальной гордости»);
- отсутствие явных противоречий с прагматическими интересами внутренней и внешней политики – если речь идет о независимом национальном государстве [12, 16 с.].

В связи с этим, перечисленные выше обстоятельства заставляют смотреть на национальную историографию не только как на одну из граней развития отечественной исторической науки, но и как на одно из стратегических направлений политики государства – как внутренней, так и внешней. Основные проблемные блоки, в разработке которых нуждается сегодня казахстанская историография, по мнению Козырева, следующие:

- проблема конструирования «общего прошлого» для этнически гетерогенного сообщества граждан РК.
- проблема отношения к советскому периоду отечественной истории в контексте формирования парадигмы «независимый Казахстан как Отечество»;
- проблематика цивилизационной («суперэтнической») ориентации казахского этноса в истории, а также казахстанского гражданского сообщества в настоящем и будущем.

Возвращаясь к проблеме первой, здесь речь идет о написании такой истории, которая могла бы быть принята как своя история всеми казахстанцами, независимо от их этнических корней и конфессиональной принадлежности. Задача эта – гиперактуальна для Казахстана сегодня, однако, по целому ряду объективных причин, весьма и весьма непростая в силу избирательности исторической памяти и ее разделения по «этническим квартирам». Приходится признать, что «Общее прошлое» для казахстанцев еще только предстоит «сконструировать» [13, 17 с.], [12].

Задача новой казахстанской историографии состоит в том, чтобы, не впадая в деструктивные крайности, органично вписать советский период, во всей его противоречивости, в историю независимого Казахстана.

ЛИТЕРАТУРА

1 Репина Л. П. История исторического знания: Пособие для вузов / Л. П. Репина, В. В. Зверева, М. Ю. Парамонова. – М. : Дрофа, 2008. – 288 с.

2 Проблемы исторической науки (Интервью главному редактору журнала «Мысль» к.и.н. Шестакову Г. М. с Козыбаевым М. К.) // Мысль, 1992. – №2. – С. 21 - 25.

3 Козыбаев М. К. Проблемы методологии, историографии и источниковедения истории Казахстана (Избранные труды). – Алматы: Ғылым, 2006. – 272 с.

4 Ешмуратов А. К. Актуальные теоретико – методологические проблемы исторического познания в историографии // Краеведение. – 2007. – № 4. – С. 34-38.

5 Масанов Н. Э. и др. Научное знание и мифотворчество в современной историографии Казахстана / Масанов Н. Э., Ж. Б. Абылхожин, И. В. Ерофеева. – Алматы: Дайк – Пресс, 2007. – 296 с.

6 Козырев Т. Национальная историография как стратегическое направление государства // Мысль. – 2010. – № 6. – С. 14-20.

7 Кадыров Б., Курпякова Н. Народ в потоке истории // Казахстанская правда. – 2013. – 6 июня. – С. 3.

8 Назарбаев Н.А. В потоке истории. – Алматы : Атамұра, 2003. – 288 с.

9 Рикёр П. Память, история, забвение / Пер. с фр. И. И. Блауберг и др. – М. : Изд-во гуманитарной литературы, 2004 // <http://ec-dejavu.ru/o/Oblivion.html>.

10 Аяган Б. История – сокровищница наших деяний... // Казахстанская правда. – 2013. – 8 июня. – С. 2.

11 Абжанов Х. Запас прочности // Казахстанская правда. – 2013. – 13 июня. – С. 6.

12 Козырев Т. Национальная историография как стратегическое направление государства // Мысль. – 2010. – № 6. – С. 14- 20.

13 Козырев Т. А. Советский период и его место в казахстанской национальной историографии // Казахстан – Спектр. – 2009. – №3. – С. 67-75.

ЖИЗНЬ И ТВОРЧЕСТВО Ж. АЙМАУЫТОВА

ГНИЛОЗУБ А.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Одним из выдающихся деятелей казахского народа, основоположником драмы и романа на казахском языке, ученым, учителем был Жусипбек Аймауытов.

Жусипбек Аймауытов родился в 1889 году в Баян-Аульском районе Павлодарской области. До 15 лет он учился разным мастерским делам у отца и местного муллы. Затем и сам становится муллой и учит детей. В 18 лет Жусипбек одну зиму проучился в русской школе и два месяца в Кереку (Павлодаре) в казенной сельскохозяйственной школе, из которой был исключен, потому что вместе с другими учениками восстал против несправедливого школьного режима.

Два года проработав учителем у себя в ауле он в 1914 году поступает в Семипалатинскую учительскую семинарию и заканчивает ее в 1919 году. Здесь он знакомится с К.Сапаевым и М. Ауэзовым. Участь в семинарии и добывая себе на пропитание, Жусипбек не чурался никакой работы: был чеканщиком, столяром, плотником, сапожником, изготавливал домбры, сам играл, исполняя придуманные им песни [1, с. 23].

О жизни и деятельности Ж.Аймауытова написано немало книг, статей, монографий, но отдельные стороны его жизни и деятельности еще не получили должного освещения. Он окончил русско-казахскую школу, учительскую семинарию, работал учителем в ауле, педагогом в техникуме, преподавателем университета, заведующим отделом образования в Семипалатинской губернии, редактором газеты «Қазақ тілі» и «Ақжол». Избирался делегатом Учредительного съезда Советов Казахстана. Впервые перевел на казахский язык пролетарский гимн «Интернационал». Является автором более десяти книг и около ста публикаций, научных работ и художественных произведений, романов, повестей, рассказов, учебников и учебных пособий по педагогике и эстетике. Автор учебного пособия «Педагогическое руководство», работ «Психология и выбор профессии», «Психология». Им были поставлены пьесы «Рабига», «Шернияз», «Биржан и Сара».

На становление аймауытовской повествовательной манеры плодотворное влияние оказало и то особенное, что нашло развитие в художественном опыте писателя – сочетание концентрированности повествования с его психологической насыщенностью, воплощение глубокой жизненной правды средствами объективного рассказа, тяготение к внутренней гармонии в построении художественного произведения, роль повествовательных деталей и т. д. Особенности эти сказывались не только в пьесах и повестях, но и в его романах («Карткожа», «Ақбилек»), которые принадлежат к числу наиболее концентрированных, сжатых романов в казахской литературе, отразивших творческие искания как в обобщении новых явлений жизни, так и в создании новых художественных форм [2, с. 103].

Определенный период жизни и деятельности Ж.Аймауытова был связан с г. Ташкентом – крупным научным и политическим центром. Здесь жили и трудились во благо народа многие представители казахской национальной интеллигенции.

В 1925 г. Ж. Аймауытов написал рассказ «Певец», в котором он отразил судьбу главного героя этого рассказа певца Амирхана. В ней также приводятся ряд этнографических сведений о казахском народе. Так, например, он пишет: «Хороший город – Семь палат. Сплошь живут казахи. Летом и зимой кумыс, игрища, катания, айт, свадьбы, сватовство, скачки борьба. Кругом слышна музыка. Не был забыт и древний обычай – из огромного тай казана мы угощали всех, кто пришел на наурыз – коже. Самым почетным гостям преподнесли блюда с мясом и голову барана.

Также он отмечает: «В степи каждый казах непременно поет песню. Петь надо, чтобы песня сама летела свободно. В каждой мелодии есть поворот такой особенный, его не каждому дано понять....» [3, с.14].

Для Ж. Аймауытова, которого особенно интересовали истоки нравственного роста человека, возможности его возрождения, глубинный анализ внутреннего мира людей был важнейшим средством освещения процессов духовного совершенствования личности, Обрисовка существенных сторон внутреннего мира человека, результатов психического процесса давала возможность Аймауытову очень убедительно передать, с одной стороны, напряженность жизненных исканий героев и духовную целостность личности – с другой. Его отличало пристальное внимание к движению социальной жизни, ее внутренним законам, к связи времен, интерес к судьбам человека, привлекала человеческая личность в цельности ее психологии.

Слияние высокого мастерства и глубокого восприятия действительности, верность жизни и одухотворенность творчества определили эстетическую значимость художественного наследия Ж. Аймауытова [4, с. 15].

Помимо литературной деятельности его интересовали социально – политические вопросы. Он был избран делегатом съезда Советов Казахстана, членом коллегии Наркомпроса республики, работал редактором газеты «Қазақтілі», сотрудником газеты «Ақжол», директором Чимкентского педагогического техникума – таковы вехи жизненного пути Жусипбека Аймауытова, пути борьбы за утверждение новой жизни. Жизненная позиция, его взгляды на развитие казахского общества были не совместимы с устоями при сталинизме.

В 1929 году он попал в сети начавшихся преследований и в 1931 году был расстрелян. Сегодня его именем названы Павлодарский областной казахский музыкально-драматический театр, улицы во многих городах Казахстана. В этом году казахстанская общественность широко отмечает 125-летие Жусупбека Аймауытова. В рамках юбилейных мероприятий был открыт памятник. Бронзовую скульптуру Ж.Аймауытова установили на площади перед зданием областного казахского музыкально-драматического театра в Павлодаре.

Таким образом, жизнь и деятельность Ж. Аймауытова являются ярким примером патриотизма и любви своему народу. Его идеи и взгляды на политическую, культурную жизнь Казахстана будут служить ориентиром для нынешнего поколения.

ЛИТЕРАТУРА

1 Вершины возвращенной литературы: Жусипбек Аймауытов // Нургали Рымгали. Казахская литература: концепции и жанры / Р. Нургали. – Астана: Фолиант, 2010. – 503 с. 337–350 с.

2 Кадралинова М. Т. Идея как предмет художественного изображения: (Ж. Аймауытов) / М. Т. Кадралинова // Вестник КазГУ. Сер. филологическая. – 2003. – № 5. – С. 103–107.

3 Турсунбаева Т. Верный сын степей / Турсунбаева Т. // Семипалатинские вести. – 2007. – 15 марта. – С. 4.

4 Джуанышбеков Н. Жусупбек Аймауытов (1889–1931): очерк о жизни и творчестве / Джуанышбеков Н. – Алматы: Искандер, 2006. – 38 с.

СУЛТАНБЕТ – СУЛТАН КИПЧАКСКОГО УЛУСА В ПРИИРТЫШЬЕ

ИСИН М. Е.

профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В этом году наряду с другими юбилейными мероприятиями в Казахстане отмечается 550-летие Казахского ханства. Одним из видных государственных деятелей Казахского ханства в XVIII веке был Султанбет, султан кипчакского улуса в Прииртышье. Являясь официально султаном этого улуса, он правил казахами и других родов, жившими на территории нынешней Павлодарской области.

Славное имя султана встречается в документах казахско-русских и казахско-китайских переговоров. Ученый Барданес Х., участник российской научной экспедиции И. Г. Фалька, в 1771 году посетил владения Султанбета в Прииртышье и оставил о нем воспоминания: «... 26 июля (1771 г. – М. И.). Сего числа пополудни поехал я в стан Султана, или князя Мамета, старшины Малого улуса Средней Киргизской Орды и удостоен был благосклонным приемом. Его стан, или деревня (аул) состоял из 8 войлочных юрт, или кибиток, из коих три для его фамилии белые войлочные и чище, прочие же были простые для его служителей и пастухов ... против входа позади котла разостлан был персидский ковер с подушкой, на котором сидел султан с супругою, сложа ноги накрест ... Султан имел от роду 60 лет, был сухощав с небольшою черною бородою; на нем было шелковое платье и шитый золотом колпак. Он имел вид пронизательный ... он расспрашивал о здравии монархини ...» [1, 283-284 с.]. Исследователь казахского народа второй половины XVIII века капитан И. Г. Андреев был другом Султанбета и некоторые страницы его книги «Описание Средней Орды киргизкайсаков» посвящены Султанбету. По долгу службы начальники Сибирской линии И. И. Крафт, К. Л. Фрауендорф, И. И. Веймарн, И. И. Шпрингер, И. А. Деколлонг, А. Д. Скалон, Н. Г. Огарев были знакомы с Султанбетом и вели с ним переписку.

Имя влиятельного султана Среднего жуза встречается в первом томе истории Казахской ССР, изданной на казахском языке Академией Наук КазССР в 1957 году, и в научных трудах Н. Е. Бекмахановой, а на современном этапе исследования, посвященные непосредственно Султанбету, принадлежат З. Е. Кабульдинову и М. Е. Исину (1998-2002 гг.), С. Актаеву (1999 г.).

Султанбет (полное имя Султанмухаммед, в российских архивных источниках известен как Салтамамет, Султан Мамет, Султанмаммет), чингизид, потомок казахских ханов и султанов, родился в 1710 году на юге Казахстана. Его родственники жили в Туркестане – столице Казахского ханства. Благодаря покровительству хана Среднего жуза Абулмамета, который был зятем Султанбета, он был избран султаном кипчакского улуса в Прииртышье, поскольку «функции политического регулирования на уровне верховной власти в казахском обществе выполняли ближайшие родственники хана. Хан определял их султанами в крупные родоплеменные подразделения, что способствовало преодолению чрезмерного сепаратизма кочевых коллективов и осуществлению координации хозяйственной и общественно-политической жизни кочевников» [2, 199 с.]. Кстати, во время правления хана Абулмамета в Среднем жузе политическую элиту из чингизидов составляли его родственники: султан Аблай (Абулмансур) и его сын султан Уали, султан Султанбет и его сын султан Урус, султан Барак и его сын султан Даир, сын Абулмамета султан Абулфеис и другие.

27 августа 1742 г. Султанбет приезжает в Орскую крепость к начальнику Оренбургской комиссии И. Неплюеву за содействием в освобождении султана Аблая (двоюродного брата Султанбета) из джунгарского плена, 28 августа в Орске принимает российское подданство. В донесении И. Неплюева Коллегии иностранных дел от 27 сентября 1742 г. сказано: «... В бытность мою при Орской крепости из обеих ее императорского величества подданных киргискайсацких орд приезжали ко мне ... Средней орды Салтанбет-салтан (свои улусы имеющей)» [3, 254 с.]. Таким образом, к 1742 году Султанбет был уже владельцем кипчакского улуса в Прииртышье. Улус – в историческом смысле – часть, доля, или же территория, принадлежавшая определенному тюркскому или монгольскому родовому союзу. Улус означает удельное владение. В тот период в каждом известном улусе Казахского ханства был свой полновластный султан-чингизид, который осуществлял как военно-политическую власть над улусными людьми, так и фактическое право распоряжения пастбищами и водными источниками. Султан Аблай, сила и влияние которого основывались на могуществе аргынов, и Султанбет, султан кипчаков в Прииртышье, от имени хана Среднего жуза Абулмамета, проживавшего с 1743 г. в Туркестане, руководили соответственно северным и

северо-восточными регионами Казахского ханства. Оба в тот период были влиятельными султанами. Султанбет управлял подвластными казахами через своих батыров и многочисленных сыновей. За каждым из его сыновей была закреплена строго определенная казахская волость: Урус султан управлял басентиновской волостью, Иман султан – курлеуткипчакской, Тортан – жарымбеткипчакской, Укибай – кызылгакслетинской, Ботагоз – кулатайкипчакской, Матай – актилеской, Култай – сагалкипчакской, Кулшык – жолабакипчакской, Караш – кулатайкипчакской и т. д. Впоследствии, когда Аблай стал ханом Казахского ханства, Султанбет и его сыновья активно поддерживали хана Аблая и помогали ему в осуществлении взвешенной внешней и внутренней политики. После смерти хана Аблая в 1781 году на совете султанов и биев султану Султанбету в числе четырех кандидатур была предложена ханская власть над всеми тремя жузами, однако он «от принятия ханского достоинства» отказался.

Султаны Султанбет и Урус не только принимали участие совместно с другими султанами и батырами в организации боевых действий против джунгар и калмыков, но и вместе со своими дружинами участвовали в сражениях против них. Об участии Султанбета в разгроме волжских калмыков, которые вторглись на территорию казахов в 1771 году («Пыльный поход»), свидетельствуют воспоминания ученого Барданеса Х. и записи из журнала подпоручика атамана Волошанина, опубликованные позже в «Уральских войсковых ведомостях»: «... Султаны Абулфеис, Салтамамет и другие батыры и султаны Средней Орды, проведая, что ... партия торгоутов (волжских калмыков – М. И.), художонная и в большинстве пешая, идет на Аягуз, собрались преследовать. Они нанесли сильный урон калмыкам: 5 тысяч взято в плен, 5 тысяч погибли от оружия и 5 тысяч умерли с голода и жажды, так что весь путь около Балхаша усеян (был) трупами людей и скота ...» [4, 3 с.].

Как умелый дипломат Султанбет зарекомендовал себя в китайско-казахских территориальных спорах по отстаиванию бассейна реки Или, оставшегося свободным после уничтожения Джунгарского ханства. Чтобы сохранить часть казахской территории, Султанбет добровольно становится аманатом (заложником – М. И.) Китайской империи. Из книги К. Ш. Хафизовой «Китайская дипломатия в Центральной Азии (XIV-XIX вв.)»: «... в 1763 г. Аблай направил в Китай в аманаты отца своей старшей жены казаха из рода найман Кинз-батыра с родственниками, хан

Среднего жуза Абулмамбет – своего тестя султана Султанмамета, что позволило ему занять кочевья в Илийской долине».

Вернувшись в Прииртышье и вновь возглавив кипчакский улус, Султанбет посвятил себя защите интересов Казахского ханства. Здесь он встретил спокойную старость. Из рапорта генерал-майора А. Скалона в Государственную коллегию иностранных дел 16 апреля 1776 г.: «... А сверх того, он же, Аблай, и Салтамамет салтаны просили ж меня, первой – о переноске его прежняго на другое место за малоимением при нынешнем дров и для мелкаго ево скота кормов, а последней – по старости ево лет, для спокойнаго по зимам житья – домов. Вследствие чего из оных сему последнему и определено построить Ямышевский дистанции на самом линейном тракте от форпоста Коряковского в первых у половиннаго маяка, где он ежегодное свое кочевье с давних лет по зимам имеет ...». Таким образом, по просьбе Султанбета в 1776 году на правом берегу Иртыша в 8 верстах от Коряковского форпоста был построен деревянный дом, а в 1778 году ему было разрешено перенести дом на левобережье Иртыша. Существуют две версии о том, где похоронен Султанбет: либо его останки находятся в Туркестане возле мавзолея Ходжи Ахмета Яссави, либо его могила – в Павлодарской области. До сих пор поиски места захоронения Султанбета в Прииртышье остаются безуспешными.

Как выдающийся государственный деятель Султанбет навсегда останется в истории Казахского ханства. Он – участник исторических событий, произошедших в XVIII веке, поэтому его имя можно встретить в современных учебниках и учебных пособиях по истории Казахстана. В настоящее время изучение жизнедеятельности славного султана является актуальной темой для многих исследователей. Мы затронули лишь некоторые «штрихи» из жизни и деятельности султана Султанбета и думается, что его имя станет известным для более широкого круга читателей.

ЛИТЕРАТУРА

1 Прошлое Казахстана в источниках и материалах. Сборник 1 (V в. до н.э. – XVIII в. н.э.) под ред. проф. С. Д. Асфендиярова и проф. П. А. Кунте, 2-е издание. – Алматы, Казахстан. – 1997. – 381 с.

2 История Казахстана с древнейших времен до наших дней (очерк). – Алматы: Дәуір, 1993. – 416 с.

3 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Издательство АН КазССР, 1961. – 892 с.

4 Уральские войсковые ведомости. – 1869. – № 10. – С. 3.

К ВОПРОСУ О ТЕОРИИ СТАНОВЛЕНИЯ КАЗАХСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

КИЛАШ Р. Ж.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

ЕЛЬМУРАТОВА Б. Ж.

к.и.н., профессор, кафедра истории Казахстана,
ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В отечественной историографии общепринято мнение, что казахская государственность берет свое начало с момента откочевки казахских султанов от ханства Абулхайра и провозглашения собственного государства, которое было запечатлено в источнике Мирза Хайдара Дулати, с определением даты в 1465-1466 годами [1, с. 106]. Бесспорно, становление казахской государственности было важным событием. И несомненно, что данная теория имеет связь с марксистским-ленинским подходом. Но возникает вопрос: «существовала ли государственность у казахов до откочевки казахских султанов?». Ведь до этого события рода и племена, примкнувшие под знамена султанов Керей и Джанибека, имели свою государственность. И ни в коем случае нельзя утверждать, что они создали новое государство по новому государственному устройству. Традиция государственности, уклад общественного строя кочевников так же, как и хозяйственно-экономические, культурно-политические связи, в основном, были идентичны у государств, существовавших на территории Восточного Дешт-и Кыпчака в историческом порядке.

Определение критериев понятия государственности на различных этапах развития общественной мысли было неоднозначным. Во многом это обуславливалось развитием самой гуманитарной науки в тот или иной исторический отрезок времени. Но на всех этапах всегда довлело одностороннее восприятие этого понятия. То, которое донесли до нас представители оседло-земледельческих цивилизаций. Во многом это объясняет, что носителям кочевых скотоводческих цивилизаций отказывали

в наличии институтов государственного управления. Принято, что первоначальное определение понятия «государство» дал Цицирон. «Государство» - это объединение множества людей, тесно связанных друг с другом правовыми отношениями и общностью интересов [2, с. 7-8].

Говоря о концептуальном учений кочевой государственности в эпоху капитала, то у истоков учения стояли виднейшие представители немецкой философии Иммануил Кант и Фридрих Гегель. Так, истоки государственности кочевников Кант искал в конфликте между кочевниками и земледельцами. Гегель, относя номадов ко второй доисторической стадии развития кочевничества, считал, что они не созрели до уровня образования собственной государственности. Таким образом, немецкие философы, предлагая как эталон европейский опыт создания государства, утверждают, что «дикие азиаты могут добиться своей государственности только под усиленной властью цивилизованных европейцев» [2, с. 7-8].

Исследователь А. Дж. Тойнби «универсальные государства» имперского типа делит на две группы: европейскую демократическую и азиатскую деспотическую, быстро деградирующую. Позже появилось социологическое направление в государствоведении, присуще относительно развитой стадии капитализма. Представители этого направления считают, что общественная жизнь – это единый «социальный организм». Р. Коэн считал что, «государство – это организация, предохраняющая общественные организмы от раскола, оказывающая действенное воздействие на создание институтов, сохраняющих стабильность их внутреннего единства» [2, с. 8-9].

Когда весь мир стал признавать государственность кочевников, появилось марксистское учение о государстве. Марксизм предлагал два критерия государственности, и его принципы стали основой теории познания. По этой теории государство признается, во-первых, регулятором «классовой борьбы», во-вторых, отношением к собственности. Сформировалось две группы со своим мнением по вопросам: «была ли у кочевников частная собственность на землю? Если да, то на каком уровне находились классовые отношения?». К первой группе относятся те, кто считал, что если они даже не соответствовали узаконенным европейским стандартам, среди не которой части кочевников пастбища являлись частной собственностью феодального землевладения. В ряду таких ученых стояли Б. Я. Владимирцов, А. Н. Бернштам, С. З. Зиманов и др.

Однако ученые из второй группы считают, что лишь с переходом кочевников к оседлости может быть установлена частная собственность, и в этом случае кочевники способны достичь уровня государственности, но это уже не кочевое общество. Среди таких ученых находятся С. Е. Толыбеков, Г. Е. Марков, В. Ф. Шахматов и др. [2, с. 10-11].

По нашему мнению об учений теории кочевой государственности, вполне приемлем подход к данной проблеме, который наблюдается в работах выдающихся ученых (В. В. Бартольда, Б. Я. Владимирцова, Л. Н. Гумилева и др.). Они видели истоки становления государства кочевников во внутренних причинах жизни спеняков. Впоследствии они пришли к выводу, что кочевники ни у кого не перенимали государственность. Для кочевников необходимость государственности была вызвана внутренними потребностями общественного развития. Борьба кочевников за самосохранение и внутреннее общественное спокойствие, а так же стремление к равенству с соседями породили у них государство [2, с. 8].

Таким образом, исходя из выше перечисленного, в историческом развитии научных теории государств, кочевая государственность все же имеет место на мировой исторической арене. При этом оказав крупное влияние на ход исторического процесса в мировом значении, оставив после себя богатую и одну из величайших культур. И казахская государственность не исключение.

На сегодняшнем этапе в исторической науке Казахстана, имеется несколько точек зрения по вопросу образования Казахского ханства. Например, М. Тынышпаев, С. Жолдасбай, М. Магауин, К. Салгарин и другие считают, что в 1456 году произошла откочевка Керей и Жанибека на территорию Западного Могулистана (Жетысу), после чего сразу же образовалось Казахское ханство. К. А. Пищулина считает, что время образования Казахского ханства лишь приблизительно может быть определено второй половиной 60-х гг. XV века и дата этого события – 870 г. х. 1465/66 г., предложенная Мирза Хайдаром, первое и единственное в письменных источниках датировка, вполне приемлема [3, с. 97]. Т. И. Султанов относит образование Казахского ханства через некоторое время после откочевки казахских султанов от Абулхайра и дал свое определение даты около 1470-1471 годы. [4, с. 129]. Однако К. Ускенбай утверждает, что Ак-Орда является первым Казахским государством, а Казахское ханство является его продолжением

[5, с. 89-95]. Вначале мы говорили, что в современной исторической науке годом начала ханствования первых правителей принята дата по источнику Тарих-и Рашиди 1465-1466 годы [1, 106].

Довольно большой интерес по поводу кочевой государственности казахов вызывает точка зрения ученого К. Абуева, что понятия «казахское государство» и «казахская государственность» не разграничиваются. Однако это не верно. Эти два слова близки, но обозначают разные понятия. Понятие «государственность» в отличие от «государство» имеет более широкое значение, его хронологические рамки шире. Основной принцип исторической науки – принцип историзма. Этот метод позволяет анализировать причины, устанавливая связи исторических процессов и дает возможность рассматривать факты и события в развитии, непрерывности и во взаимосвязи. Если с этой позиции рассмотреть ретроспективу истории Казахстана, то становится ясно, что казахская государственность берет свое начало с тюркской эпохи [6].

Таким образом, традиция «государственности» на территории всего Восточного Дешт-и Кыпчака углубляется до периода существования Тюркского каганата и становления Западно-Тюркского каганата.

Все государства на древней земле Казахстана, начиная со времен саков (VII в. до н. э.), сохраняли традиционные институты управления государством. Они прослеживаются в государствах саков, уйсуней, канглы, хуннув, западных тюрков и тюргешей, карлуков и караханидов, кимаков и кыпчаков, керейтов, найманов и каракитаев, державе Улуса Джуи и Ак-Орде. Все эти государства были трансэтническими, кочевыми. Беспредельно подвергались изменениям их названия, границы, этносостав, язык и культура. Но все они развивались эволюционным путем [2, с. 32].

Каждое государство вносило свой особый вклад в общее развитие государственности на территории Казахстана. Есть у них у всех и общее, и особенное. Например, можно проследить преемственность обычного права кочевников. Некоторые из исследователей, обосновывая влияние монгольского права на казахские обычаи, указывали, что многие институты были закреплены еще в «Ясе Чингисхана» [7, с. 266]. В частности, Я. Гурлянд отмечает, что киргизы с XIII века были в составе империи Чингисхана, продолжали быть и в подчинении империи его потомков, и затем, войдя в состав Кыпчакской Большой Орды, платили ханам дань до ее падения. Несомненно, что обычаи и законы

завоевателей должны были господствовать и у киргизов и поэтому Чингисова «Великая Яса» была важнейшим законодательным уложением киргизов того времени [8, с. 155]. При этом Ф. Леонтович, «предполагая, что ойратский «Цааджин – Бичик» есть развитие «Ясы» Чингисхана, утверждает, что такие институты, как «кровная месть», «барымта» и другие в Уложении Тауке хана позволяют сблизить его не только с ойратским уставом 1640 года, но еще с «Великой Ясой» Чингиза» [9, с. 244].

Р. Ю. Почекаев в своем труде «Обычай и закон в праве кочевников Центральной Азии» (После империи Чингисхана). В частности, он отмечает, что «от некоторых древних обычаев казахи так и не смогли отказаться вплоть до конца XIX века: например, сохранилась так называемая барымта – обычай взаимного угона скота друг у друга, который не только не считался позорным, но и напротив – даже воспевался в эпических произведениях» [10, с. 165].

По мнению Ч. Ч. Валиханова, казахское право начало формироваться еще в эпоху родового строя. Он отмечает, что «роды и племена, впоследствии образовавшие казахскую народность еще до монгольского нашествия, имели свои обычаи и «родовые права», которые Чингисхан не смог уничтожить» [11, с. 170]. Несколько позднее, в своей работе «Записка о судебной реформе у киргиз Сибирского ведомства» ученый пишет о «нормах обычного права, существующих сотни, а может быть и тысячу лет до нас» [12, с. 89].

Таким образом, Ч. Ч. Валиханов не отрицал преемственность отдельных обычаев и институтов тюркской правовой системы, получившей распространение задолго до монгольского права, в обычное право казахов.

Исходя из выше сказанного, будет целесообразно подвести итоги. Отметим, что в историческом развитии научных теории государств, кочевая государственность все же имеет место на мировой исторической арене. При этом оказав крупное влияние на ход исторического процесса в мировом значении, оставив после себя богатую и одну из величайших культур. И казахская государственность не исключение.

Казахская государственность, его этническая территория, единый язык и общая культура – все эти признаки, свидетельствующие о единой нации, были уже в период Кыпчакского ханства (XI-XIII) и государства Ак-Орда (XIII-XV). Они стали фундаментом казахского государства, ставшего результатом развития многовековой самостоятельной традиции государственности.

ЛИТЕРАТУРА

1 Дулати Мухаммед Хайдар. Тарих-и Рашиди (Рашидова история): Перевод с персидского, 2-е изд. дополненное. – Алматы: «Санат», 1999 – 656 с.

2 История казахской государственности (древность и средневековье): Монографическое исследование – Алматы: изд. «Адамар», 2007. – 416 с.

3 Атыгаев Н. А. Время образования Казахского ханства: Некоторые аспекты проблемы в историографии и в источниках // Отан тарихы (Отечественная история). – 2006. – №1. – С. 96-107

4 Султанов Т. И. Поднятые на белой кошме. Потомки Чингис-хана. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 276 с.

5 Ускенбай К. З. Политическая деятельность Урус-хана и его место в истории казахской государственности // Отан тарихы (Отечественная история). – 2006. – №1. – С. 89-95

6 Абуев К. Истоки казахской государственности и её символы // http://akmolinka.narod.ru/2012_n053_12_05/symbol.htm.

7 Жанайдаров О. Степная конституция хана Тауке // Древний мир права казахов. – Алматы, 2005. – Т.4. – 266-269 с.

8 Гурлянд Я. Степное законодательство с древнейших времен по XVII столетие // Известия общества археологии, истории и этнографии при Казанском Университете. – Казань, 1904. – Т. 20, вып. 4-5. – 154-158 с.

9 Леонтович Ф. И. К истории права русских инородцев. Древний монголо-калмыцкий или ойратский устав взысканий. - Одесса, 1879. – 282 с.

10 Почакаев Р. Ю. «Обычай и закон в праве кочевников Центральной Азии» (После империи Чингис-хана) // Право в зеркале жизни. Исследования по юридической антропологии. – М., 2006. – 164-173 с.

11 Валиханов Ч. Ч. Письмо профессору И. Н. Березину // Собрание сочинений: в 5 т. – Алма-Ата, 1984. – Т.1. – 163-173 с.

12 Валиханов Ч. Ч. Записка о судебной реформе // Собрание сочинений: в 5 т. – Алма-Ата, 1985. – Т.4. – 77-105 с.

КИПЧАКСКИЕ ПЛЕМЕНА В СРЕДНЕВЕКОВОЙ ИСТОРИИ ГОСУДАРСТВ ВОСТОЧНОЙ, ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ЮГО-ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

КУЗЕМБАЕВ Н. Е.

преподаватель, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Кипчаки оказали большое влияние на историю и культуру народов и государств Восточной, Центральной и Юго-Восточной Европы. В европейских источниках кипчаки именуется по разному в древнерусских летописях «половцы», в византийских источниках «куманы», в западноевропейских источниках «команы». Многие народы и страны вступали в контакты с кипчацкими племенами, испытали на себе мощь кипчацких воинов и богатство их материальной и духовной культуры.

Одними из первых кипчаки появились на границе Киевской Руси в 1055 г. во главе с ханом Болушем, так его именуют древнерусские летописи. Был заключен мирный договор русских с половцами. Однако дальнейшие события развивались стремительно и подчас непредсказуемо. В 1060 г. кочевники осуществили попытку ограбить русские княжества. Однако были наголову разбиты и частью попали в плен. Уже в следующем, 1061 г., они опять напали на русские земли во главе с ханом Сокалом и одержали крупную победу над черниговским князем и ограбили его княжество [1, с. 146-147; 2, с. 327].

В течение нескольких десятилетий половцы разбили и подчинили себе торков и печенегов. Земли и скот побежденных врагов были захвачены кипчаками. Это позволило усилиться кипчакам и активно нападать на русские земли. В этой связи прославились ряд кипчацких ханов Боняк, Тугоркан, Кончак, Кобяк, Гзак и многие другие. На Руси о них слагали легенды и предания, их боялись и ненавидели. Они тысячами уводили в плен русских людей, жгли города и грабили имущество. Однако нельзя сказать однозначно, что это было их основным занятием и нападали они только по собственной прихоти. Многие походы и набеги половцев были спровоцированы или специально инициированы русскими князьями. Борьба за княжеский престол между русской знатью нередко сопровождалась призывом половцев для участия в междоусобицах.

По имеющимся сведениям письменных источников кочевники, жившие на границе Киевской Руси, часто привлекались на службу русскими князьями в качестве пограничников и легкой кавалерии.

В русских летописях упоминаются так называемые «дикие половцы». По мнению историка Б. А. Рыбакова это остатки половецких орд, разбитых русскими в начале XII века. Поэтому их и называли «дикими», т. е. не входящими ни в какие известные в степях крупные половецкие объединения. По характеру эти новые образования были аналогичны черноклобуцкому союзу, так как состояли из семей, вышедших из различных орд и не связанных друг с другом кровнородственными отношениями [3, с. 90].

Поражения половцев от русских неизбежно приводили к разрушению половецких объединений, часть их попадала в плен и служила у русских князей, часть объединяла остатки разбитых родов и создавала новые объединения.

«Дикие половцы» активно участвовали в княжеских междоусобицах. Следует сказать, что «дикие половцы» не стали вассалами русских князей, они не селились на русских землях, а кочевали только поблизости от них как на востоке, так и на западе. Против половцев они не выступали ни разу [3, с. 92].

Безусловно, что были отдельные половецкие группы, которые зависели от русских князей. Русско-половецкие войны сопровождалась захватом пленных. Русские князья женили своих сыновей на половчанках. Русско-половецкие отношения прекратились с монгольским нашествием. Вся половецкая знать была вынуждена бежать на запад, либо погибла от рук монголов.

Оказавшись на границе с Киевской Русью, кипчакские племена продолжили свое продвижение на запад. Уже в течение второй половины XI в. кипчаки проникают на территорию Византийской империи, Болгарского царства, Венгерского королевства. В дальнейшем это давление только усиливается и с монгольским нашествием приобретает массовый характер.

Половцы, именуемые византийскими авторами куманами, появляются в Византии в 1078 г. у Дуная поддерживаемые местным болгарским населением. В 1080 г. византийцы заключают мирный договор с половцами. В 1083 г. половцы и печенеги совершают два набега на Византийскую империю. В 1087 г. половцы и печенеги в составе венгерской армии короля Соломона совершают поход на империю. В 1088 г. печенеги призвали на помощь куманов в борьбе против Византии. Однако куманы потребовали у печенегов богатую

добычу, и между ними произошла битва. Печенеги были разбиты. В 1091 г. половецкие ханы Боняк и Тогоркан в союзе с византийским императором Алексеем Комниным наголову разбили и взяли в плен много печенегов. Византия избавилась от печенежской угрозы, но приобрела в лице половцев более опасного врага. В 1094-1095 гг. ханы Боняк и Тогоркан совершают поход на Византию с мятежным претендентом на византийский престол, но потерпели поражение под Адрианополем, а претендент был ослеплен по приказу императора. В 1114-1115 гг., 1118 г. куманы совершают набеги на Византию. В 1148 г. половцы перешли Дунай, заняли крепость Демничик. Император Мануил немедленно отправил флот на Дунай, чтобы воспрепятствовать отступлению половцев, но они поспешили уйти с добычей и пленными, не дожидаясь армии императора. Византийское войско преследовало врагов за Дунаем, настигло их неподалеку от границ Галицкой земли и одержало решительную победу. Часть половцев попала в плен, другие искали спасения в бегстве. Нападения половцев в последующие годы на придунайские города не представляли большой опасности. После 1160 г. набеги половцев на Византию прекратились [4, с. 122-127].

Куманы первоначально помогли византийцам избавиться от печенегов. Однако эта победа привела к усилению Византийской империи и куманы терпят ряд поражений от византийских императоров. В дальнейшем императоры стремились использовать куманов в качестве союзников в борьбе с Болгарским царством и расширить свои территории на Балканском полуострове.

В 1241 г. император Ватац переманивает на свою службу превосходную конницу половцев, служившую ранее болгарскому царю. С ее помощью Ватац собирает воедино под одной рукой разрозненные греческие земли, захватывает всю Македонию и г. Салоники [5, с. 78]. Куманы служили при многих византийских императорах, в течение многих десятилетий. Это императоры Ватац, Теодор II Ласкаларис, Михаил VIII, Андроникус II. В общей сложности это время с 1240 по 1333 годы. В 1242 г. куманы помогли императору Ватацу при осаде Фессалоники. В 1256 г. император Теодор II Ласкаларис разместил контингент из 300 куманов в Фессалоники. В 1259 г. 2000 куманской легкой кавалерии участвовали в битве при Пелагонии в Западной Македонии. Куманы служили в императорской гвардии и в качестве легкой кавалерии. Сын куманского предводителя принимает христианское имя Сергиан и в 1290 г. женился на представительнице императорской

семьи Палеологов. Сын, родившийся от этого брака, был близким другом двух императоров Андроникуса III и Иоанна Кантакузена [6, с. 114-115].

Как видно куманы постепенно занимают особое место в Византии. Они служат в армии, рождаются с императорской семьей и принимают христианство. Все это, несомненно, влияет со временем на утрату их собственного имени «куманы» и включение их в состав византийского местного населения.

Куманы выступают крупной военной силой между Византийской империей и Болгарским царством. Если в Византийской империи они были союзниками и находились на военной службе в армии, то в Болгарском царстве они захватили верховную власть в собственные руки.

Еще до монгольского нашествия, с начала XII в., половцы начали активно проникать на территорию Болгарского царства, находившегося тогда под властью Византии. Они занимали пастбища на широкой долине нижнего Дуная, в Добрудже и северо-восточных землях Болгарии. В 70-х годах XII в. болгары подняли восстание против византийского господства. Возглавили его два брата – куманы Асен и Петр, поддержанные куманскими войсками. В результате Асен I в 1187 г. стал царем Болгарии. Куманы-половцы стали играть видную роль в жизни государства. При преемнике Асена – Калояне болгарские и куманские феодалы, недовольные объединительной жесткой деятельностью царя, устроили заговор и в 1207 г. убили его. На престол опять сел половецкий феодал – племянник Асена – Борил, царствовавший 11 лет. После него при Асене II (1208–1241 гг.) приток половцев, бежавших от монголов и частью из Венгрии, усилился [3, с. 181].

Болгары восприняли куманов как освободителей от византийского гнета. Поэтому куманы Петр и Асен пользовались народной поддержкой и смогли захватить власть в собственные руки. Куманы на болгарском престоле старались вести самостоятельную политику и пресекать нападения византийских войск на территорию государства. Как уже говорилось выше, император Византии Ватац переманил на свою сторону часть куманов в Болгарии и смог существенно расширить территорию своего государства за счет греческих земель. Активной политике болгарских царей противодействовали враждебно настроенные монголы, венгры и византийцы.

Большое значение куманы играли в истории Венгрии. Первые поселения кыпчаков в Венгрии восходят к 1091 г., когда они во главе

с ханом Копулха совершили набег в эту страну, но были разбиты. Многие из них попали в плен, однако вскоре были освобождены и поселились в специально отведенных для них степных районах на территории Венгерского королевства. Венгерские короли в борьбе со своими внутренними и внешними врагами неоднократно обращались за помощью к кыпчакам. Многие кыпчаки с согласия правителей этой страны остались здесь на вечное поселение. Известны имена семи кыпчакских ханов (Ретел, Бунга, Ете, Гурзул, Губат, Овшад (или Аузад), Байта), которые вместе со своими родами ещё до нашествия монголов проживали в Венгрии. Каждому из них были отведены отдельные районы в бассейне реки Тиссы и далее на запад до низовьев реки Ваги. Переселенцы-кыпчаки образовали в Венгрии два самостоятельных объединения – Большую и Малую Куманию (Надькунчак и Кишкунчак). Каждое объединение управлялось наследственными начальниками из их же рода по народным уставам, обычаям и обрядам [5, с. 118-119].

Венгерские короли прекрасно осознавали силу кыпчакских воинов и часто использовали их в борьбе с внешними врагами. Аналогичным образом поступали русские князья, которые также привлекали половцев в борьбе против венгерских войск.

Куманы в Венгрии занимали высокие должности и пользовались большими правами. Особенно много кыпчаков перекочевало в Венгрию после поражения на р. Калка в 1223 г., когда объединенные русско-половецкие войска потерпели сокрушительное поражение от монголов и после монгольского нашествия во главе с ханом Бату. Осенью 1239 г. хан Котян обратился к королю венгров Беле IV (годы правления 1235-1270 гг.) с письмом, прося убежища. Верховный орган власти сейм венгерских баронов санкционировал, то есть разрешил, поселиться половцам в степном междуречье Дуная и Тиссы и на восточных окраинах государства. Бела IV лично торжественно встретил на границе хана Котяна и его 40-тысячную орду [5, с. 118].

Куманы в Венгрии были в большом количестве, традиционно они служили в кавалерии, не забывали своих обычаев и традиций. Со временем под давлением венгерских королей и Папы Римского куманы были вынуждены принять католичество и частью отказаться от традиций предков. Кыпчакская знать активно вмешивалась в политическую жизнь Венгрии, занимая ряд общественных постов в королевстве, что не могло не вызвать недовольства венгерской аристократии. В 1222 г. венгерский король Андрей II (Эндре)

вынужден был ограничить права кипчакской знати. Согласно королевской конституции, кипчаки не допускались на должности без разрешения Государственного Совета. Однако кипчакская знать, устанавливая родственные связи с венгерскими королями и их наследниками, продолжала удерживать в своих руках важные посты. Наследник Бельи IV – Стефан (Иштван V, годы правления 1270-1272 гг.) женился на одной из дочерей хана Котяна (крестившейся Елизаветой), который получил от короля титул «правитель Куман». Влияние половцев особенно возросло при короле Ладиславе (Ласло IV Кун-Половец, годы правления 1272-1290 гг.), воспитанном матерью-половчанкой. Он окружил себя знатными половцами, при дворе распространились половецкие обычаи, роскошь, одежда [5, с. 119].

Влияние кипчаков при венгерском дворе и в стране в целом было действительно значительным. Иначе, зачем было принимать законы об ограничении их прав. Естественно это вызывало недовольство куманов. Венгерская знать обосновано опасалась усиления куманской партии во дворе и захвата власти в государстве в их руки. Венгерские короли видели в куманах силу способную противостоять монгольской рати и усмирить врагов, как внутренних, так и внешних.

Таким образом, становится очевидным, что с продвижением кипчакских племен на запад они вступают в контакты со многими народами и странами с чуждой им культурой. Соседство с оседлыми государствами порождает разные связи от враждебных набегов до династических союзов. Взаимные интересы в ряде случаев позволяет объединять усилия перед общими врагами. Так, половцы объединились с русскими против монголов, болгары совместно с куманами сбросили византийское иго. Общность исторических судеб европейских народов и кипчаков становится очевидной после монгольского нашествия, когда все народы были подвергнуты жесточайшему испытанию в истории человечества. Кипчаки постепенно утратили яркие черты степной культуры и слились воедино с народами Восточной, Центральной и Юго-Восточной Европы, внесли в их историю и культуру собственную струю.

ЛИТЕРАТУРА

1 Плетнева С. А. Половцы // Энциклопедия «Слова о полку Игореве»: В 5 т. – СПб.: Дмитрий Буланин, 1995. Т. 4. П-Слово. – 1995. – С. 146-150.

2 Golden P. B. Türk halklari tarihine giriş. 2 baski. Çeviren: Osman Karatay. Çorum: KaraM, 2006. – 575 s.

3 Плетнева С. А. Половцы. – М.: Наука, 1990. – 208 с.

4 Князький И. О. Половцы в Нижнем Подунавье // Вопросы истории. – 2000. – №3. – С. 121-129.

5 Инсебаев Т. А. Историческое прошлое кыпчаков Евразии (очерки истории средневековых кыпчаков). – Павлодар: ПГУ им. С. Торайгырова, 2002. – 160 с.

6 Vasary I. Cumans and Tatars. Oriental Military in the Pre-Ottoman Balkans, 1185-1365. – Lexington: Cambridge University Press, 2005. – 230 p.

HISTORICAL ASPECTS OF INTERNATIONALIZATION OF HIGHER EDUCATION IN KAZAKHSTAN

MALIKOV A. V.

teacher, S. Toraighyrov PSU, Pavlodar

Nowadays internationalization is one of the most important trends in Kazakhstani higher education development. This trend has become very significant in shaping the policy of higher education, especially in the last decade. History of internationalization of higher education in Kazakhstan is not long and connected with difficulties and controversies of Kazakhstani higher education development since 1991. In this paper I will briefly describe events, define features and examine main difficulties and problems of history of this very important trend of modern higher education in Kazakhstan.

Internationalization is defined as “the process of integrating international, intercultural and global dimensions into the purposes, functions – teaching/learning, research and service – or delivery of higher education” [1, p. 7]. In the era of globalization it has become one of the important trends of higher education development in all countries. Our country is no exception

Since the moment of independence in 1991 one of the main aims of national educational system was integration to international educational space. Internationalization of higher education became one of means of achieving this goal. But due to the fact that there was economical crisis in the country in 1990s the State had not enough financial resources to implement reforms aimed to the development of internationalization.

Only in the late 1990-s, owing to improvement of economical situation, successful and active actions started to take place.

In this paper I will show history of internationalization of higher education through the description of history of four main developments: joining of Kazakhstan to Bologna process, academic mobility of students and faculty, development of “Bolashak” Scholarship, foundation of Nazarbayev University.

Conditions of entering Bologna Process had the most important impact on internationalization of higher education in Kazakhstan. This process promoted significant changes in Kazakhstani higher education as well. After signing Bologna declaration in 1999 by European States Kazakhstan also wanted to join this declaration. The main aim of participation of Bologna process was expansion of access to the European education, further increase of its quality, and also increase of mobility of students and teaching structure by means of acceptance of comparable system of steps of the higher education, use of system of the credits, deliveries to graduates of the Kazakhstan higher education institutions of the all-European appendix to the diploma.

The first step of joining Bologna Process and achieving this goal was done in 2001. Ministry of Education and Science approved the Classifier of directions and preparation of specialties of higher education. This classifier changed educational program according to requirements imposed by the international educational standards and, in particular, by the Lisbon convention by recognition of qualifications, relating to the higher education which Kazakhstan had signed in 1997 first of CIS countries.

Further representatives of the Working Group of Bologna Process, leading European experts in the field of education began to be invited as experts to Kazakhstan. As a result considerable conditions were created for entering Bologna Process in Kazakhstan during the period from 2007 to 2009 years. Finally, the committee of Ministers of Education of the participating countries of Bologna Process (46 countries) made the decision on admission of Kazakhstan to Bologna Process in 11 march 2010 year.

During the decade of joining Bologna Process many reforms in Kazakhstani higher education were implemented according to conditions of Bologna Process. One of the best example of this implementation was changing system of studying from linear system which “caused difficulties with the recognition of Kazakhstan’s diplomas and degrees in developed countries, and reform was required to adopt the system to the

world (European) standards” [2, p. 127] to three-stage model of training bachelor-master-PhD system which was widespread almost around the world. This process also influenced on the development of academic mobility in Kazakhstani universities.

Before joining Bologna Process the level of development academic mobility was developed insufficient. In order to develop academic mobility, response to demands of Bologna Process and promote internationalization “Concept of academic mobility of students of higher education institutions in Republic of Kazakhstan” was ratified in 2011. [3]. Concept contained analysis of current situation in higher education and conditions for development of academic mobility, normative and institutional support of academic mobility including mechanism and rules of students’ academic mobility. According to the Concept the main goal of academic mobility policy was “integrating of Kazakhstani higher education system into international education area” and will be achieved by 2020 “20 per cent of students with study abroad experience” [4, p. 22].

In order to implement ideas in the Concept in 2012 “Strategy for academic mobility in the Republic of Kazakhstan for 2012-2020” was approved [5]. This document contained analysis of current problems in development of academic mobility in Kazakhstan, the aim, tasks, strategic trends of policy’s development and expected results by 2020 year. According to these documents the State began to support students’ mobility outside and inside country. As regards faculty the State started to support academic mobility through “Bolashak” program.

International presidential scholarship “Bolashak” was founded in 1993 on the basis on Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated November 5, 1993 No 1394 “About establishment of Kazakhstan Presidential international “Bolashak” scholarship”. This scholarship gave the opportunity to talented students of Kazakhstan to study in the best world universities on postgraduate’s degree level. Since this time “Bolashak” scholarship has been awarded to solve the problem of the shortage of specialists in priority sectors of economy of Kazakhstan.

It can be defined three stage of development this program. In the first years “Bolashak” scholarship were awarded mainly for the purpose of specialists’ preparation for political and economical areas, mostly for large state organizations.

The second stage was characterized by paying attention to programs of science and technology in order to solve the problem of shortage highly qualified specialists in technical area. According to the Decree of the

President of the Republic of Kazakhstan from October 12, 2000 № 470 “On approval of rules of selection of candidates and the award of the international scholarship of the President of the Republic of Kazakhstan” Bolashak “, applicants with technical education had the opportunity to participate in the program with foreign language preparation. In 2005 “Bolashak” scholarship started to award scholarships for studying on undergraduate level.

On the third stage in order to increase the number of scholars in pedagogical, scientific, state service areas and to give an opportunity to faculty to improve their knowledge and be involved in international research, from 2008 Bolashak scholarship began to be awarded by categories: research internship programs, rural quota, civil servants and scientific-pedagogical personnel. Academic staff received an opportunity to have a research internship [4. p. 25]. According to conditions of the program alumnus must work for 5 years after graduating study by “Bolashak” program and 3 years after internships in Kazakhstan. In 2012 “Bolashak” program implemented new categories: university graduates to study on master’s degree level, specialists with medical and technical education to have internships from 3 till 12 months.

In 2010 preparation on undergraduate level was stopped. One of the main reasons of this measure was the foundation of Nazarbayev University where the State began to prepare specialists on undergraduate level according to international standards.

Nazarbayev University is obvious example of the purposive movement of Kazakhstani universities to world standards and internationalization. “The academic process at the University is based on international educational standards, which contributes to the advancement of the education system of the Republic of Kazakhstan and takes it to the international level” [6].

In 2006 President Nazarbayev announced “in order to create a unique academic environment in Astana we need to create a prestigious world-class university” [6]. After that the construction of the university started. In 2010 the university was opened.

The university has attracted international faculty and “pursuing idea of developing international community of practice, the university has signed partnership contracts with prestigious foreign universities” [4, p. 26]. Nowadays Nazarbayev University is main driver of “internationalization at home”, a leader among Kazakhstani universities in applying internationalization of teaching, curriculum, and research.

Surely, internationalization of higher education also influenced on other changes in Kazakhstani higher education such as governing (implementation of Board Trustees) and quality assurance (implementation of international accreditation for support of education quality in Kazakhstani universities). But these reforms have recent history and their role in development of internationalization, in my opinion, should be better introduced in future studies.

Overall, as we can see from described above brief history there were a lot of achievements in implementation of internationalization in Kazakhstani higher education. However, difficulties also took place. Now I will examine them according to my point of view.

First of all I consider sometimes poor, unelaborated consistency of actions for development of internationalization. It regards ineffective policy of foreign languages studies, mainly English. Since the moment of declaration of joining Bologna Process at the beginning of 2000s Kazakhstani government should primary create good conditions for studying at least English and then to pose tasks of teaching on English and creating joint curricula using foreign languages. One of the main obstacles to promote internationalization was and still is lack of English. Many students and teachers don’t know foreign languages on sufficient level to study in international universities. It prevents go abroad or invite foreign students to study here. For example according to Survey (2012) of the Center of Academic mobility and the Bologna process 53 % of respondents identified it as a problem [7]. During the last two decades there were no effective measures to implement English in Kazakhstani system of education. Only last few years ago this task started to be solved by opening Nazarbayev University and Intellectual Schools, using more effective methods of teaching, improving curriculum. However, if our government promoted learning English earlier in several years the results of internationalization of our higher education would be better.

Another problem of promoting internationalization is low extent of comparability of content and level of educational programs, lack of exact developed credit transfer and accumulating system. Content of many studying courses and features of education are not familiar for our students. After returning they have to take many courses at home universities as academic differences. There are some differences in transferring credits between Kazakhstani system and ECTS. I suppose solving of this problem we also should start also few years ago.

The second problem was imperfection of normative base. I suppose it was necessary to work up special strategy for internationalization of

higher education. The same way used Estonia and achieved significant results. Now Estonian higher education has integrated into world and European educational space.[8] There are a lot of English language programs and foreign students in Estonia. Research activity and curriculum are also internationalized. Another example of imperfection of normative base I consider the necessity to take Kazakh language exam by faculty and researchers for internship which was implemented in 2008. I think it is hard for people who are older 40 and non Kazakh nationalities to take this exam successfully because they didn't study Kazakh at school and university. I understand the desire of our government to promote Kazakh language learning, but many good scientists cannot use opportunities of "Bolashak" program. They cannot also get contact with their colleagues abroad which would be useful for our education.

The third difficulty of implementation of internationalization was unavailability of Kazakhstani universities to response new demands. This problem became apparent in many areas from universities' management, financing opportunities till curriculum and teaching. Only few universities, first of all Nazarbayev University, could implement internationalization completely according to world standards. I think the state should reform of universities governance and preparation specialists for implementation of internationalization earlier. Now it is one of the main reasons why so difficult to receive international accreditation by our universities.

There was here one else issue – dominant position of the State in implementation reforms in higher education. On the one hand it was useful for rapid modernizing of higher education system. But on the other hand it disabled the universities act independently and geared to the State actions.

Besides as new demands constantly have appeared faculty and administration has become difficult to response them. Good example new demand of teaching of subjects on foreign languages by non-English faculty. This teaching often has formal character but in reports that's OK and work effectively.

And finally I would like to mention difficulties connected with our mentality in implementation reform. In order to promote internationalization we had to change ourselves, run against history of our education. The best attitude to modern reform is shown by Gurevich L. Y. – "we understand but not accept" [9, p. 104]. This point of view promoted sometimes passive opposition and ineffective work in implementation.

Thus, for the last two decades Kazakhstani higher education essentially has been changed under the influence of internationalization. Many of these changes were positive however there were some drawbacks and difficulties in implementation of internationalization. Surely this process it is not easy and there will be still many transformations to do. But we should understand: internationalization is uneven and if we want to have highly developed higher education we have to continue implementing this trend and as far as possible to avoid previous mistakes.

REFERENCES

- 1 Knight, J. Internationalisation remodeled: Definitions, rationales and approaches //Journal for Studies in International Education, 2004, 8 (1), p. 5-31.
- 2 Conception of academic mobility in higher education of the Republic of Kazakhstan. – Astana, 2011. Retrieved from: <http://narickazakhstan.kz>
- 3 Oralova, G. Internationalization of higher education in Kazakhstan: issues of instruction in foreign languages. //Journal of Teaching and Education, 2012, 1(2), p. 127–133.
- 4 Sagintayeva, A. Kurakbayev, K. (2013) Internationalization of higher education in Central Asia. The case of Kazakhstan. In Stiasny, M. Gore, T. Going Global: Identifying Trends and Drivers of International Education (pp. 17-27). – Bingley, UK: Emerald Group Publishing \ Limited.
- 5 Strategy of academic mobility in the Republic of Kazakhstan for 2012-2020. – Astana, 2012. Retrieved from: <http://narickazakhstan.kz>
- 6 History and strategy of Nazarbayev University. Retrieved from: <http://nu.edu.kz/portal/faces/mainmenu/aboutus1>
- 7 Monitoring of academic mobility in Kazakhstan. [Monitoring akademicheskoi mobil'nosti po itogam 2011-2012 uchebnogo goda] Retrieved from:<http://narickazakhstan.kz/ru/akademicheskaya-mobilnost/monitoring-akademicheskoy-mobilnosti-v-kazakhstane>.
- 8 Strategy for the internationalization of Estonian higher education over the years 2006–2015. Retrieved from <http://www.tlu.ee/>
- 9 Gurevich L.Y. (2010) About the reform of higher education and science in Kazakhstan. [O reforme vyshego obrazaovania v Kazakhstane]. Sociologichskoe obozrenie, 7, 104-107.

КОЛЛЕКТИВИЗАЦИЯ И МИГРАЦИЯ В КАЗАХСТАНЕ НА РУБЕЖЕ 20-30-Х ГГ.

МАРДАНОВА З. Ж.

к.и.н., профессор, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

На рубеже 1930-1931 годов в Казахстане в рамках раскулачивания была проведена крупномасштабная карательная кампания по так называемому внутрикраевому переселению, затронувшему все районы края. Так, Казахстан в 1930 – начале 1931 гг. стал зоной внутренних принудительных переселений. Данное обстоятельство легко объяснялось, если учесть обширность территории края и достаточную удаленность соответствующих административных единиц друг от друга.

Изучение внутрикраевого переселения практически обойдено вниманием исследователей, а по степени жестокости ничуть не уступает межкраевой депортации. Более того, как свидетельствуют сводки, «особенно жалкими приходили партии выселенных из ближайших округов и областей; сельсоветы стремились лишь вытолкнуть выселяемых со своей территории, не обеспечив продовольствием и фуражом» [1]. К примеру, в Казахстане депортацию стали использовать по всякому поводу, стремясь избавиться от нежелательных элементов, вплоть до нищих [2].

Как известно, «выселенческие» умонастроения быстро перекинулись в районы вне зоны сплошной коллективизации – в национальные регионы. Согласно приказу ОГПУ от 2 февраля в Казахстане сразу же было арестовано 3113 «активно-действующих кулацких элементов» по первой категории. В числе арестованных оказались не только и не столько антисоветски настроенные баи и кулаки, сколько духовенство, бывшие чиновники и др. Были превышены и контрольные цифры арестованных [3].

Политбюро ЦК ВКП(б) в постановлении от 20 февраля 1930 года определило численность «кулацко-байских семей», подлежащих высылке в Казахстане и Средней Азии: 2-3 % крестьянского населения.

Еще 10 февраля 1930 года на заседании комиссии Казкрайкома по подготовке мероприятия по «ликвидации кулачества как класса» были определены и пункты поселения «выселяемых» 22.000 «кулацко-байских» хозяйств из районов сплошной коллективизации Кзыл-Ординского, Сыр-Дарьинского, Гурьевского,

Акмолинского, Кустанайского, Актюбинского, Семипалатинского и Каркаралинского округов [4].

На запрос руководства республики о разрешении выселения за пределы Казахстана 1500 хозяйств из приграничных и хлопковых районов Центр порекомендовал Крайкому и ППОГПУ найти «возможности переселения внутри края», ссылаясь на то, что территория республики сама выступала местом «кулацкой ссылки» [5].

В результате, уже на 6 мая только из 60 зерновых и хлопководческих районов края было выселено 1341 семья, тогда как в общем ППОГПУ были собраны сведения на выселение из 89 районов Казахстана [6].

Так, в Казахстане все категории «кулаков-баев» слились в один поток внутрикраевой депортации 1930 г. Можно только предполагать, сколь большим был процент «ошибок» при раскулачивании и проведении весной 1930 года их внутрикраевого переселения, если единообразных критериев, в отличие от межкраевых депортаций просто не существовало. Об этом свидетельствовал и огромный поток жалоб и заявлений о пересмотре решений, поступавших в местные органы управления.

В отчете ПП ОГПУ в Бюро Крайкома партии о работе по выселению отмечается, что ведется «активная работа по учету «кулаков-баев» по всему Казахстану, выделяется из них необходимое количество, подлежащее по их социальной опасности, переселению в другие округа и районы; Наркомзем готовит вопрос об их использовании на сельскохозяйственных работах внутри Казахстана; внутрирайонное расселение, согласно решению Крайкома от 24.02. 1930 г. проводится в 70 районах» [7].

В целом, внутрикраевое переселение в стране, начавшись в марте-апреле, проводилось бессистемно: каждая область, край применяла свой способ расселения. В Казахстане – надлежало выделить особые запольные участки колхозных массивов за пределами коллективизированных сел. «Водворение возможно было на участки дореволюционного образования не начатых до сего времени заселением и находящихся в удаленных от обжитых мест районах» [8].

Порядок расселения внутрикраевых переселенцев был представлен только 1 апреля 1930 года в постановлении коллегии Наркомзема РСФСР «О местах поселения кулацких хозяйств, выселяемых из районов сплошной коллективизации». В нем пояснялось, что в случае переселения «кулацких» хозяйств в

пределах данного края или области не расселять их отдельными хуторами, а создавать поселки в размере не менее 20-ти и не более 100 дворов, определявшееся Комиссией в каждом случае отдельно.

Кроме этого, поселки должны были располагаться вне пограничной полосы, по возможности далеко от расположения железнодорожных, шоссейных и водных путей. При отводе сельскохозяйственных угодий необходимо было учесть, что земли должны быть худшего качества. В этом же постановлении впервые говорилось о такой форме землепользования, как внеуставные поселковые товарищества, которые должны были находиться под административным руководством особо назначаемого лица – коменданта [9]. Эти же правила рекомендовалось применять в отношении самовольных переселенцев.

Основные направления организации ссылки содержались в секретной инструкции ЦИК и СНК СССР, утвержденной 4 февраля. Вначале посчитали, что с задачей размещения, трудоустройства и жизнеобеспечения ссыльных крестьян вполне справятся местные власти. Но хорошо было только на бумаге. В целом, первая акция массовой экспроприации и высылки крестьянских хозяйств породила массу проблем, которые были проработаны наспех. Основной из них оказалась организационно-управленческая: полностью отсутствовала координация между разными уровнями системы власти, внутри которой выявилось масса нестыковок и бюрократизм. Экспроприацию хозяйств осуществляли низовые органы власти силами так называемого «актива» при неэффективном контроле со стороны работников районного, окружного комитетов, т. е. среднего звена. Высылку со стороны карательных органов обеспечивал НКВД под контролем аппарата ОГПУ, на которого практически легло решение всех технических вопросов выселения.

Для выработки конкретных рекомендаций по обеспечению нужд перевозки, в частности, медико-санитарного обслуживания переселяемых по пути следования и при размещении, также по условиям расселения спецпереселенцев 9 марта 1930 года была создана комиссия при СНК РСФСР под председательством В. Н. Толмачева.

Никакой подготовительной работы по приему ссыльных, несмотря на широковещательные заявления, сделано не было. Между тем, масштабы раскулачивания нарастали день ото дня. Количество высылаемых людей во много раз превысило намеченные объемы.

К началу марта все пересыльные пункты и железнодорожные станции были забиты жертвами «Великого перелома»: высланные

крестьяне неделями содержались в неотапливаемых казармах, административных зданиях, вокзалах, банях, откуда многим удавалось бежать. Как свидетельствует переписка между ОГПУ и НК путей сообщения, ни один состав не добирался до места назначения, сохранив всех пассажиров. Кроме этого, длительные остановки составов с людьми, нечеловеческие условия транспортировки, холод, голод, отсутствие гигиены, эпидемии, неустроенность на местах расселения становились причиной смерти огромного числа людей, особенно среди стариков и детей [10]. Очевидно, что даже «фильтрация» состава высланных на сборных пунктах не избавляла основную массу от трагедии зимней депортации.

Местные власти стремились переадресовать проблемы высылки друг другу или под разными предлогами избавиться от прибывающих репрессированных крестьян с минимальными затратами и издержками для района и округа. Следует отметить, что организационная структура депортации оставалась хаотической довольно долго.

Исключение в этом ряду составляли вопросы охраны прибывающих репрессированных крестьян. По этому поводу одним из первых распоряжений, отданным 11 февраля 1930 г. Советом труда и обороны, было увеличение численности войск ОГПУ в Казахстане на 200 человек, 200 лошадей, не считая начальствующего состава, для чего требовалось ассигнований в 200.000 рублей [11].

Выселение началось в феврале, однако только 1 апреля 1930 года была создана специальная комиссия для общего руководства «хозяйственным устройством выселяемых кулаков» во главе с В. В. Шмидтом. Такого рода запоздалые меры являлись отражением общей ситуации в управленческой сфере тех лет.

В конце концов, в проекте постановления комиссии СНК РСФСР «О мероприятиях по упорядочению временного и постоянного расселения высланных кулаков и их семей» от 10 апреля 1930 г. предлагалось: «Учитывая опыт отправки 1-х очередей раскулаченных хозяйств, в целях недопущения впредь большого их скопления на путях и перевальных пунктах, признать необходимым производить отправку на места поселения в 1-ую очередь только трудоспособных членов кулацких хозяйств, оставляя временно на местах всех нетрудоспособных и матерей с тем, чтобы их отправка производилась после обоснования на месте постоянного поселения высланных туда трудоспособных. Отправку трудоспособных производить мелкими партиями» [12].

В развитие данного постановления Наркомзем РСФСР выступил с предложением в «принудительном порядке водворить всех раскулаченных в специальные поселки» [9, с. 25]. «Выселенных целесообразно, – считало ОГПУ, – использовать преимущественно в отдаленных остроноуждающихся в рабочей силе районах. И только ту часть «кулацких» семей, которая не имела в своем составе трудоспособных мужчин, использовать в сельском хозяйстве на специально отведенных запольных участках. Важно и другое: именно с этого времени и до начала 1931 года в секретной делопроизводственной документации органов власти появился и быстро стал наиболее употребляемым термин «спецпереселенцы».

Утверждение термина «спецпереселенцы» в качестве базового в начале лета 1930 года не случайно и может служить индикатором смещения приоритетов власти в отношении перспектив трудоиспользования репрессированного крестьянства. По мере ужесточения репрессивной практики понятие «выселяемые» – из определенных мест сменился на «переселяемые» – в отдаленные местности. В протоколах комиссий Шмидта и Толмачева появляется словосочетание «кулаки-переселенцы», которое уступает место более краткому – «спецпереселенцы».

Если обратиться к вопросу о социальном составе жертв начальной фазы выселения, то нетрудно заметить, что группы «кулаков», а, следовательно, и спецпереселенцев, отнюдь не являлись стопроцентно крестьянскими. В ходе поспешно проводимой зимой-весной 1930 года внутрикраевой депортации списки подлежащих высылке «кулаков-баев» нередко формировались на основе имевшихся у местных органов списков лиц, лишенных избирательных прав, - «лишенцев».

Лишение избирательных прав по политическим, экономическим и другим мотивам существовало формально с 1918 по 1936 гг. Эта дискриминируемая группа, до последнего времени крайне мало изученная, представляет, однако, несомненный исследовательский интерес, поскольку включает, согласно Конституции 1918 года, представителей самых разных слоев и сословий до- и послереволюционного общества: «кулаков», «нэпманов», административно-ссылных, а также всевозможных «бывших» – дворян, белых офицеров, полицейских, священников и др., объединенных под формулировкой «лица, живущие на нетрудовые доходы» [13].

Конституция 1918 года заложила основу для дальнейшего произвола в толковании мотивов лишения избирательных прав, введя широкое определение: «лишать отдельных лиц или группы прав, которые пользуются ими в ущерб интересам социалистической революции». Множественностью причин лишения избирательных прав объясняется и разнородный демографический состав, образовательный уровень, социальное положение. Поражение в избирательных правах влекло за собой разнообразие форм дискриминаций и ограничений, каковых насчитывалось к 1926 году порядка десяти, начиная от исключения из профсоюзов и заканчивая исключением из школ и вузов детей «лишенцев».

Таким образом, лишенчество выполняло следующие функции: превентивную, с целью предотвратить усиление позиций и влияния в обществе потенциальных или реальных противников большевизма; проведения искусственного структурирования общества, поддержания атмосферы раскола, конфронтации и агрессии в отношении ранее привилегированных сословий и корпораций.

Самое главное, лишение избирательных прав являлось своего рода прологом к прямым репрессиям, поскольку хорошо поставленный учет и контроль над «лишенцами» позволял без особого труда выявить объект для репрессий. Как и произошло в эпоху «Великого перелома», когда именно эта категория первой попадала под депортацию и систему принудительного труда. К примеру, согласно архивным данным, среди высланных в Казахстан зимой-весной 1930 года 80 хозяйств «кулаков-переселенцев» на острова Аральского моря 90 % составили «лишенцы» [14]. К 1929 году численность лишенных избирательных прав в стране достигла 1.003.716.855 человек [15].

Таким образом, лишенчество стало органической частью разветвленной системы ограничительно-дискриминационных мер, направленной против различных категорий и групп советского общества. В 30-е годы оно было, хотя и немногочисленным, но постоянно действовавшим каналом «размывания» преимущественно крестьянского состава спецпереселенцев.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 ЦГА РК. – Ф. 5с. – Оп. 21с, д. 60, лл. 38-39.
- 2 ЦГА РК. – Ф. 30с. – Оп. 7с, д. 103, л. 15.
- 3 ЦГА РК. – Ф. 30с. – Оп. 7с, д. 45, л. 43-45.

- 4 АП РК. – Ф. 141. – Оп. 1, д. 2969, лл. 14-17.
 5 ЦГА РК. – Ф. 5с. – Оп. 21с, д. 21, л. 95.
 6 ЦГА РК. – Ф. 30с. – Оп. 7с, д. 104в, л. 18.
 7 ЦГА РК. – Ф. 30с. – Оп. 7с, д. 104б, л. 30.
 8 ЦГА РК. – Ф. 1000. – Оп. 1, д. 10, св. 1, л. 54.
 9 ЦГА РК. – Ф. 74. – Оп. 2, д. 709, св. 3, л. 25.
 10 Советская деревня глазами ВЧК-ОГПУ-НКВД: 1918-1939. Документы и материалы. В 4-х т. /Сост. Берелович А., Данилов В. – М., 2000. – Т. 3. – 1930-1933. – М., 2003. – 864 с. – с.398.
 11 ЦГА РК. – Ф. 30с. – Оп. 7с, д. 44, л. 166.
 12 ЦГА РК. – Ф. 30с. – Оп. 7с, д. 47, л. 32.
 13 Добкин А. И. Лиценцы, 1918-1936 гг. //Звенья: Исторический альманах. – М., 1992, с. 607.
 14 ЦГА РК. – Ф. 30с. – Оп. 7с, д. 81, лл. 66-67.
 15 История политических репрессий и сопротивления несвободе в СССР. Сборник материалов. В 2-х частях – М., 2002. – Ч. 2. – 380 с. – С. 83.

ПЕРИОДИЗАЦИЯ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА: ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ

МОЛДАКИМОВА А. С.

к.и.н., доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

НУРЖАНОВА А. М.

к.и.н., доцент, КазНТУ имени К. Сатпаева

ЖАНТОКОВА Г. К.

магистрант, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Периодизация исторического процесса относится к одной из самых дискуссионных и сложных теоретико-методологических вопросов. Периодизация истории есть особого рода систематизация, которая заключается в условном делении исторического процесса на определённые хронологические периоды, которые имеют те или иные отличительные особенности и определяются в зависимости от избранного критерия периодизации.

Безусловно, периодизационные схемы, разработанные на основе европейского материала, не применимы к истории Казахстана. Однако абсолютный отрыв истории нашей страны от всемирного исторического процесса также абсурден. Казахские авторы с различных позиций подходят к данной проблеме, но

в их вариантах периодизации происходит смешение критериев систематизации, они меняются от этапа к этапу.

К примеру, в учебных пособиях для вузов разные авторы предлагают разные обозначения, названия периодов, определяют отличные друг от друга хронологические отрезки этих периодов. В частности, директор Института истории государства, доктор наук, профессор Б. Аяган в своих статьях и выступлениях период новейшей истории начинает с 1991 года. В хрестоматийном варианте новейшая история Казахстана начинается с 1917 года [1, с.1]. Безусловно, ученые вправе иметь свои версии, но что же делать сегодня учителям, преподавателям истории, какой из авторских вариантов предлагать для систематизации исторических знаний школьникам, студентам?

К сожалению, сегодня аспекты периодизации истории Казахстана так и не стали специальным, отдельным объектом дискуссии. Проблема остается открытой. А ведь это вопрос первостепенной важности. В советский период все строилось на формационной теории. Существующая на сегодня периодизация истории Казахстана, основанная на информационном принципе и выделяющая в качестве основного критерия способ производства, на наш взгляд, не удовлетворяет современным требованиям.

Во-первых, не оправдывает себя концепция кочевого феодализма. Общепринятая недавно пятичленная схема общественно-экономических формаций неадекватно отражает процессы, протекавшие на территории Казахстана.

Во-вторых, разложение патриархально-родовых отношений, начавшееся в I тысячелетии до н. э., затягивается до наших дней. Если исходить из способа производства как основного критерия периодизации, то получим следующую картину: доисторический период, доиндустриальный период в виде кочевого скотоводства как особого способа производства, индустриальный период [2, с. 3]. Однако использование такой периодизации представляется весьма сложным, так как доиндустриальный период занимает почти всю письменную историю до середины XX в., а выявить какие-либо принципиальные изменения в способе производства в данный период с течением времени современная наука не в состоянии. Поэтому авторами предлагается периодизация, основанная на содержательно-историческом подходе, которая была бы более приемлема для исторической науки. Требуются иные теоретико-методологические и концептуальные подходы.

Еще одно важное направление – это учебно-методическое обеспечение истории Казахстана, как в общеобразовательных школах, так и в вузах. Многих историков, часто привлекают в качестве экспертов, рецензентов школьных учебников по истории Казахстана. Можно констатировать: такое количество фактологических ошибок, стилистических ляпов, какие имели место в школьных учебниках по истории Казахстана, особенно в 1990-ые и начале 2000-х гг., не приходилось видеть нигде.

После распада СССР новый курс истории Казахстана был повсеместно введен в школах в 1992-м году, однако учебника как такового не было, и в течение нескольких лет учителям приходилось брать за основу существовавшие на тот момент академические издания, а также опираться на отдельные монографии как казахстанских, так и российских ученых, которые были написаны отнюдь не для школьной аудитории.

В созданных позднее первых школьных учебниках по истории были коренным образом пересмотрены такие острые темы как вхождение Казахстана в состав Российской империи, восстание 1916-го года, при подавлении которого уничтожались целые аулы, процесс коллективизации, приведший к гибели сотен тысяч представителей коренного населения, репрессии 1930-х годов и другие темы, считавшиеся ранее запретными.

Серьезной проблемой, подрывающей качество издаваемых учебных пособий, стала коммерциализация издательского дела и лоббирование отдельных интересов во время проведения тендера написание учебных пособий. В результате учебники постоянно переиздаются, а в их текстах множество расхождений и ошибок.

Кроме того, и специалисты, и общественность отмечают, что некоторые учебные пособия, а также вопросы, на которые ученикам приходится отвечать во время сдачи единого национального тестирования, не соответствуют учебным стандартам.

Например, один из вопросов по истории в ЕНТ за 2012 год звучал так: «Сколько было зубов у лошади Чингисхана?», а в учебнике по английскому языку на вопрос: «Какова была национальность Юрия Гагарина?» в качестве ответа были даны три варианта: американец, англичанин и испанец [3, с. 1].

Еще один пример. В школьном учебнике по средневековой истории Казахстана (издание начала 2000-х гг.) в одном и том же параграфе по истории огузов на пяти страницах были указаны три различные даты существования Огузского государства (одна дата

в названии параграфа, другая выделена в рамки сбоку от текста и третья дата предлагалась в выводах). Несмотря на критические рецензии, такого рода учебники продолжали жить, по ним обучали школьников.

Рекомендованный ныне Министерством образования Республики Казахстан школьный учебник по средневековой истории Казахстана не содержит этих ошибок. Сейчас ситуация со школьными учебниками заметно выправляется. Однако и современные учебники требуют основательной доработки и серьезной экспертизы.

Проблема содержания исторического образования в Республике Казахстан также требует широкого обсуждения и кардинального пересмотра. Это – наболевшие вопросы, и их нужно обсуждать. От решения этих проблем зависят уровень и качество исторической науки, исторического образования казахстанцев.

Таким образом, современный уровень развития исторической науки требует не только определиться с периодизацией общей истории Казахстана, но и выбрать подход, положить начало разработке исследуемого вопроса. Изучение истории Казахстана осуществляется в хронологической последовательности. Поэтому, по нашему мнению, необходима выработка типологизации, возможно в некоторых случаях и классификации, изучаемых явлений, событий и процессов по определенным временным отрезкам на основе их внутренней связи.

ЛИТЕРАТУРА

1 Сактаганова З. Народ в потоке истории: Как вузовской науке, так и исследовательским институтам нужно организовать широкую дискуссию по периодизации истории страны, отсутствие четких ориентиров приводит к путанице // Казинформ – 2013.

2 Проблемы периодизации. <http://cde.kstu.kz/>

3 Казахстан: как пишут учебники истории. <http://www.bbc.co.uk/>

САРЖАН, КЕНЕСАРЫ ҚАСЫМҰЛЫ БАСТАҒАН ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІС ЖӘНЕ ШОҢ, ШОРМАН ТОРАЙҒЫР БИЛЕРДІҢ КӨТЕРІЛІСКЕ КӨЗҚАРАСТАРЫ

РАХИМТАЕВ Е. Б.

тарих және география пәнінің мұғалімі, жалпы білім беру мектеп – интернаты,
Баянауыл ауданы

XVIII ғасырдың аяғынан бастап Ресей империясының отаршылдық саясатына қарсы бірқатар ұлт-азаттық қозғалыстар болды. Соның бірнешеуі XIX ғасырдың басында Орта жүз жерінде өткен. Алғашқылардың бірі болып империяның отаршыл саясатымен күрескендердің арасында Қасым Абылайұлының балалары болды. Қасым балалары Саржан мен Есенгелді Кенесары бастаған ұлт-азаттық соғысқа елі мен жерін қорғауға жанын аямай қазақтың көптеген белгілі тұлғалары белсенді түрде қатысқан. Саржан төре, Ғұбайдолла сұлтан тағы да басқа ел қайраткерлері қатарында Торайғыр мен Шоң, Шорман билерді де айтуға болады.

Қазақ даласында империяның 1822 жылғы «Уставы» еңген соң, Орта жүздің хандық билігі жойылып, елді дүрліктіре түсті. Соның салдарынан Саржан төре бастаған ұлт-азаттық көтеріліс өріс алды. Орыс - қазақ есаулы Н.Путинцевтің баяндауынша Саржан Қасымұлы Ресей империясының отаршыл саясатына қарсы тұрған ірі рулардың басын біріктіріп, Ресей империясының бас қуғыншылығына қарсы соғысуға әскер жинаған. Сонымен қоса Саржан Қасымұлы Қытай империясының басшыларымен хат арқылы байланыс орнатып, олардан көмек сұрағаны бізге тағы белгілі болды.

Саржан төре бастаған ұлт-азаттық соғысқа белсенді қатысқандар: Ғұбайдолла Валиханов, Едіге би балалары Шоң би, Торайғыр би және т. б. 1822 жылы Уәлі 105-тен 106-ға қараған шағында өлді. Сол уақыттан бастап орыс империясы Орта жүзді хандық билігінен айырды. Оның орнына дәстүрлі дала заңы бойынша үлкен баласы Ғұбайдолла хан тағына сайлануы тиісті еді. Солай-ақ болар еді, бірақ М. Ж. Көпейұлы жазғандай «Бұл кезде қазақ орысқа қарап қалған. Ғұбайдолланы заң-законымызды бұздың, өзінді-өзің хан сайлап алғансын деп, сотқа тартып, қасына Шоң бидің інісі Торайғыр биді қосып, итжекенге айдатты Шоң кейін сауға беріп Торайғыр бейді босатып алған көрінеді».

Шоң би әуелгі бастан Ресей империясының қазақ жерін жаулап алуына қарсы болып, көптеген хаттарында патшалы Ресейдің әскери күштерін қазақ жерінен алып кетуін талап еткен.

Осындай ойларын жүзеге асыру үшін Шоң би, өзінің інісімен бірлесіп ел арасында бірнеше жиын ұйымдастырып, Ғұбайдолла Валиханов пен Саржан Қасымұлы сияқты тұлғалар мен кездесулер өткізіп, Қытай империясы мен Бұхар хандығымен келісім сөздер жүргізген. Мұрағат деректері бойынша алғашқы бетте Ежен ханның адамдары Шоң биге жөнелтілгені айтылады [5, 9 б.]. Сонымен бірге Шоң би мен Торайғыр елді Бұхар хандығына қарай көшуге үгіттегені бізге белгілі болды.

Сақталған мәліметтер бойынша, 1822 жылдың қысында Қоянды тауларының маңындағы Едрей қуысында Шоң би мен Шама Абылайхановтың басшылықтарымен Тортуыл болысының қазақтары мәжіліске жиналған. Мәжіліске жиналған себебі ру арасындағы даулы сұрақтарды шешуге арналған деп орыс әкімшілігіне сілтеме жасаған. Соған қарамастан, орыс офицерлерінің рапорттары бойыншы, ол жалған ақпарат екендігі белгілі болған. Бұл жиынға қатысатын адамдардың қатарында Саржан мен Құдайменді төрелер болған. Шоң бидің өз жақтастарымен, шамасы 100 шақты адам болу керек, мәжіліске бара жатқанын Арқалық пен Қызылтау арасындағы бекеттерді тексеріп жүрген, Қарқаралы округінің қатуыл басшысының назарына түскен. Бұл сапарда Шоң би Шаңшар, Байбұра, Тобықты, Алтай болыстарының қазақтары мен Сүйіндік елінің арасындағы барымта мәселелерін шешпекші екендігін хабарлаған. Қарауыл басшының рапортында Шоң би шақыру алып, жоғарыда аталған болыстардың билері мен сұлтандардың күтіп отырғанын айтқан. Сонымен қатар Шоң би жиналғандармен бірге Ресей үкіметіне ауызшы болсын немесе өз өкілдері арқылы наразылығын білдіріп, Қарқаралы приказын жоюға, қазақ даласынан әскери құрылымдарын әкетуге талап етем деген ойын қарауыл басшысынан жасырмаған.

Сотник Қарбышевтің донесениясында бұл тарихи оқиғалар Шоң бидің белсенді қатысуымен орын алғандығы айтылады. Шоң би жиынға шақырған болыс-сұлтандардың ішінде Шама Абылайханов, Саржан Қасымов, Ағатай Мамонов, інісі Торайғыр би сынды тұлғалар болған. Осы тізімде көрсетілген адамдардың арасынан Қарбышев Торайғыр биді ерекше атап, басқаларға қарағанда Ресей үкіметіне қарсы тұрған би деп көрсеткен. Шақырылғандардың барлығы жиынға өздері ғана келмей, ел жақсыларын ертіп келген [4, 9 б.].

Оқиға осылай дами бастаған уақытта, орыс офицерлері, олардың барлаушылары, күн сайын Шоң би маңайында кімдер жиналғанын не болып жатқанын Ресей үкімет орындарына хабарлап отырған.

Ресей империясының колониалды саясатына қарсы шаралар қолдану мақсатында, қазақтар асқа жиналған кезде кеңес құрып, өзара шешімдерге келіп отырғанға ұқсайды. Белгілі Қуандық Қорыспайдың асы осы мезгілде болған деп айтуға болады. Себебі дәстүрлі тарихи ауыз - екі әңгімелерде асқа қатысқандардың ішінде Шоң би, Торайғыр би, Ғұбайдолла төре, Саржан төре тағы да басқа адамдар болған. Бұл аста жоғарыда айтылған тұлғалар өзара келісім жасап, мемлекеттік маңызы бар сұрақтарды шешуге тырысқан. Астың осындай мақсатқа пайдаланғанын жарияланбаған еңбегінде Ә.Марғұлан да айтқан болатын. Мысалға айтар болсақ, Кіші жүз Дат мырзаның жылдық асын пайдалана отырып *«1783 жылдың жазында Сырым батыр қасына ерген өзінің батырларымен, Каспий теңізінің алдында бір жазықта атасына ас беруді себеп қылып, патша үкіметімен қалай ұстасу туралы халық кеңесін шақырған еді»*.

1824 жылдың жаз ортасында Торайғыр би Баянаула маңайына Қытай империясынан келген өкілдерді күтіп алып, Ғұбайдоллаға хабарлаған болатын. Бірақ Ғұбайдолла хан мен Торайғыр биді тұтқынға алған соң, қазақтар наразылығын білдіреді. Көпке ұзамай екеуіде тұтқыннан босатылады [3, 23 б.].

1824-1825 жылдың қысы қарсыз болғандығын пайдалана отырып, Сүйіндік елі қыс соңын күтпей, қыстауларынан дереу жиналып, өзендер бойымен көше бастайды. Орыс әскери штабының офицерлерінің баяндамалары бойынша, бұл істерді қазақтар Шоң би мен Торайғыр бидің ақыл-кеңесімен орындаған. Қандай мақсатта Тортуыл болысы орнынан қозғалғандығын 1825 жылдың наурыз айының 28 жұлдызында колледж ассессорының донесениясынан байқауға болады, онда « би Шон Едыгин возномерился в Тортульской и Козгановской волостью по неизвестным причинам кочевать в Бухарские владения ». Сонымен қатар Шоң би болыстарға өз өкілдерін жіберіп, Бұхараға қарай көшуге шақыру салған. Шоң би бастаған Тортуыл болысының қазақтары орыс үкіметін бағынбағандығын біз айқын көріп отырмыз.

Осыған қарағанда ел арасында тараған Торайғыр бидің Жиделі-Байсынға көшпекші болғандығы туралы қария сөздер, империяның қол астында болуынан бас тартқандығынан шыққан тарихи әңгімелер деп айтуға толық негіз бар. Мұрағатта сақталған мәліметтер қария сөздердің, әсіресе М. Ж. Көпейұлының әңгімелері тарихи шындықты баяндайтынын дәлелдейді.

Шоң бидің қазақ мемлекетінің сыртқы саясаты жөніндегі көз қарасының кейбір сәттері Саржан төре мен Ғұбайдолла

Валихановтың пікірлерімен ұқсас болған сияқты. Әскери старшина Лукинның рапорты бойынша, Тортуыл мен Қозған болысы қандай бағытта жүруге дайындалып жатқанын білу үшін, ол Ғұбайдолланың ауылына өз адамдарын жіберген. Алайда Лукинның бұл жоспарынан нәтиже шықпай, Шоң би мен Саржанның Бұхар жеріне көшу жөнінде ешқандай мәлімет алалмаған [1, 13 б.].

Қарбышев пен Бубенков бастаған әскери күштің арқасында Шоң бидің барлық істері доғарылады. Осы оқиғалардың нәтижесінде Шоң би, Торайғыр би, Саржан Қасымұлы Ресей империясының үкіметі алдында «бүлікшілік істері» мен танылады. Содан бастап Шоң Едігеұлы, Торайғыр Едігеұлы, Саржан Қасымұлы мен Ғұбайдула Валиханов Ресей отаршыл үкіметіне «сенімсіз» деп аталып, олардың тек қана қазақ еліне шын мәнінде қызмет жасайтындығы көрсетілген. Осылардың арасында Ресей империясының әскери күштеріне ерекше қарсы болған адамдардың ішінде орыс офицерлері Торайғыр би мен Саржан сұлтанды көрсетіп жазған. Екеуі де империяның отаршылдық саясатына қарсы болып, өз еліне қызмет жасайды деп мұрағат құжаттарында көрсетілген. Бұдан соң Ресей үкіметі екеуінде «сақтық пен төбелес шығармай», тұтқынға алуға бұйрық береді. Торайғыр мен Ғұбайдолланы орыстар тұтқындаған соң, Шоң Баянауылда дуан басын сайлауға қарсылық іс-әрекеттерін доғаруға мәжбүр болды.

Міне, осылайша Айдабол бабадан тараған ұрпақтары Шоң мен Торайғыр қазақ жерін отарлауға қарсы күресе тұрып, сонымен бірге ел басқару қызметін жоғары дәрежеде атқаруды білген адамдар. Оған дәлел болатын Шоң бидің аға-сұлтандық қызметі 1833 жылы ашылған Баянауыл дуанына аға-сұлтан бола отырып, елді Ресей империясының озбырлық отарлық саясатынан қорғап, сырттан бөтен адамдарға билетпей, өзара билікті бөлісе біліп, өмір бойы әділдік тұтқасын ұстай біле тұрып, соның жолын да салып кеткен. Шоң би Едігеұлы үш жыл Баянаула дуанының аға - сұлтан қызметін атқарып, 1836 жылы 82 жасында дүние салды. Кейбір деректерге қарағанда Шоң би Қорыспайдың асынан кейін емес, нағашысы болып келетін, Кіші жүздегі Көбек бидің асын өткізген соң қайтыс болған. [1, 6 б.].

«Қарадан шыққан хан» атанған Шоң би мен оның інісі Торайғыр би арасында билік жөнінде пікірлері бір болмаған. Мұрағат деректері мен дәстүрі ауыз – екі әңгімелерге қарағанда, Торайғыр би қазақ хандығының өкілдерімен, әсіресе Саржан төре мен Ғұбайдолла Уалиұлымен көп байланыста болғандығын

көрсетеді. Осыған қарағанда Торайғыр би дістүрлі хандық билігін орнына келтіруге, тұтас мемлекет құруды жақтаған сияқты. Оған қоса, қазақ мемлекетінің бостандығы үшін күрескен адамдардың бірі болады. Торайғыр бидің «Жиделі байсынға» көшпекші болғаны да, ол Ресей империясының қол астына болмаймын деп бас тартқаны болар. Шоң би болса, Абылай хан қайтыс болған соң, хан тағына Қасымды сайламаған соң, төреліге қарсы болған. [2, 9 б.].

Шоң би мен Торайғыр би Саржан төреге ерекше көңілмен қарап, жандары ашып, іс - әрекеттеріне жәрдем берулерінің мәнісі бірнеше факторлардан тұрады. Біріншісі, билер әуелден Ресей империясына қарауға бас тартқан, сондықтан сыртқы саясатта Ресей империясына қарсы бағытты ұстанған. Екіншіден, Шоң мен Торайғыр бидің бабалары заманында Абылайханды жақтап, содан тараған ұрпақтарынан Қасым төрені хан сайлауға тырысқан. «Абылайханның қырқын бергенде тақ мұрагері Қасым төреге тиесіл еді, оған аузына май жақпайтындар дау көтеріп, Қасым қалмақ қатыннан туған, негізіне тартады деп Уәліні сайлап, ел екіге айырылып тынды. Сүйіндіктен барғандар Шоң би бас болып «Қасымды сайламады, көрмегеніміз төре болсын» деп елге қайтқан екен.

Торайғыр мен Шоң билер өмірден өткен соң Баянаула еліне ауыр тиді. Себебі бұл кезде Ресей империясының отарлау саясаты күшейе түседі. Қазақтың дәстүрлі билік жүйесі отаршылдардың сотымен алмасады. Дуан басы ашылып, ел болыстарға бөлінген соң, әр болыста өз билері болған. Бірақ та олардың бәрі империяның заңдарына бағынышты болған. Қазақ қоғамында билердің маңыздылығы біртіндеп жоғала бастайды. Соған қарамастан елде белгілі болған билерді де атап өтуге болады, олар: Сарман би Шоңұлы, Ермағамбет би Торайғырұлы, Тұрсынбай би Еламанұлы, Дулат би Олжабайұлы, Наурызбай би Едігіеұлы, Дұрман Айтбақыұлы, Естай би Көрпембайұлы, Ынғай Жаукеұлы, Шорман би т. б.

Осы мезетте Ресей империясы отаршылдық саясатын Қазақстанда қарқынды түрде жүзеге асырып, әскерлерін көбейтіп, Кіші жүз бен Орта жүз қазақтарының ішкі істеріне толығымен араласып кетті. Ресей империясына қарсы 1836-1838 жылдары Кіші жүз бен Бөкей ордасында Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы бастаған ұлт-азаттық соғыс орын алды. Баянауылдан Тұрсынбай бидің баласы Байтен сал, оның жолдасы Сегіз сері, Тайкелтір, Құттыбай баласы Жапа ақын үшеуі екі жүз жігітпен Батыс Бөкей

Ордасында болған Исатай, Махамбет көтеріліске көмекке баруға аттанады. Өкінішке орай олар барғанда Исатай қазаға ұшырап, Махамбет қуғын көріп, олар бастаған ұлт-азаттық соғыс орыс әскер күштерімен басылған кез еді. Қайтадан екі жүз жігіттерімен елге қайтқан көрінеді. Бұл оқиға 1838 жылдың жаз айларында болса керек.

1836 жылдан кейін, яғни Шоң би қайтыс болған соң, әкелі - балалы Боштайдың арасында тартыс пайда болады. Тұрсынбай дуан башылыққа Итемгенді сайлайық, ал Боштай Шорманды сайлаймыз деп тартысады. Ақыры Боштайдың айтқаны болады.

Шорман би дуан басшы болып тұрған тұста Қазақ даласында Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс бұрқ етті. Осы көтеріліске Шорман бидің көзқарасын айтар болсақ. Белгілі ғалым Шотаман Уалихановтың «Кенесары туралы Мұса Шорманұлының әңгімесі» Мұса Шорманұлының 1837-1947 жж. қазақтың бүкіл үш жүзін қамтыған Кенесары Қасымұлы басқарған ұлт - азаттық қозғалысына қатысын ашып көрсетеді [9, 3 б.]. Бұл мәселе Мұсаның өмір дерегіндегі аса күрделі, осы күнге дейін толық ашып зерттелмеген қарама – қайшылыққа толы мәселелердің бірі. Кезінде бұған Е. Бекмаханов, Д. Путинцев, Г. Потанин, П. Румянцев, С. Толыбеков, С. Зиманов тоқталған еді. Әңгімеге Ш. Уалиханов мынандай алғысөз жазған: «Журналға ұсынылып отырған әңгіме Кенесары көтерілісіне байланысты уақиғаларды қамтиды. Бұл әңгімені Мұса Шорманұлының айтуы бойынша елге таратушы – Әужан деген кісі, ең соңғы айтушы Бөкей Боржайұлы Мұсаның өз аузынан естісе керек, жарияланып отырған нұсқаны осы кісінің айтуы негізінде академик Ә. Х. Марғұлан жазып алған. Ә. Х. Марғұланың айтуынша, Мұсаның өз қолжазбасы болған, ол көшіріліп бірден бірге тараса керек. 1926 жылы Ә. Х. Марғұлан Мұсаның қолжазбаларын, Кенесарының хаттарын баласы Сәдуақастың үйінде өз көзімен көріпті де. Бұл үйде Шоқанның Омбы кадет корпусынан, Петербургтен жазған хаттары да аз болмаған екен. Өкінішке орай, бәрі де, дүрбелең, шолақ – белсенділік, шаш ал десе бас алатын кезде жойылып кеткен. Амал не, қолға түскен осы бір шашыранды көріністерге де риза боламыз» [7, 7 б.]. Солардың ішіндегі аса маңыздысы бұл Мұсаның орыс отаршыл өкіметімен жүргізген келіссөздерге өзіндік бағасы. Жалпы, мына жерде ескерген жөн: Мұса осы уақытта жас болғаны, шамасы 20-30 жас арасында. Жас болса да Мұса Шорманұлы ел басқаруына қатысып, Төртуыл одағының көсемдерінің бірі болған еді. Кенесары көтерілісіне ру шоңжарлары – билер және басқа да ірі феодалдар

қатысты. Мұса Шорманов көтерілісшілерге қосылғандықтанғана өзің тоналудан аман алып қалды. Егер қосылмаған жағдайда ызаланған бүлікші оның бар малын барымталап алатын еді. Сол себепті Мұса Шорманұлы Кенесары көтерілісіне басында қатысып кейін патша өкіметі тарабына шығып кеткен.

Мұса Шорманов өзін ақтау және патшаға адалдығын көрсету үшін, орынборлық өкімет орындарына: «Кенесарыға ешуақытта қосылған емеспін және оның күресін қолдаған жоқпын. Ол мені шақырған еді, бірақ мен одан бас тарттым. Сізге белгілі, үнемі Кенесарының қаскөйлігіне қарсы күресіп келдім» деп жазған.

XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ жері Ресей империясымен толығымен отарланады. Қазақ елі қарудың күштерімен тәуелсіздікке жете алмайтындығын түсініп, ағарту жолын таңдайды. Уақыт өтседе, бабалары бастаған іс, XX ғасырдың басында ұрпақтарының арасында жалғасын тауып жатты. Баянауылдан шыққан көптеге азаматтар Ресейдің қалаларында білім алып, өз халқының пайдасына аянбастан еңбек етеді. Баянауылдық Ж.Аймауытов, С.Торайғыров, К.Кеменгеров, А.Барлыбаев, Ш.Айманов, М.Боштаев т.б. ұлттың зиялылары мен бірге еліміздің бостандығы үшін қызмет жасайды. Мысалы, М.Боштаев 1917 жылы Алаш Орданың бүкіл қазақтық халық кеңес өкілдерін көмекшілерінің бірі болып сайланған. Ал К.Кеменгеров пен А.Барлыбаев Алаш қозғалысының белсенді мүшелері болып, жиындарына қатысып отырған.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Артықбаев Ж. Казахское общество: традиции и инновации. – Астана, «Парасат өлемі», 2003.

2 Артықбаев Ж. Қоғам және этнос (XVIII ғасырдағы қазақ қоғамының этноәлеуметтік құрылымы). – Павлодар, «ЭКО», 2004.

3 Бес ғасыр жырлайды. Бірінші том. А., “Жазушы” 1989 Билер сөзі (шешендік толғаулар, шешендік арнаулар, шешендік даулар). Құрастырған Т. Көкішев. А., “Қазақ университеті”, 1992.

5 Ел аузынан. А., “Жазушы”, 1989 (Шешендік сөздер, ақындық толғаулар, аңыз өңгімелері). Құрастырушылар: Балтабай Адамбаев, Төлеухан Жарқымбекова.

6 Қазақстан тарихы 5-томда. 3-том, А., «Атамұра» 2002 8. Мәшһүр Жүсіп Көпеев. Таңдамалы. (Екі томдық шығармалар жинағы). Бірінші том. өлең, қисса, мысалдар. – Алматы. “Ғылым”. 1990.

7 Шоң бидің дүниядан қайтқан уақыты жөнінде қосымша қара; Исабаев Қ. Сонда шындық қайда. Сарыарқа самалы. 22 қараша 2005 жыл.

8 Дерек беруші Алтынбек Құрман. Баянауыл 2005 жыл далалық экспедиция материалдары.

9 Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. «Абылай хан қайтып келеме».

АТА БАЛАСЫ АРҒЫН ТАЙПАСЫНЫҢ ШЕЖІРЕ БАСТАУЫНАН

САБЫРЖАН А.

3 - курсанты, Облыстық мамандандырылған әскери – мектеп интернаты
НЕҒЫМАНОВ Е. Ө.
ғылыми жетекші

Арғын – қазақ халқын құраған тайпалардың бірі. Шежіре бойынша Орта жүз құрамына енеді. Арғынның толық аты «Ару-Ғұн», яғни таза ғұн немесе, ақ ғұн деген мағынаны білдіреді. М. Тынышпаевтың айтуынша XX ғасырдың басында 6 млн-ға жуықтаған қазақ ішіндегі сан жағынан ең көбі де (890 мың адам) арғындар болған. Ежелгі қонысы – Ертіс, Нұра, Торғай өзендерінің бойлары мен Балқаш көлінің солтүстігіндегі шөлейт өлке. Арғындардың және «Арғын» этнонимінің шығу тарихына байланысты сан түрлі болжамдардың жалпы саны бүгінде жиырмаға жуық. Зерттеушілер «Арғын» этнонимінің астарынан сан-салалы мағыналар іздестіріп, деректердің аздығынан өздерінің қияли логикасына ілесіп, біріне-бірі ұқсамайтын және мүлде жанаспайтын алуан түрлі тұжырымдар жасады. Оларды өзара салыстыра қарастырғанда, «Арғын» немесе «Арқын» ұғымдарының «көпсанды» немесе «аралас» деген мағынаны аңғартатыны айқын бола түседі. Бұл Н. Аристов, А. Кононов, С. Аманжолов, Т. Жанұзақов тәрізді ғалымдардың ғылыми талдаулары мен зерттеулерінен туындаған тұжырымдар. Зерттеулер шынында да бұл пікірлердің басқаларға қарағанда айтарлықтай қисындылығын және тарихи шындықты бейнелейтінін айқындай түседі.

Арғындардың арғы тегін «Орхон-Енисей» ескерткіштеріндегі жазуларда кездесетін «ұлық арғұн», V ғасырдағы Қытай жазбаларында ұшырасатын Гаугүй (алун) тайпаларымен байланыстырады. Алундар алғашында (V ғ.) Тарбағатайдың шығысындағы өзендер бойын мекен етіп, одан соң оңтүстікке қарай

жалжып, шығысты Тянь-Шань өңірін мекен етті. Бір деректерде «арғын» атауын көне түркі тіліндегі «батыс ғұн» дегеннен шықты десе, кейбір деректерде моңғол тіліндегі «он» деген сан есімді білдіретін «арғын» сөзімен байланыстыра қарастырады.

Орыс зерттеушісі Н. Аристов арғындарды қытай жылнамаларында «башмыл» (орхон жазуларында «басмыл») деп атаған тайпалармен тікелей байланысы бар деген қорытынды жасайды. Аристовтың бұндай пікір айтуына XIII ғасырдың атақты жиһанкезі Марко Полоның кітабындағы «Теңдік деген аймақта «аргон» деп аталатын халық бар, ол екі рудан, теңдік арғындарынан және Мұхамедке табынатын теңдіктерден тұрады» деген жазбалары себепкер болғанға ұқсайды [1].

Бартольд бұл пікірге қосыла келе «Марко Полоның «аргун» (арғын) дегені мен «басмыл» дегені бір сөз» дейді.

Тарихшы М. Ақынжанов: «Арғындар ішіндегі «алтай қарпық» деген тайпаның аты «алтай қарлық» дегеннен шыққан», - дейді. Ал «Қазақ Совет Энциклопедиясында»: «Болат қарлықтар (яғни арғындар) орта жүз қазақтарының ата-бабалары болған» деп жазылған. Ғалымдардың бірсыпырасы арғындарды басмылдан, қарлықтан тараған, осы екі халықтың қосылуынан құралған дегенді айтады. «Моңғолдың құпия шежіресінде» былай жазылған: «Қарлықтар XII ғасырда өз алдында жеке иелік болып, киден (қарақытай) хандарына бодандық тәуелділікте болған. Олардың орталығы Балқаш көлінің Қиялық қаласы еді. Шыңғысхан әскері Жетісуға жеткенде қарлық билеушісі Арсылан хан өз еркімен бағынған, оған Шыңғысхан өз қызы Алқа

Шығыста ғұндардың өміріне өзек болған Арғұн, теңіздей шалқыған Шалқар (Шилка) өзені, екеуінің түйіскен жерінен басталатын Өмір өзені (Амур) дариясы, өрдегі Өрғұн (Орхон) – ғұндардың тіршілігіне тыныс беріп, өсіп- өнуіне кіндік- тамыр болған жерлер. Қытайдың әр кез долданып тасып жататын Хуанхэ – Сары өзенінен бастап, батыстағы мұхиттардың арасындағы алып даланы бауырына басып жатқан ғұндар дүниесі дауыл теңіздей буырқанып, пассионарлық күші тасып, әлемді шайқап тұрды [2].

Қазіргі кезде де Сібір мен Қиыр Шығыс, Байкөл, Орал таулары жерлерінің карталарында түркі атаулары сақталып қалған. Мағыналы, қиындықсыз оқылатын бұл атаулар анық түркі тайпаларының этнонимдерімен, олардың көсемдерінің аттарымен байланысты. Осы жерлерде түркі тайпалары қалалар салып, қуатты мемлекет құрды, халық ретінде қалыптаса бастады. Жазу үйренді, металл балқытып,

қару жасады. Ақша (бүгінгі Онон) деп аталған өзеннің жағасында күміс тиындар – ақшаны, құйып шығарған болатын.

Шығыстағы Тұнық мұхиттың жанындағы Арғұн, Өрғұн (Орхон) өзендерінен бастап батыстағы Атлант мұхитының қасындағы Арагон өзені мен Арагон жазығы, Аргон қыраты мен Аргон тоғайына дейінгі екі аралықта ұлы ғұндар көшінің ізі ғылымға да, тарихқа да өзі сөйлеп беруге дайын [2, 4 б].

Көптеген авторлар Арғұндар Жетісу өңірін де мекендегенін көрсетеді. «Екі негіздің қасиетті кітабы» деп аталатын VIII ғасырда шыққан еңбекте «Арғұнның алтын қаласы Таласта (Тараз. В золотом городе Аргу- Талас) манихей діни орындарының» болғаны айтылады [3].

Аталған жерлерде түркілердің арғы аталары Шам баал (Шамбал) атты ұлы держава құрып, Батыс пен Шығысты жаулауды бастады. Жолдарында кездескен ешбір мемлекет оларға қарсы тұра алмады. Осы аймақтардың топонимдері мен гидронимдері түркілердің, оның ішінде арғұндардың да энциклопедиясы ретінде қарала алады.

Кавказда көптеп кездесетін сол дәуірден қалған жер атауларынан да байқауға болады: Армениядағы Севан көлінің батысындағы Арегуни (арғұндар) жотасы, Солтүстік Кавказдағы Арғұн шатқалы, Арғұн өзені.

Плутарх біздің эрамыздан бұрынғы 431-404 жылдары былай деп жазыпты: «...Эгей теңізіндегі Лесбос аралының оңтүстік шығысына қарай орналасқан *Ареғун ұлысы аралдарының* (Аргунууские остр.) жанында афиндықтар мен спартандықтардың арасындағы болған пелопонес теңіз шайқасында афиндықтар спартандықтарды жеңіп, өздерінің теңіз эскадрасын қамаудан босатып еді» [4].

Францияның Мез, Арденны департаменттерінің жерінде Арденн тауларымен қатар Аргонн (Аргунн) деген ұзындығы 40, ені 13- 15 шақырымдай таулы қырат бар. Осы қыраттан ағатын Эна және Эр деген екі өзеннің ортасында Арғұн орманы (Аргонский лес) дейтін қалың орман бар [5]. Белгілі қоғам қайраткері Луи Арагон өмірбаянында өзінің осы жерде туғанын, ал Арагон деген есім ертедегі ғұндарға байланысты екенін ашып айтады.

Бұл жерлердің көне атаулары тек XVIII ғ. бері қарай басқа елдердің қоныстануымен байланысты өзгертіле бастады. Қайткенмен, жер- су атаулары түбегейлі өзгерген жоқ. Мысалы, Өнғұра Ангара деп атала бастады, Іле- ана – Лена, Шалқар – Шилка, Өлентой – Олентуй, Жұрт Тамыр – Урдт- Тамир, Аға даласы – Агин даласы, Арғанқай – Арханкай болып өзгертілді.

Сондай-ақ мынандай жер-су аттары сақталып қалған: Алтайда Арғұт (моңғолша:арғұндар), қазақ жерінде Арғынаты таулары, Солтүстік Кавказда Арғұн өзені, Арғұн шатқалы, Арегуни жотасы, Франциядағы Арғұн қыраты, Арғұн орманы, Испаниядағы Арагон жазығы, Арагон өзені [1, 3 б.]. Демек, осы өңірде арғұн елінің ықпалды ел болғаны көрінеді.

Аттила мұрагерлері – Теңіз бен Ернақтың тұсында хун ордасы мейілінше әлсірейді. Алайда осынау «Жаңа хун ордасы» Еуропада әлі үш ғасыр өмір сүріп, көп әбігер туғызған еді. Көптеген тарихи деректерге қарағанда, V ғасырдың ақырында хун тайпалары Шығысқа, яғни Қара теңіз жағалауына шегінеді. Бірақ Қара теңіз жағалауындағы хун тайпалары тарихта басқа атпен атала бастаған. Тіпті сол кезде Днепр өзені «Хунауар» деп аталған. «Хун» мен «Ауар» сөзі бірнеше тайпаның аты болып қалды. Мысалы, Уархун (Арғын) тайпасы. Кейбір тарихшылар Уар деген батырдың соңынан ерген тайпалар кейінірек «Уархундар» болып аталып кеткен деп тұжырымдайды. Көптеген тарихи деректерге «уар» қағанаты «авар» деп аталып кеткен.

VIII ғасырда өмір сүрген лангобард (герман тайпасының бірі) жазушысы Павло Диакон өзінің ата-бабасының бір кезде еріксіз уарлар қолында болғанын айта келіп, лангобард король Альдигун және оның баласының тарихын жазып қалдырады: «Альбуин вступил в вечный союз с аварами, которые первоначально назывались гуннами, впоследствии же по имени своего вождя были названы аварами». Бұл жерде «авар» деп жазған - аудармашы, ал түпнұсқада – «уар».

Еділ құрған орасан үлкен Хун ордасы, әрине, әлденеше бөлікке бөліне бастады. Солардың тарихты аты қалғандары мыналар: Сабир, Утургур, Кутургур, Сарагур, Уархун (Арғын), т.б. бикені берген» [6].

А Арғындар 1465 – 1466 жж. Керей мен Жәнібек сұлтандар құрған қазақ хандығының негізін қаластырған тайпасы, екі рулық бірлестік тобынан тұрады. Қуандық, Сүйіндік, Бөгендік, Шегендік және Қаракесек рулары арғын тайпасы ішінде «Бес Мейрам» тобын құрайды. Бәсентиін, Қанжығалы, Тобықты, Атығай, Қарауыл, Сарыжетім, Шақшақ рулары Арғын тайпасы ішінде «Жеті Момын» деп аталған топты құрайды. Арғын тайпасына жататын бұл рулардың ортақ таңбасы- көз (қос таңба), ұраны – Ақжол, Аманжол.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Ә. Нысанбаев, «Қазақстан ұлттық энциклопедиясы», 1 том. Алматы- «Қазақстан энциклопедиясы» бас редакциясы, 1998. 429 б.

2 Қуанғанов Ш.Т., «Ғұн немесе Арғұн тарихы туралы». Алматы- «Білім», 1997. 3 - 4 б.

3 Кляшторный С.Г., Султанов Т.И., «Казахстан. Летопись трех тысячелетий». – Алматы: «Рауан», 1992.

4 Плутарх, «Избранные жизнеописания». Москва - «Правда» 1987 г. –12 с.

5 Вавилов С.И., БСЭ. Т.2. – Москва: «Советская энциклопедия», 1949 г. – 641 с.

6 Қани М., «Қазақтың көне тарихы». – Алматы: «Жалын», 1993 ж. – 189 б.

В ПОИСКАХ МЕСТ ПОСТРОЙКИ ДОМОВ СУЛТАНУ СУЛТАНБЕТУ

СИРИК В. А.
г. Павлодар

В данной статье мы хотим подробно рассмотреть вопрос о постройке домов султану Султанбету, поскольку это позволяют сделать новые факты из жизни влиятельного султана Среднего жуза Казахского ханства. Ранее об этом упоминалось в работе [1, 65-72 с.]. Султан Султанмухаммед (Султанбет) (ок. 1711 – конец XVIII века) – владетель кипчакского улуса в Прииртышье, политик и дипломат, соратник великого хана Абылая. Несмотря на то, что Султанбет был личностью государственного масштаба, о нем и об обстоятельствах его жизни, к сожалению, знают немногие. Лишь с недавних пор появились исследования, посвященные видному государственному деятелю Казахского ханства.

Еще меньше людей знают о том, что Султанбету по решению российского правительства в Прииртышье был построен деревянный дом (хоромные покои). Информация об этом содержится в труде капитана И. Г. Андреева «Описание Средней орды киргиз-кайсаков», относящемся к общедоступным источникам. И. Г. Андреев – военный инженер, весь жизненный путь которого связан с Иртышской военной линией, был лично знаком с Султанбетом. Непосредственно от него он узнал родословную

султана, являвшегося потомком Чингисхана, которую потом внес в свою книгу. В этой книге он пишет: «Главным старшиной сей волости Султамамет-султан почитается. Подвластных самых лучших людей кроме жен и детей до 5000. Которому султану по знатности его в прошлом 1778 году прямо форпоста Коряковского в 7 верстах на заречной стороне для зимнего кочевья построен деревянный дом» [2, 101 с.]. Можно с большой долей вероятности предположить, что капитан И. Г. Андреев бывал в доме султана Султанбета.

Мы занялись поиском информации по данной теме. Непосредственно о доме пишется в рапорте командующего Сибирскими военными линиями генерал-майора А. Д. Скалона, написанном им в Коллегию иностранных дел Российской Империи 16 апреля 1776 года, в котором, кроме всего прочего, А. Д. Скалон сообщает: «А сверх того, он же, Аблай, и Салтамамет салтаны просили ж меня, первой – о переноске его прежняго на другое место за малоимением при нынешнем дров и для мелкого ево скота кормов, а последней – по старости ево лет, для спокойного по зимам житья, – домов. Вследствие чего из оных сему последнему и определено построить Ямышевской дистанции на самом линейном тракте от форпоста Коряковского в первых у половинного маяка, где он ежегодное свое кочевье с давних лет по зимам имеет...» [3, 81 с.]. Из данной информации следует, что весной 1776 года военными Сибирских линий планировалось построить дом Султанбету около самой дороги, невдалеке от Коряковского форпоста, около некоего половинного маяка². Значит, дом должен был быть построен на правом берегу Иртыша, находящемся под контролем военных Ямышевской дистанции.

Но найденная информация не позволяла ответить на интересующие нас вопросы: как, когда и, главное, где, в каком месте, был построен дом Султанбета. Поскольку опубликованные на данный момент источники не дают ответы на заданные вопросы, было решено искать информацию там, где находится наибольшее число первоисточников, т. е. рапортов, донесений военных в Сибири, переписка с ханами, султанами, батырами и пр., содержащих данные по истории Среднего жуза Казахского ханства, – в архивах городов Оренбурга и Омска. Ожидания нас не обманули – на сегодняшний день обнаружено, изучено, адаптировано к современному русскому

² Половинный (потому что располагался на половине расстояния между военными укреплениями). Маяк – это высокое деревянное сооружение с хворостом, либо с сеном на верхней площадке, которые можно было бы зажечь для подачи сигнала в случае опасности на линии. Рядом с таким маяком всегда располагалось место для отдыха людей и лошадей.

языку 15 документов из фондов Государственного архива Омской области, в которых содержится информация о доме, также известно о существовании еще трех документов по данной теме, доступ к которым открыт только для служебного пользования. Надо сразу оговориться, что по причине «закрытости» некоторых архивных дел мы нашли не всю интересующую нас информацию о доме. Однако та информация, которой мы располагаем сейчас, заслуживает быть доведенной до сведения людей, интересующихся историей своей Родины, своего родного края.

Прежде чем перейти к результатам наших поисков, приведем причины того, почему имперская администрация так охотно соглашалась строить дома казахским старшинам³. Такие доводы, как личная просьба о постройке (хотя Султанбет был, безусловно, авторитетен для Коллегии иностранных дел) и преклонность его лет вряд ли могли быть основными, главными причинами.

Правительство Российской империи, запрещая казахам перекочевку внутрь Сибирских военных линий, в то же время стремилось не отдалять их от себя, опасаясь, что они могут отдать предпочтение союзу с Китайской империей, склонявшей к этому казахские жузы. Постройка домов султанам-правителям улусов была призвана сыграть положительную роль во внешней политике России. Расположенные на небольшом расстоянии от военных линий дома, по замыслу дипломатов, так или иначе, должны были привязать султанов к проживанию в определенной местности и способствовать безопасности самих линий и территорий, лежащих за ним, в плане отсутствия перекочевков, порубежных конфликтов, несанкционированного торгового кочевников-казахов с русскими крестьянами и пр.

Еще в 1761 году командующий Сибирскими линиями генерал-поручик фон Веймарн «старался склонить Аблай-солтана и других знатнейших тамошних старшин, чтоб они согласились на построение для них не в дальном от здешних линей разстоянии хором, а для мелкого их скота и лутчих лошадей крытых сараев» [4, 663 с.]. Тогда его предложение не было принято. Спустя три года, 9 февраля 1764 года, Коллегия иностранных дел России сама приказывает линейным командирам склонять старшин к постройке домов, указывая, что первым, к кому стоит обратиться, является Султанбет, который кочует всегда неподалеку от иртышских крепостей.

³ Старшины – многочисленная прослойка правящей элиты казахов. Российская администрация называла старшинами как представителей белой кости (султанов), так и простолюдинов (батыров, биев и т.д.).

Такими вкратце были предпосылки строительства домов казахским старшинам. Обратимся теперь к тому, что удалось узнать из архивных материалов. В начале 1770-ых гг. Султанбет приезжал для встречи с Сибирским военачальником генерал-поручиком А. Д. Скалоном в Омскую крепость, где, в числе прочего, султан высказал просьбу о постройке деревянного дома напротив Железинской крепости для зимнего проживания. Проживание в построенном доме могло сделать зимовку стареющего султана более комфортной и поднимало его престиж как в своей среде, так и в среде военных Иртышской линии. 5 апреля 1773 года Султанбет напоминает о своей просьбе А. Д. Скалону [5, 395 с.], по приказанию которого командующий в Железинской крепости, премьер-майор Савва Красноперов, взяв с собою капитана И. Г. Андреева (еще тогда переплетались судьбы этих двух знаменитых людей), отправился в сопровождении сына Султанбета Жангир-султана осматривать место под постройку дома. Место при урочище Филанной (или может быть Филинной) ямы, в трех верстах выше по Иртышу от Пятерыжского станца, оказалось непригодно к постройке из-за отсутствия леса под нее. На современных и достаточно подробных картах вышеназванной местности название урочища Филанной ямы, или даже близко на него похожего, не встречается. На этом, по всей видимости, дело закончилось ничем [5, 564, 564 об.с.].

Зимой 1775/76 года Султанбет просит А. Д. Скалона построить ему дом напротив Коряковского форпоста. Главный Сибирский военачальник соглашается на постройку, но на другом месте – внутри линии на правом берегу Иртыша, в восьми верстах от Коряковского форпоста у половинного маяка [6, 314 с.]. Спустя два года, в 1778 году, командующий в Ямышевской крепости, полковник граф Яков де Кастро-Лацерда объяснял решение А. Д. Скалона сменившему его генерал-майору Н. Г. Огареву теми обстоятельствами, что: во-первых, дом может быть сожжен теми, кто был чем-то обижен султаном, либо казахами других волостей, когда Султанбет откочевывает далеко от Иртыша на летние пастбища, во-вторых, дом может сгореть по неосторожности обращения с печью слугами самого султана, непривычными к такому проживанию, в-третьих, дом на военном линейном тракте мог служить местом отдыха у половинного маяка самим военным [7, 281 с.]. По нашему мнению, главная причина заключалась в том, что Султанбет, проживая зимой внутри военной линии, мог быть самым надежным аманатом. Практика взятия в качестве аманатов

родственников старшин в военные крепости в залог воздержанности от несанкционированных правительством действий широко применялся российскими военными.

Место для дома у маяка Султанбету не понравилось по причине отсутствия поблизости леса под постройку и лугов для выпаса скота. И он предложил де Кастро-Лацерде другое место – в семи верстах от Коряковского форпоста выше по Иртышу в урочище под названием Глухая старица. Освидетельствовать предложенное место был послан командующий в Коряковском форпосте секунд-майор Миллер, который, осмотрев место, 11 марта 1776 года доложил в Ямышевскую крепость: «... на высоком месте, где никогда водою не потопляет. Равно и для его скота сенокосных лугов довольно число состоит. А лес вываленной ими от того места вверх в двух верстах хотя и есть, но однако де из онаго оказалось большая негодность. При коем его свидетельстве онаго места, объявленной старшина Султанмамет-султан и требовал неотступно от него, господина секунд-майора, для того строения ево дому пристойное число плотников, также и вывозку на оное заготовленному лесу чинить на его ж лошадях, а только нашими людьми и саньми» [6, 314 об.с.].

Де Кастро-Лацерда отправляет десять служивых на линии башкир для перевозки леса в указанное султаном место. Одновременно он посылает рапорт в Омск с вопросом: будет ли позволено построить дом на месте, которое просил сам султан? К 19 марта весь лес был перевезен, но на строительство дома требовалось изготовить доски (пластины) для пола и потолка и тес для внутренней облицовки горниц. И командующий Ямышевской крепостью вновь посылает запрос в Омск, кем они должны быть изготовлены. 22 марта от А. Д. Скалона приходит ответ на первый рапорт с резолюцией - построить дом все-таки у маяка. 26 марта приходит второй – изготовление потребного материала осуществить силами башкир, используя для этого дела содержащихся в Ямышевской крепости двух колодников (так во все времена называли ссыльных в Сибирь и содержащихся в колодках преступников).

Однако из-за начавшегося разлива, а затем из-за других хозяйственных нужд и сенокоса лес под строительство дома был вывезен к маяку с того места, где просил построить дом Султанбет, только к концу сентября. К этому же времени были изготовлены пластины, тес и под руководством прапорщика Снегирева начато строительство [6, 314-315 об.с.].

12 ноября Яков де Кастро-Лацерда сообщает начальству в Омске, что строительство практически завершено, осталось только вставить стекла в шесть окон, а уже 23 ноября Султанбет пишет А. Д. Скалону письмо с благодарностью за строительство дома и с просьбой прислать двух башкирцев для обучения его прислуги растопке печей. Кроме того, султан просит, в случае, если вдруг служанки-калмычки сбегут от него в российскую сторону, их не принимать. [6, 543-544 с.]. Это еще одна неприятность для султана при строительстве дома на правом берегу Иртыша, поскольку периодически, в поисках лучшей доли, калмыки предпринимали попытки к бегству. По просьбе султана к нему в дом для обучения прислуги были присланы старики из ссыльных [6, 543-543 об. с.]. Надо сказать, что и строительство, за которым наблюдали военные, производилось знанием и трудом ссыльных, которых было определено к строительству 18-20 человек [7, 303 с.]. Известно даже имя того плотника, который, надо думать, руководил постройкой дома. Его имя – Кузьма [7, 148 с.].

Нам удалось разыскать документ, в котором есть план построенного дома. Судя по этому плану, правильной было бы назвать такую постройку усадьбой, поскольку на территории около 600 квадратных метров были расположены две светлицы с сенями, с пристроенной к ним избой для прислуги, два нужника и два больших сарая для скота. В светлицах была сложена голландская печь, а в избе для прислуги печь с чувалом⁴ и с местом для приготовления пищи в котле. Судя по смете материалов, под строительство была вырублена немаленькая тополиная роща, поскольку только 6,5 метров бревен 30 см в диаметре было израсходовано 483 штуки [7, 279-283 с.].

Но в построенном доме Султанбет прожил совсем недолго. Уже 15 января 1778 года он просит Н. Г. Огарева, сменившего А. Д. Скалона, о переноске дома на левую сторону Иртыша на место, расположенное в четырех верстах выше Коряковского форпоста. 24 февраля Султанбет султан в письме повторяет просьбу и уточняет, что место находится всего в трех верстах от форпоста. 20 марта просьба повторяется в третий раз, хотя, судя по резолюции Огарева на втором письме, разрешение переноски дома было дано уже в феврале. 10 марта в Ямышевскую крепость из Омска приходит приказание о переноске дома Султанбету на указанное им место. Полковник де Кастро-Лацерда, ссылаясь на скорый разлив Иртыша, отвечает, что переноску дома можно начать

не ранее начала зимы, а летом обязуется подготовить под дом место [7, 44, 148, 236, 281 об. с.].

Султанбет, полагая, что переноску начнут еще в конце зимы 1777/1778 года, предлагает к перевозке дома своих лошадей, но поскольку решение принято только к началу весны, когда его табуны после зимы очень отошали, был вынужден просить военных дать своих лошадей. После этого он откочевывает на свои летние пастбища. К переноске дома вновь были привлечены ссыльные. Когда дом был разобран и надо было подготавливать новое место, оказалось, что в отсутствие султана некому указать новое место. 24 августа через посланного человека Султанбет просит командующего Ямышевской крепостью согнать с места будущей постройки кочующих там казахов, и, по всей видимости, посланный им человек указывает нужное место. Однако, из-за близости Иртыша и возможного затопления при разливах, это место признается военными непригодным к постройке.

На этом архивные сведения, имеющиеся в свободном доступе, заканчиваются. Но, со ссылкой на работу И. Г. Андреева, мы с большой долей вероятности можем предположить, что дом был перенесен в начале зимы 1778 года на место, которое изначально и просил Султанбет, то есть в семи верстах от Коряковского форпоста выше по Иртышу, в урочище Глухая старица.

Используя нехитрые математические подсчеты, по расстояниям постройки дома, указанным в этой статье, мы можем предположить, что первоначальное расположение дома «около половинного маяка» находится в районе автомобильного кольца-развязки на юге Павлодара, на берегу речки Усолки. Система половинных маяков предполагала их расположение в пределах видимости одновременно с двух укреплений, в нашем случае такими укреплениями являются Коряковский форпост и станец Подстепной. Предполагаемое место отвечает этим обстоятельствам. Второе же место, по нашему мнению, могло находиться на возвышенности острова Малыбай, одного из островов, который располагался между Старым Иртышем (теплым каналом) и самим Иртышем.

Мы возлагаем большие надежды, что имеющиеся у нас документы позволят с помощью павлодарских археологов найти точное расположение дома Султанбета как у половинного маяка, так и в пойме Иртыша, а данная информация привлечет внимание любящих свою историю людей к таким поискам.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Исин М.Е., Кабульдинов З.Е. Некоторые аспекты из жизни и деятельности видного государственного деятеля Казахского ханства султана Султанбета (XVIII в.) // Өлкетану Краеведение. – 2002. – №2. – С. 65-72.
- 2 Андреев И.Г. Описание Средней орды киргиз-кайсаков. – Алматы: Ғылым, 1998. – 280 с.
- 3 Казахско-русские отношения в XVIII-XIX веках (1771-1867 годы) (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Наука, 1964.
- 4 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII веках. (Сборник документов и материалов). – Алма-Ата: Наука, 1961.
- 5 ГАОО, ф. 1, оп. 1, д. 184, лл. 389-389 об., 395, 564, 564 об.
- 6 ГАОО, ф. 1, оп. 1, д. 201, лл. 314-316 об., 543-544.
- 7 ГАОО ф. 1, оп. 1, д. 212. лл. 44, 148, 236, 279-283., 303.

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕ ҚАЗАҚ ТАРИХЫН ЗЕРДЕЛЕУДЕГІ ПРОБЛЕМАЛАР

СМАИЛКАНОВА А. А.

тарих пәні мұғалімі, Железин №3 жалпы орта білім беру мектебі,
Железин ауданы

Қазақ ... Өркениет. Бір кезде осылай салыстырмалы айтқан ғалымды есалаң санауы мүмкін еді. Өйткені, көшпелілер өкілі – номад – қазақ – дала тағысы, варвар болып танылатын. Қазақ тарихы орыс тарихының құрамдас бөлігі, оның елесі болып есептелетін. Ол өркениетке орыс халқы арқылы қолы жетті деп уағыздалатын.

Ағытып, тоғытып жазылған тарихтың ең үлкен қасиеті барша адам баласының эволюциялық даму жолын көруге, тануға мүмкіндік береді.

Өр этнос өзінің даму, өсу жолында сан қилы стадиялардан өтеді. Ұлттың жұлдызды сәті болады – ол мемлекет құру, әлемдік тарихқа өз өрнегін салу мүмкіндігі болса керек. Сонымен бірге оны тозу, сыну, ыдырау, құлау сәттері де де тарихта кездесетін құбылыстар. Ал ұлт, ұлықты болса, ол – мемлекет-орда құрып, өз мәдениетін қалыптастырып, өркениетпен қабыса дамып, белгілі бір кеңістік пен мерзімде оның есігінен сығаламай, төріне шығатын бақыт қонады. Ұлттың рухты болса, ұлын ұлықты болса, тарихшы оны жаза алмаса, тарихтың сырын таба алмаса – ол тарихшы емес, ол тек оның елесі ғана.

Тарих біз үшін тереңге кеткен тамыр сияқты: ол шыққан тегімізді, қоғамдық болсымызды және жер бетіндегі тіршілік иелерінің алдындағы жауаптылығымызды сезіну үшін қажет [1, 3 б.].

Қазақстан тарихы ғылымы өзін дамыту мен жетілдірудің жаңа кезеңіне енді. Тарихшы ғалымдар ғылыми ізденістерді терең зерттеуге мүмкіндік алды. Сонымен қатар, мемлекет пен қоғамның ғылымның осы саласының дамуына деген жоғары қызығушылығын бүгінгі күннің шындығы анықтайды. Ол «Мәңгілік Ел» ұлттық идеясы аясында қазіргі қазақстандық қоғамның идеялық негізін нығайту қажеттілігімен шарттасқан.

Тарихымызды білмей тұрып алға жылжудың қиын екені белгілі. Сондықтан бүгін де өткенімізді ой елегінен өткізіп, барымызды екшеп, жоғымызды іздеп жатқан жайымыз бар. Бұны, әсіресе, биылғы халық тұтастығы мен ұлттық тарих жылы талап етіп отыр. Ата тарихымызды таразылап жатқанымыз да содан.

Қазіргі көп мәселелердің ішіндегі методологиялық мәні бар ең бір өзекті проблема – Қазақстанның тарихнамасы және деректану мәселесі.

Қазақстандық тарих ғылымының дамуы, тарихи зерттеулердің сапасы мен тиімділігінің артуы, олардың қоғамдық дамудың әлеуметтік-саяси және мәдени-тәрбиелік мазмұнына ықпалы белгілі бір дәрежеде тарихнамалық зерттеулермен анықталатындығы белгілі. Сондықтанда қазіргі таңдағы отандық тарих ғылымының дамуы мен өсуін бағамдау мақсатында қазақстандық тарихнама мен олардың әдістемелік зерттеулерінің қалыптасуының өзіндік тарихы бар.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бастап, тарихи білім беруді дамыту, тарихи сананы қалыптастыру, тарих ғылымын жетілдіру Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың көреген саясатының басым бағыттарының бірі болатын. Тәуелсіздік тарихының методологиясын, басты-басты ұстанымдарын қалыптастыруда Елбасының бастамасымен жүзеге асқан ірі саяси оқиғалар ел тарихында жаңа кезеңдерге негіз болды. Бүгінгі таңда ұлт тарихын ұлықтаудың теориялық-әдістемелік мәселелері, отандық деректану, тарихнама және зерттеу әдістері бойынша жүйелі жазылған қомақты еңбектердің тапшылығы тарих ғылымындағы кешенді ізденістерді зерделеуге бастайтын күрделі мәселелердің бірі болып отыр. Биыл Керей мен Жәнібек Шу мен Талас өзендерінің арасындағы аймаққа орналасып, қазақтың туын

көкке көтергеніне 550 жыл толды. Осыған байланысты, елімізде бұл оқиғаны атап өтуге арналған іс-шараларды өткізу жөнінде қарастырылды.

Жарияланып жатқан зерттеулердің көптігі соншалық, ғылыми-ақпараттық тасқынға ілесе алмауымыз. Бұл үдеріс алдағы уақытта артпаса, бәсеңдейтіні айдан анық. Қазіргі кезде қазақ тарихын зерделеуде қандай проблемалар бар, болса оларды шешудің жолдары қандай деген келелі пікір-алмасуда ең алдымен Отан тарихын зерттеушілерді ғылыми танымның бұрын-соңды қол жетпеген биігіне бастайтын, яғни жаңа методологиялық негізді, тұжырымдар мен ұстанымдарды түзетін басымдықтарға жол ашқан жөн. Методология түзелмей, ғылыми нәтижелер жаңармайды. Әлемдік тарихи ақыл-ойдың үздік жетістіктерімен суғарылған жаңа методология Қазақстан тарихын адамзат өркениетінің құрамдас бөлігі ретінде дәйектей отырып, оның табиғи-географиялық, геосаяси, ұлттық, мемлекеттік, рухани, т.б. өзіндік ерекшеліктері мен болмыс-бітімін зерделейтін әлеуетке ие болуы керек. Сонымен қатар, бірінші кезекте, ұлт тарихының зерттеу методологиясын жетілдіру негізінде Тәуелсіздік тарихының методологиясын, басты-басты ұстанымдарын қалыптастыруда Елбасы Н. Ә. Назарбаевтың үлесін жан-жақты пайымдау. Екінші іргелі мәселе – тәуелсіз Қазақстанның дербес мемлекет ретінде қалыптасу кезеңдерін толыққанды қарастыру. Үшіншіден, қоғамтанушы-ғалымдар арасында ең өткір тұрған мәселе – ұлттық тарихты оқыту. Қазақстанда қалыптасқан тарихи білім мен ғылымның дамуындағы негізгі нәтижелерді кешенді түрде қарастыру болып табылады.

Әр уақытта да ғылым пікір алмасу арқылы дамиды. Сондықтан, бүгінгі егеменді еліміздің елдігін айқындауда сөз жоқ, ұлтқа тарих керек. Оны дәлелдеп отырудың қажеті жоқ. Бірақ, ХХІ ғасырға қандай тарих керек? Ол жан-жақты, жүйелі, шынайы, ғылымға негізделген тарих болуы қажет. Ұзақ уақыт бойы ауызша айтылған тарихқа қанағаттанып келдік. Ал, тарихтың ғылыми-деректік тұжырымға көшкеніне біраз болды. Осыған орай, қазіргі ХХІ ғасыр да, ұлт та жазба тарихты талап етіп отыр. Екіншіден, ғылыми тарих та керек.

Мыңдаған жылдар бойы желісі үзілмеген сабақтастық қара шаңырақты ұстап қалған қазақтарға ақыл мен қайратты, ыстық жүрек пен сабырды молынан дарытып, жүз жыл жоңғарлармен соғысқанда, 260 жыл отарлау мен тоталитаризмнің қыспағында қалғанда дұшпанына жер бетінен жойып жіберуге мүмкіндік

бергізбеді. Қазақ мың өліп, мың тірілді, ХХІ ғасырда азаттыққа қол жеткізді. Ұрпақ сабақтастығын, яғни ұлы дала тарихына тән бірегейлікті сақтап қалған құдірет не десек, ол – ғасырлар бойы үздіксіз түзілген рухани-мәдени байлық, ол – қазақ әйелінің демографиялық тасқынды бәсеңдетпеген ерлігі. Бұлар қазақ этногенезі мен мемлекеттілігінің іргетасын қалады, қуатын арттырды. Тарих – бәсекеге, сұрапыл сынаққа төтеп бергендердің алатын еншісі. Отан тарихын зерттегенде әсте ұмытуға болмайтын методологиялық ұстаным адамдар іс-әрекетімен жасалатын тарихтың екі-ақ негізде өрбитініне қатысты. Бірі – табиғи-ырғақты тарихи үдеріс, екіншісі – отарлаған немесе өктем сырт күштің тегеурінімен жасалатын тарих. Ұлы дала екеуін де бастан кешті. ХVІІІ ғасырдың басына дейін қазақ жеріне келген қытай, араб, моңғол, жоңғар басқыншылары – бәрі сайын даланың табиғи-ырғақты тарихи үрдісін бұза алмады, қайта өздері қазақтанып кетті. Орыс отарлауы да табиғи-ырғақты дамуды шайқалтқанмен, тамырын қиюға ғұмыры жетпеді. Ұлттың табиғи-ырғақты дамуын күйреткен алапат кеңестік тоталитаризм саясатының негізінде қазақ жерінің біраз бөлігі талан-таражға түсті, елі үшін еңіреген зиялылар атылды, қуғындалды, қазақ тілі бейшара халге ұрынды, аштық миллиондаған қандастарымыздың басын жұтты, демография бұзылды. Ең ауыры – ұлттық жөргегінен жеріген, бөтеннің құндылықтарын қастерлеген, аты қазақ, заты бөлек ұрпақтар легінің өсіп шығуына жол ашты. Ұлттың тұтастығына, болашағына, мемлекет тағдырына төнген қатердің жиынтық көрінісінің куәгеріміз. Осы орайда, бүгінгі ұлттық тарихымызға дағдарыс пен іркілістен гөрі ізденіс, теориялық-методологиялық жаңару, қайта өрлеу қажет.

Отан тарихынан, тарихнамасы мен деректанудан, археологиясы мен этнологиясынан жазылған, жазылатын еңбектердің тарихи заңдылықтарға дәйектеуші өреге аударатын уақыт келді.

Қандай тарих болмасын дерексіз жазылмайтыны ақиқат. Қай елдің қалам тартса да ғалым сипаттау немесе зерттеу жүйесі дәлелді деген деректерді жинақтайды. Сол сияқты Қазақстан тарихын зерттеуде де осы онтайлы дәстүрден шығуға әсте болмайды. Төл тарихымызды зерттеу барысында бірнеше түрлі қайнар көзге сүйенген жөн деп пайымдауға болады. Алдымен – қазақи деректер, олардың ішінде шежіренің орны бөлек, сонымен бірге, мыңдаған, жүздеген жылдар тезіне шыдаған тарихи аңыз, қиял-ғажайып және батырлық ертегі, тарихи қырлар мен толғаулардың тарихты

түсінуге қосар үлесі зор. Қазақ тарихын түсінем деген адамаға көшпелілердің әдет-ғұрыптарына, жол-жосын заңдарына көңіл бөлудің аса қажеттілігі бар.

Онымен бірге, әр түрлі архивтерден, соның ішінде Ресей, Қытай, Орта Азия, Қазақстан мемлекеттерінің құжат қорларынан табылып, осы күнгі жинақтарда жарияланған немесе сақталған құнды деректер. Қазақ тарихының соңғы бірнеше жүз жылдығы үшін бұл қор аса пайдалы.

Қазақстан тарихының көне кезендерін жете түсінуге археологиялық және этнографиялық зерттеулердің берері мол. Материалдардың көпшілігі біржақты болғанымен, жазба және фольклорлық деректермен салыстыра келе, көп мағлұмат аламыз [1, 8 б.].

Қазіргі күні Қазақстан тарих ғылымы «ақтандақ проблемаларды» зерттеумен қатар, бұрын тыйым салынып келген тарихи әдебиетті жариялаумен айналысып жатыр. Бұл жерде Әлихан, Мұстафа, Миракуб 1917 ж. 20 наурызда «Қазақ» газетіне (№225) жазған сөздерді айтқым келеді «... Енді бүгін теңеліп, түсімізде көрмеген жақсылықты өңімізде көріп, төбеміз көкке жетіп отыр. Бұл күнге жеткізген құдайға мың шүкірлік» [2, 234 б.].

«Түбін білмеген түгін білмейді» - дейді халық. Тегін айтпаған, бүгінгі таңда осы жай баршаның жан дүниесін билеп алғандай.

Ең алдымен тәуелсіздік алған күннен бастап, біздің тарихтың статусы өзгерді. Шын мәнінде қазақ елінің тарихын Ресей тарихшылары жазды. Қазақ тарихшылары өз елінің тарихын жазуға Кеңес заманынан ат салысып, білек сыбанып кіріскен тқта Е. Бекмаханов, Х. Досмұхамедов, С. Аспендияров, М. Тынышпаевтарды ұлтшылдар қатарына жатқызғаны белгілі.

Қазақстан тарихының концепциясы, негізгі байымдары Одақ көлемінде империялық бағытта жазылды.

Ең алдымен ғылыми жұмыста методологиялық бет бұрыс керек.

Бұрын кәсіби тарихшылар белгілі бір методологиялық принциптері ұстанды. Сондықтан біз үшін ең алдымен методологиялық принциптері айқындап, әлемдік тарихшылар игерген түбегейлі қымбаттылықтарды игеру міндеті тұр. Отан тарихы жаңа деректемелік негізде жазылуы керек.

Біздің еліміз дағдарыс кезеңінен шығып келе жатыр. Болашаққа болжам да жасап, жоспар қабылдап отырмыз. Осы жерде оқушыларға арналған жақсы оқулықтар туралы айтқым келеді. Адамның өз ата тегін, шыққан ортасын білмекке, қызықпаққа. Кей

адамдар үшін тарихты білу – табиғи қажеттілік сияқты. Оқулық үшін адам өзінің жер бетіндегі ерекше миссиясын сезіну үшін болар. Алла тағала оны өзгеден артық қылып жаратты, оған рух пен сананы құйды, енді тіршілік үшін ол өзі жауапты.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Артықбаев Ж. О. Қазақстан тарихы. Оқулық-христоматия. – Астана, 2003. – 8 б.
- 2 Бөкейханов Ә. Шығ. – Алматы, 1994. – 234 б.
- 3 Қозыбаев М.К. Өркениет және ұлт. – Алматы, 2001, 34 б.
- 4 Қазақстанның қазіргі заман тарихы: Жалпы білім беретін мектептің 9-сыныбына арналған оқулық. 2-басылымы, өңделген. Жалпы редакциясын басқарған тарих ғылымының докторы, профессор Б. Ф. Аяған. – Алматы: Атамұра, 2009.
- 5 Қозыбаев М. К. Ақтандақтар ақиқаты. – А., 1992 ж.
- 6 Қойгелдиев М. К. Тұтас Түркістан идеясы және Мұстафа Шоқайұлы. – А., 1992 ж.
- 7 Нурпейсов К. Н. Становление Советов в Казахстане. – А., 1995 ж.
- 8 Нурпейсов К. Н. Алаш һәм алашорда.
- 9 Омарбеков Т. Зобалаң. Изд. Санат. – А., 1994 ж.
- 10 Сүлейменов Б. С., Басин В. Я. Восстание 1916 года в Казахстане (причины, характер, движущие силы). – А-А., 1977 г.
- 11 Турсунов Х. Т. Восстание 1916 г. в Средней Азии в Казахстане. Т., 1950 г.
- 12 Асылбеков М. Х., Нурмухамедов С. Б., Пан Н. Г. Рост индустриальных кадров рабочего класса в Казахстане. – А-А., 1976 г.
- 13 Покровский С. Н. Разгром интервентов и внутренней контрреволюции в Казахстане (1919-1920 гг.) – А-А., 1967 г.
- 14 Назарбаев Н. А. В потоке истории. А., Изд. «Атамұра», 1999 г.
- 15 Назарбаев Н. А. На пороге 21 века. – А., 1996 г.
- 16 Назарбаев Н. А. Стратегия становления и развития Казахстана как суверенного государства. – А., 1992 г.
- 17 Абенов Е. Е., Арынов Е. М., Тасмаганбетов И. Н. Казахстан: эволюция государства и общества. – А., 1996 г.
- 18 Бабакумаров Е., Булуктаев Ю., Кушербаев К. Казахстан сегодня: Мир политических партии. – А., 1995 г.
- 19 Политические партии и общественные движение современного Казахстана. – А., 1994 г.
- 20 Токаев К. К. Под стягом независимости. – А., 2001 г.

ҚАЗАҚ ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯСЫНЫҢ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕСІ (1926-1959 Ж. Ж.)

ТАЛДЫБАЙ А. Ж.
студент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Интеллигенция деп ой еңбегінің рухани болмысын менгерген адамдарды айта отырып, олар қоғамдық өмірдің барлық салаларында қызмет етіп, олардың дамуын жетілдіріп, жеделдететін қозғаушы күш екені белгілі. Сонымен бірге интеллигенция қоғамның әлеуметтік – таптық құрамының бөлігі ретінде бір тұтас, ішкі бөліктермен тұтасып жатқан күрделі әлеуметтік топ. Интеллигенцияның топ ретінде қалыптасуының өзіне тән екі белгісі бар: мамандықты еңбек әдісі ретінде ой еңбегінің бір түріне жатқызылуына және топтық әлеуметтік қызметінің мәніне байланысты еді. Сондықтан кеңестендіру жылдарының зерттеу аралығындағы қазақ интеллигенциясының тарихын демографиялық жағынан қарастырудың негізінде, саяси қудалаулар мен репрессиялық зобалаңдарға ұшырату арқылы жазалау іс әрекеттерінің өкелген зардаптары, олардың саны мен құрамындағы өзгерістерді зерттеп білу, қоғам өмірін танып білудің алғы шартына жатады. Демек, 1920-1950 жылдардың аралығындағы қазақ интеллигенциясы жөніндегі демографиялық зерттеулер бүгінде тың деректер ұсынып, сол кездегі қоғамдық, әлеуметтік дамудың сырын жете білуге жол ашуда.

Бүкілодақтық халық санағы бойынша Қазақстандағы қазақ интеллигенциясының саны 1926 жылы 1693 болып, 12,2 пайызды құраса, ал орыстар қатары 9060 адамды құрап, 65,5 пайыз болды. Яғни қазақтардың көрсеткіштеріне қарағанда орыстардың қатары 53,3 пайызға басымдау болған еді [1, 70-72 б.]. Ал 1939 жылы қазақтар арасындағы интеллигенциясының саны 93518 адамды құрап, 26,4 пайыз болған, ал орыстар қатары 182734 адам болып, 51,5 пайызды құрады. Яғни қазақтардың санымен салыстырғанда орыстардың қатары 25,1 пайызға көбірек болған екен [2]. 1959 жылы қазақ интеллигенциясының саны 148376 адам болып, 19,2 пайызды құрады, ал орыстардың қатары 441385 адамды құрап, 57,1 пайыз болды. Яғни қазақтарға қарағанда орыстардың қатары 37,9 пайызға басымдау болғаны байқалады [3]. Сондай-ақ қазақ халқының өзінің ішінде 1926 жылы қазақ интеллигенциясының саны 0,5 пайызды құраса, 1939 және 1959 жылдары олардың қатары 4,0 пайыздан 5,3 пайызға өскен екен.

Сонымен бірге 1926 және 1959 жылдар аралығында республикамызда жүргізілген кеңестендіру саясатының нәтижесі XX ғасырдың басында қалыптасып келе жатқан қазақ интеллигенциясына қарсы ұйымдастырылған, халқының бетіндегі қаймағы мен бас көтерер азаматтарын атқарған қызметтерін сылтаурату мен өтірік жала жабу негізінде жеке өмірлеріне қауіп төндіріп, саяси репрессияларға ұшырату арқылы, жер аудару, түрмеге қамау және асу немесе ату жазаларына кесілді. Енді сол саяси қуғындаулар мен репрессияларға ұшыратылған қазақ интеллигенциясы құрамындағы азаматтарының тағдыры мен тағлымындағы демографиялық мәселелеріне тоқталамыз.

М. Голощекин 1925 жылдың қыркүйегіндегі республикаға өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы болып келгеннен кейін-ақ, істі қазақтың интеллигенция оқығандары мен күресуден бастады.

1926 және 1959 жылдары аралығындағы Қазақстандағы қазақ интеллигенциясына қарсы бағытталған іс-әрекеттер мен репрессиялау науқаны немесе «халық жауы» ретінде саяси репрессиялық жазалау: ату, асу, жер аудару немесе тұтқындап түрмеге жабу іс-шаралары кең көлемде 1929-1932 жылдары және ресми түрде 1926 жылдың өзінде-ақ басталған еді. Осы аралықта қазақ интеллигенциясының қатары орталықтың саясаты мен идеологиясына сай деңгейде ғана дамытылып, қатаң бақылауда болғаны өз алдына, үзіліссіз репрессияларға ұшыратылып отырды. Кеңестендіру жылдарының зерттеу аралығында қазақ интеллигенциясы саяси репрессиялық жазалаудың үш толқынын бастан кешкен екен: біріншісі, 1929-1932 жылдары алаш интеллигенциялары түрмеге қамалды, сотталды, атылды; екіншісі, 1937-1938 жылдары «халық жауларын» жою науқаны өтті; үшіншісі, 1946-1953 жылдары «буржуазиялық ұлтшылдар», космополиттер жазаланып, қайғы-қасіреттерге душар болғанын байқаймыз.

Қазақ халқы, әсіресе оның интеллигенция қауымы мен партия Кеңес орындарындағы басшылық қызметтегі белсенді азаматтары 1926-1930 жылдардағы қуғындауларға ұшырап, тек 1937-1938 жылдары 135 мың қазақ интеллигенциясы саяси репрессия зобалаңының құрбаны болып атылды [4, 420 б.].

Халықтың рухани мәдениетін сақтаушы, қорғаушы және дамытушы болғандар жаппай түрмелерге жабылды, айдалды, атылды. 1926-1932 жылдары қазақ интеллигенциясының тарихында үлкен белестер болып қалғаны өз алдына, бірақ бұл жылдарда

олар коммунистік қысымның күшеюіне қолдарынан келгенше тойтарыс бере отырып, өз қызметтерін жалғастырды. Сол кездегі идеологиялық шабуыл, қызметтен ығыстыру түрінде жасалған қысым (1928-1930) жылдары партия органдары ескі қазақ интеллигенцияны тұтқындауға ұласты. Мәселен, қазақ қаламгерлеріне әр түрлі жала жабулар бойынша құрамында: Ахмет Байтұрсынов, Әлихан Бөкейханов, Жұмағали Тілеулин, Халел Досмұхамедов, Жанша Досмұхамедов, Міржақып Дулатов, Жүсіпбек Аймауытов, Мұхаметжан Тынышпаев, Әбдірахман Байділдин, Біләл Сүлеев, Мағжан Жұмабаев, Хайретдин Болғанбаев, Ғазымбек Бірімжанов, Қошке Кемеңгеров, Ахметсапа Жүсіпов, Абдолла Байтасов, Мұхтар Әуезов, Жақып Ақбаев, Әлімхан Ермеков, Жұмахан Күдерин сынды ұлтымыздың біртуар азаматтары бар 150 қазақ оқығандары түрмеге қамауға алынды [5]. Нақтырақ айтқанда, бір ғана 1930 жылдың күзінде 40 қазақ азаматы абақтыға қамалып, 15-түрлі мерзімге жер аударылған еді [6]. Осы тұтқынға алынғандардан Мұхтар Әуезов пен Әлімхан Ермеков сынды бірең-сарандары ғана аман қалды. Бұл бүкіл қазақ интеллигенциясына қарсы жасалған репрессияның алғашқы толқыны болса, ал 1929-1932 жылдары ескі интеллигенция өкілдеріне қарсы репрессияның алғашқы толқыны ұйымдастырылып, онда: Жүсіпбек Аймауытов, Діқан Әділев, Әбдірахман Байділдин, Ахметсапа Жүсіпов, Халел Ғаббасов, Шөкәрім Құдайбердіұлы, Үкілі Ыбырай сынды азаматтар қызылдар қолынан қаза тапты және тағы басқа қазақтың мандай алды өкілдері репрессияға ұшыраған еді. Ал қалған қазақ интеллигенция қауымын 1937-1938 жылдардағы саяси репрессияға ұшырату арқылы асу, ату зобалаңы күтіп тұрды.

1937 жылы 11-ші тамыз күні Ілияс Жансүгіров тұтқынға алынды, 24-ші қыркүйекте Сәкен Сейфуллин тұтқындалды, Бейімбет Майлин 6-шы қазан күні темір торға түссе, ал 8-ші қазанда Ахмет Байтұрсыновтың ұсталғанына байланысты деректер бар. Сондай-ақ Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Бейімбет Майлин, Ғаббас Тоғжанов, Санжар Аспандияров, Темірбек Жүргенов, Абат Әлібаев, Әуелбек Қоңыратбаев, Мұстафа Қайыпназаров, Райымжан Мәрсекөв, Орынбек Беков сынды сөз зергерлері мен қаламгерлерінен, олардың шығармашылық мұрасынан көз жазып қалған қазақ кеңес әдебиеті бір сәтте ортайып, жүдеп шыға келді. Сөйтіп жеке басқа табынудың құрбаны болып кеткендердің қаншама шығармалары, мәдениетке қосар үлестері өздерімен бірге мәңгі жоғалды.

Демек, қазақ халқының тұлғалы ұлдарына 1937 жылы «халық жауы» деген айып тағылып, қасіретті қудалаудың құрбаны болды. Алайда «халық жауларының» негізгі көпшілігінің тағдыры КСРО Жоғары сот әскери коллегиясының үштігінің мәжілісінде шешілді. Бұл жылдары Кеңес өкіметін орнату мен нығайтуға қатысқандардың көбі: Абдолла Асылбеков, Сейітқали Меңдешев, Беймен Алманов, Нәзір Төрөқұлов, Смағұл Сәдуақасов, Сабыр Шәріпов, Тұрар Рысқұлов халық жауы деп жарияланды.

Қазақстанның көрнекті мемлекет және қоғам қайраткерлері Нығымет Нұрмақов, Сұлтанбек Қожанов, Ораз Жандосов, Әбілқайыр Досов, Садықбек Сапарбеков, Зейнолла Төреғожин, Сұлтан Сегізбаев, Ілияс Қабылов, Қайсар Тәштитов және басқада көптеген қазақ азаматтары өтірік жаламен жазаланып, сталиндік жеңдеттердің қолынан қаза тапты. Сонымен тағы бір құжатта 1937-1938 жылдардағы жазалау кезінде республикада БК(б)П-дан 9223 коммунист шығарылған деген деректер келтірілген. Жалпы осы жылдары 66 мың адам жапа шегіп, 22 мың азамат атылып, 44 мыңы түрмеге жабылған еді [7].

Саяси репрессияның 1937-1938 жылдардағы толқынында қаза тапқан ақын жазушылардың басым бөлігі Қазан төңкерісіне дейінгі жылдарда қызмет еткен интеллигенция өкілдері еді. Олардың құрамында: Ахмет Байтұрсынов, Мағжан Жұмабаев, Бейімбет Майлин, Молдағали Жолдыбаев, Сәкен Сейфуллин, Ілияс Жансүгіров, Әлихан Бөкейханов, Міржақып Дулатов, Санжар Аспандияров, Құдайберген Жұбанов, Жұмат Шанин, Халел Досмұхамедов, Елжас Бекенов, Біләл Сүлеев, Телжан Шонановтардың халық жаулары болып дүниеден өтуі – төңкеріске дейінгі ескі ой еңбегі интеллигенциясының түгелдей дерлік саяси репрессияның құрбаны болып, қаламгерлердің осы ұрпағынан аман қалғандардың некенсаяқ екендігін көрсетті. Ескі оқығандар бір басқа, ал Хамза Жүсіпбеков, Әбдірахман Айсарин, Қошке Кемеңгеров, Әуелбек Қоңыратбаев, Шәймерден Тоқжігітов, Ілияс Қабылов сынды және тағы басқа қаламгерлерді әдебиетке әкелген де, саяси жау деп өмірлерін қиған да социализм болды.

Саяси репрессия жылдарының зобалаңы қазақ интеллигенциясының құрамындағы мандай алды ер азаматтарының өмірлерін қиып жіберсе, ал қазақтың әйел интеллигенциясына өте ауыр соққы болып тиді. Бұл оқиға олардың сан жағынан өсуін тежеді. Олар өздері үшін де, «халық жаулары» болып кеткен күйеулері үшін де, жауапкершілікке тартылды. АЛЖИР-де қапаста ән айтып «Қалын

казактың әйелдерінің тас болған жүрегін жылытып, көңілдеріне күн сәулесін ұялатқан» Жанбике Шанина, қамауда жүріп өлең жазған Күлнәдам Қожанова, Мағжан өлеңдерін тұтқын әйелдердің көңіліне медеу еткен Мәриям Есенберлина, 8 жыл бойы АЛЖИР мен Нижний Тагил лагерінде тұтқында жүріп дәрігерлік қызметпен айналысқан Дәмеш Жүргенова, бес баласынан айырылса да, өзгелерге сүйеніш бола білген Күнжамал Майлиналардың ерліктеріне кейінгі ұрпақ тағзым етеді. Қазақ әйелдеріне тән ең жақсы қасиеттерімен көрінген Гүлбахрам Сейфуллина, Мәриям Тоғжанова, Рәзия Мендешева, Әзиза Рысқұлова, Рабиға Аспандиярова, Бибіжамал Сырғабекова, Айша Қабылова және тағы басқа рухы қайсар қазақ әйелдері болды. Сонымен бірге қандықол сталинистердің қолынан Телжан Шонановтың жұбайы Шахзада Шонанова қаза тапты. Сондай-ақ, түркі халық партиясы дегенді құрдыңдар деп айыпталғандардың қатарында Фанижамал Қабдалиева 1937-1947 жылдары Сібірге айдауда болды [8, 167-168 б.].

1937-1938 жылдардағы сталиндік саяси репрессия кезінде құрбан болған осы айтулы азаматтарымыз жайлы бүркемеленген шындықты ашып, халыққа жеткізу жолында «Әділет» қоғамы игілікті істер атқарып келеді. Қоғамның алғашқы төрағасы Санжар Оразұлы Жандосовтың атына жіберілген құжат – КСРО Жоғарғы соты Әскери коллегиясының Алматы қаласында 1938 жылы, ақпан-наурыз айларында өткен көшпелі сессиясының азалы сыр шертетін қаралы тізімді жүйелей келгенде, аталып отырған жылдың 25 ақпанынан 13 наурызына дейінгі аралықта 631 адамның атылғаны анықталды. Жендеттер күн сайын орта есеппен 43 адамды атып отырған.

Атылған азаматтардың ұлттық құрамына назар аударсақ, қазаға ұшыраған 631 адамның 70-75 пайызы қазақ интеллигенциялары екен [9, 32 б.]. Халқының мұнын мұндап, жоғын жоқтайтын қайраткер ұлдарынан айырылғаннан кейін халықтың ұлттық интелектісі мен күш-қуаты төмендейтіні анық. Тізімге қарағанда ақпан-наурыз айларында сол кездегі қазақтың асыл арыстарының бас көтеретіндері ұсталып, атылған. Бәрі жоғарыда аталған таныс есімдер, ұлт қорғандары мен мақтаныштары еді.

Сондай-ақ, қазақ интеллигенциясының аяулы боздақтарының атылған сүйектері мен жатқан жерлерін анықтау, ол жерлерді аяқ асты етпей қастерлеп, құрмет тұту баршамыздың парызымыз. Осы тұрғыдан зор ізденістердің нәтижесінде атылған 631 азаматтың бәрінің болмаса да, бірқатарының сүйегі Талғар ауданындағы

Жаңалық деген жерден, бұрынғы Диканбай қыстауының орнынан табылды. Көздеріне қан толып, адамдық ұсқынынан айырылған қарғыс арқалаған жендеттер мәйіттердің қабірлерін де қазуға ерініп қораның ішінде атып, қабырға төбелерін мәйіттердің үстіне құлата салған деген деректер айтқандарымызға дәлел бола алады.

Репрессия мәліметтеріне арналған деректерге жүгінсек 1937-1938 жылдарда «Халық жауы» деген жаламен ересек азаматтардың арасында жазықсыз атылған қазақ азаматтары Одақ бойынша білімі бар, қызмет істеп жүргендер ішінде орташа көрсеткіштен 2 есе, дәлірек айтсақ грузиндерден 2 есе артық, орыстардан 3 есе дерлік, татарлардан 4 есе, ал өзбектерден бақандай 5 есе көп болды [10, 55 б.].

Яғни 1937-1938 жылдардағы саяси репрессиялық қанды қырғын жазықсыз жандарды жазалау, тұтқындап жер аудару, сотсыз жазалау, ату, жою жағдайлары кең өріс алып, еліміздің барлық жерлерін қамтыған болса, ал оның жалғасы соғыстан кейінгі 1940 жылдардың аяғы мен 1950 жылдардың басындағы сталиндік репрессияға ұласты. Бұл жолы «буржуазиялық ұлтшылдар» космополитизм мен күрес жолында сынның атқылауына творчестволық және ғылыми интеллигенция өкілдері түсті. 1940 жылдардың екінші жартысында қазақ халқы ауыз әдебиетінің 100 томға жуық құнды туындылары партия шешімімен қоғамға зиянды деп танылып, оларды пайдалануға тиым салынды. 1950 жылдары кітапхананың кітап қорларынан және сатылатын мекемелерден белгілі тарихшы Ермұхан Бекмахановтың, филолог Есмағамбет Исмаиловтың, Мұхтар Әуезовтың, Сәбит Мұқановтың, Әбділда Тәжібаевтың, Ахмет Жұбановтың, Мәриям Хәкімжанованың туындылары алынып тасталды [11, 83 б.]. Сол жылдардағы еліміздегі жүргізіліп жатқан Кеңестік саясаттың нәтижесі тарихшы, филолог ғалымдарымыздың қаймақтары: Ермұхан Бекмаханов, Бек Сүлейменов, Есмағамбет Исмаилов, Қажым Жұмалиев, Ахмет Жұбанов және тағы басқалар кудалаудан тыс қалдырылмады. Ғылым Академиясының президенті, бүкіл әлемге белгілі ғалым-геолог Қаныш Сәтбаев пен жазушы Мұхтар Әуезов сынды халқымыздың көрнекті ұлдарын қызметінен айырып, уақытша болса да біраз репрессияға ұшыратып, республикадан кетуге де мәжбүр етті. Ұлы Отан соғысынан кейінгі жылдардағы Қазақстан жерінде жүргізілген мұндай жағдайларды тек И. Сталиннің өлімі ғана саяси репрессияны тоқтатқанымен қазақ интеллигенцияларына деген саяси-идеялық күрес кейінгі жылдары да жалғасын тауып жатты.

Демек, 1940 жылдардың 2-ші жартысы мен 1950-ші жылдардағы жазушы, филолог және тарихшы педагог ғалымдарымыздың сол кездегі жағдайлары бойынша ұлт даярлаудағы орны айта қаларлықтай болған жоқ. Бұл құбылыс тарихи қалыптасқан жағдай еді. Өйткені, өкімшіл-өміршіл жүйенің басқарудағы әдісі осындай келіссөздікке әкелді. Яғни, біздің бүгінгі рухани саладағы қиыншылықтарымыздың бір ұшы нағыз қазақ мамандарының социалистік құрылыстан зорлықпен ажыратылғанында жатқан еді. Ал, 1920-шы жылдардың екінші жартысы мен 1930 жылдардың басындағы Кеңес өкіметінің қазақ интеллигенцияларының қалыптасып, өніп-өсуіне қарсы ұйымдастырылған күресі, Алаштың қазақ азаматтарына қызметтерін пайдаланды деген ұранды ұстанып, оларға дөрекі сындар тағу арқылы қуғындау, түрмеге жабу мен жер аудару арқылы келген репрессия болса, адам көргісіз 1937-1938 жылдардағы қолдан жасалған қанды қырғын «халық жауы» деген және тағы басқа сылтаулар мен айыптаулар тағу арқылы асу, ату және қырып-жоюдың нәтижесіндегі саяси репрессия Қазақстандағы мыңдаған қазақтың маңдай алды ой еңбегі азаматтарының өмірін алып кетсе, ал соғыстан кейінгі және 1950-ші жылдарды толық қамтыған репрессия қазақ интеллигенцияларының басқан ізін аңду, көне әдеби мұраларды саяси-идеялық тұрғыдан жаратпай тастау, еркін ойдың нышанына айналған тарихи тұлғаларды күйелеу тоқтамады. Міне, осындай зұлмат саясаттардан соң Қазақстан интеллигенцияларының арасындағы қазақ интеллигенциясы сапалық жағынан әлсірегенімен, еңсесін көтеріп, көшпен бірге алға жылжудың үстінде болды.

Қорыта айтқанда, 1926-1959 жылдар аралығында республика халқының арасында қазақ интеллигенцияларының саны саяси репрессияларға қарамастан өскендігі байқалады. Осылайша қазақ халқы өзінің ата жұртында отырып өз ана тілінен, ұлттық ерекшелігінен, өз мемлекеттігін сезінуден айырмақшы болған қауіпті кара сызықты алғаш рет аттаған еді. Демек, зерттеу аралығында Қазақстан интеллигенцияларының арасында қазақ интеллигенциясының саны мен құрамындағы өзгерістер байқалды. Яғни, бұдан қазақ мамандарының қызмет түрлерінің әр түрлі салалары бойынша қалыптасып, саны мен үлесі артып, қазақ интеллигенциясы қатарының өсіп келе жатқанын байқаймыз.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Всесоюзная перепись населения 1926 года: КазССР. Т 25. – Москва: ЦСУ Союза ССР, 1928. – 70-72 б.
- 2 ҚР ОММ. 698-қор, 21-тізбе, 43-іс, 11-12, 45-46, 44-іс, 1-2, 7-8 п. п.
- 3 ҚР ОММ. 698-қор, 21-тізбе, 225-іс, 537-554, 573-590 п. п.
- 4 Қазақстан тарихы көне заманнан бүгінге дейін. Очерк. – Алматы. Дәуір, 1994. – 420 б.
- 5 Қабдолқайырұлы Ғ. Азаттық аңсаған Алаш // Ана тілі. – 1992. – 16 шілде.
- 6 Қойгелдиев М. Зұлматқа ұрындырған жол // Егемен Қазақстан. – 1992. – 22 маусым.
- 7 Тәтімов М. Парыз және парасат // Лениншіл жас. – 1988. – 1 қазан.
- 8 Дүкенбаева З. XX ғасырдың 20-40 жылдарындағы ұлт зиялылары: Оқу құралы. – Павлодар: ПМПИ, 2008. – 167-168 б.
- 9 Тәтімов М. Қазақ әлемі. – Алматы, Қазақстан: Атамұра, 1993. – 32 б.
- 10 Омарбеков Т. XX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелері. Көмекші оқу құралы. – Алматы: ҚАЗ ақпарат, 2001. – 55 б.
- 11 Назарбаева Г., Әбжанов Х. Қазақстан: тарих тұлға теория. – Алматы: «Кітап баспасы» ЖШС, 2004. – 83 б.

ДЕТИ ДОЛЖНЫ БЫЛИ ЗАБЫТЬ, КТО ОНИ, ОТКУДА РОДОМ, КТО И ГДЕ ИХ РОДИТЕЛИ. ЭТО БЫЛ ОСОБЫЙ — ДЕТСКИЙ ГУЛАГ...

ТУСУПОВА Г.

студент 4-го курса, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В 1930-е годы в Советской России проблема беспризорных детей была решена при помощи лагерей ГУЛАГа. Секреты СНК от 14 января 1918 года и от 6 марта 1920 года отменили «суды и тюремное заключение для несовершеннолетних». Но к 1926 году статья 12 УК позволила осуждать детей с 12-ти лет за кражу, насилие и убийства, а указ от 10 декабря 1940 года предусматривал расстрел детей, начиная с 12 лет за «повреждение ... железнодорожных или иных путей».

Властями предусматривалось, что дети будут отбывать наказание в детских колониях, но зачастую дети оказывались там, где и взрослые. Это подтверждают два приказа «по норильскому строительству и ИТЛ НКВД» от 21 июля 1936 г. и 4 февраля 1940 года.

Забеременеть женщина могла и в заключении: будучи изнасилованной другим заключенным, вольным работником зоны или конвоиром, а случалось, что и по собственному желанию. «Просто до безумия, до битья головой об стенку, до смерти хотелось любви, нежности, ласки. И хотелось ребенка – существа самого родного и близкого, за которое не жаль было бы отдать жизнь», – вспоминала бывшая узница ГУЛАГа Хава Волович, осужденная на 15 лет в возрасте 21 года. А вот воспоминания другой узницы, родившейся в ГУЛАГе: «Мать мою, Завьялову Анну Ивановну, в 16-17 лет отправили с этапом заключенных с поля на Колыму за собранные несколько колосков в карман... Будучи изнасилованной, моя мать 20 февраля 1950 года родила меня, амнистий по рождению дитя в тех лагерях не было» [1, с. 69]. Были и те, кто рожал, надеясь на амнистию или послабление режима.

Но освобождение от работы в лагере женщинам давали только непосредственно перед родами. После рождения ребенка заключенной полагалось несколько метров портяночной ткани, а на период кормления младенца – 400 граммов хлеба и суп из черной капусты или отрубей три раза в день, иногда даже с рыбьими головами. В начале 40-х в зонах стали создавать ясли или деткомбинаты: «Прошу Вашего распоряжения об ассигновании 1,5 миллиона рублей для организации в лагерях и колониях детских учреждений на 5000 мест и на их содержание в 1941 году 13,5 миллионов рублей, а всего 15 миллионов рублей», – пишет в апреле 1941 года начальник ГУЛАГа НКВД СССР Виктор Наседкин.

«Заключались и браки через стену, разделявшую мужскую и женскую зону, — браки между литовцами и литовками, ни разу между собой не встречавшимися. «Ксендз свидетельствовал письменно, что такая-то и такой-то навеки, соединены перед небом» [2, с. 156].

Некоторых «арестовывали» вместе с матерями. Правила, по которым это делалось, всегда были расплывчатыми. В оперативном приказе за 1937 год «Об операции по репрессированию жен и детей изменников родины» сказано, что беременные и кормящие матери аресту не подлежат; однако в приказе за 1940-й говорится, что

при поступлении в тюрьму кормящих матерей дети «содержатся в тюрьме до полутора лет, т. е. до того возраста, когда ребенок перестает нуждаться в материнском молоке». После этого «дети передаются родственникам или в органы здравоохранения».

На практике беременных и матерей с грудными детьми арестовывали регулярно. Во время рутинного осмотра прибывшего в лагерь этапа один лагерный врач обнаружил женщину, у которой уже шли схватки. Ее арестовали на седьмом месяце беременности. Другую женщину, Наталию Запорожец, отправили в ссылку на восьмом месяце беременности. После езды в тряских вагонах и в кузове грузовика она родила мертвого ребенка. Художница и автор воспоминаний Ефросиния Керсновская помогала принимать ребенка, который родился в вагоне во время этапа. [3, с. 76].

Детей старше грудного возраста тоже «арестовывали» вместе с родителями. В начале 20-х годов одна заключенная написала из тюрьмы Дзержинскому едкое письмо, где «благодарила» его за арест ее трехлетнего сына: тюрьма, пишет она, гораздо лучше детского дома, который она называет «фабрикой ангелов» (то есть мертвых детей). Сотни тысяч детей были фактически арестованы вместе с родителями во время двух грандиозных кампаний высылки – «кулацкой» начала 30-х годов и «этнической» во время и после Второй мировой войны.

Потрясение, испытанное этими детьми, осталось с ними на всю жизнь. Одна полячка вспоминала, что с ней в тюремной камере сидела женщина с трехлетним сыном – ребенком воспитанным, но болезненным и молчаливым. «Мы, как могли, развлекали его всякими историями и сказками, но время от времени он прерывал нас вопросом: А мы, правда, в тюрьме?» [4, с. 78].

Малолетки - это совсем не те беспризорники в серых лохмотьях, снующие, воруящие и греющиеся у котлов, без которых представить себе нельзя городскую жизнь 20-х годов. В колонии несовершеннолетних преступников (при Наркомпросе такая была уже в 1920 году; интересно бы узнать, как с несовершеннолетними преступниками обстояло до революции), в труддома для несовершеннолетних (существовали с 1921 по 1930, имели решетки, запоры и надзор, так что в истрепанной буржуазной терминологии их можно было бы назвать и тюрьмами), а еще в «трудкоммуны ОГПУ» с 1924 года – беспризорников брали с улиц, не от семей. Их осиротила гражданская война, голод её, неустройство, расстрелы родителей, гибель их на фронтах, и тогда юстиция действительно

пыталась вернуть этих детей в общую жизнь, оторвав от воровского уличного обучения [5, с. 78]. В трудкоммунах начато было обучение фабрично-заводское, по условиям тех безработных лет это было льготное устройство, и многие парни учились охотно.

С 1930 года в системе Наркомюста были созданы школы ФЗУ особого типа – для несовершеннолетних, отбывающих срок. Юные преступники должны были работать от 4 до 6 часов в день, получать за это зарплату по всесоюзному КЗОТу, а остальное время дня учиться и веселиться. Может быть на этом пути дело бы и наладилось. От статьи 12 Уголовного Кодекса 1926 года, разрешавшей за кражу, насилие, увечья и убийства судить детей с двенадцатилетнего возраста (58-я статья при этом тоже подразумевалась), но судить умеренно, не «на всю катушку», как взрослых. Это уже была первая лазейка на Архипелаг для будущих малолеток – но еще не ворота.

Не пропустим такой интересной цифры: в 1927 г. заключённых в возрасте от 16 (а уж более молодых и не считают) до 24 лет было 48 % от всех заключённых. Это так можно понять: что почти [половину] всего Архипелага в 1927 году составляла молодежь, которую Октябрьская революция застала в возрасте от [шести] до [четырнадцати] лет. Эти-то мальчики и девочки через десять лет победившей революции оказались в тюрьме, да еще составив половину её населения! Это плохо согласуется с борьбой против пережитков буржуазного сознания, доставшихся нам от старого общества, но цифры есть цифры. Они показывают, что Архипелаг никогда не был беден юностью. Но [насколько] быть ему юным – решилось в 1935-м году. В том году на податливой глине Истории еще раз вмял и отпечатал свой палец Великий Злодей. Среди таких своих деяний, как разгром Ленинграда и разгром собственной партии, он не упустил вспомнить о детях – о детях, которых он так любил, Лучшим Другом которых был и потому с ними фотографировался. Не видя как иначе обуздать этих злокозненных озорников, этих кухаркиных детей, всё гуще роящихся в стране, всё наглей нарушающих социалистическую законность, испомыслил он за благо: этих детей с двенадцатилетнего возраста (уже и его любимая дочь подходила к тому рубежу, и он осязаемо мог видеть этот возраст) судить НА ВСЮ КАТУШКУ кодекса! То есть, «с применением всех мер наказания» пояснил Указ ЦИК и СНК от 7.4.35. (То есть, и расстрела тоже) [6, с. 145].

Смертность детей в ГУЛАГе была высокой. Согласно архивным данным, собранным норильским обществом «Мемориал»,

в 1951 году в домах младенца на территории Норильлага находились 534 ребенка, из них умерли 59 детей. В 1952 году должны были появиться на свет 328 детей, и общая численность младенцев составила бы 803. Однако в документах 1952 года указано число 650 – то есть 147 детей скончались. Выжившие дети развивались плохо и физически и умственно.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Стефан Куртуа, Николя Верт, Жан-Луи Панне, Анжей Пачковский, Карел Бартошек, Жан-Луи Марголен. Черная книга коммунизма (преступления, террор, репрессии). – М., 1999. – 768 с.
- 2 Мельгунов С. П. Красный террор в России. 1918-1923. Репринтное издание. – М., 1994. – 315 с.
- 3 Русский исход. Сборник документов и воспоминаний. – СПб.: РАН, 2004. – 320 с.
- 4 История Казахстана: белые пятна: сборник статей. /Сост. Абылхожин Ж. Б. – Алма-Ата, 1991. – 348 с.
- 5 Шаймуханов Д. А., Шаймуханова С. Д. Карлаг. – Караганда, 1997. – 245 с.
- 6 Солженицын А. И. Архипелаг ГУЛАГ (1918-1956): В 3-х т. – К., 1990.

4 Секция. Қазақстан археологиясы мен этнологиясының өзекті сұрақтары
4 Секция. Актуальные вопросы археологии и этнологии Казахстана

**ДӘСТҮРЛІ ҚАЗАҚ ҚОҒАМЫНДАҒЫ
КӨШ ЖӘНЕ ОНЫҢ МАҢЫЗЫ**

АҚШАНОВА А. М.

МАиЭ-21 тобының магистранты, С. Торайғыров атыдағы ПМУ Павлодар қ.

Қазақстан аумағы көне заманнан көшпелілер тұрағы болған. Ол күрделі тарихи, саяси және этникалық процестер арена болды. Ең дәуірлік оқиға – шаруашылықтағы өзгерістер, қоғамдық және саяси ұйымдағы өзгерістер XIX ғасырда ғана туды. Қазақ халқы өзінің мыңжылдық тарихында көптеген күрделі оқиғаларды басынан кешті, саяси әлеуметтік, экономикалық даму сатысын өтті. Қазақстан үшін XIX ғасырдың ерекшелігі – оның алдындағы дәуірден – қазақ халқының қоғамдық саяси мәртебесінде болды. Қазақтар XIX ғасырда шаруашылық салада, әлеуметтік қатынастарда қиындықтар көрді, сонымен бірге, бұл – ұлттық тәуелсіздігін ауыр түрде басынан өткізген халық еді.

Мал бағудың барлық аумағы төртке бөліген болатын: қыстау, күзеу, көктеу, жайлау. Көштің бағыттары оңтүстіктен солтүстікке қарай жүзеге асатын, таулы аймақтарды алатын болсақ онда көлденен бағыттағы көштер орын алды. Жаз мезгіліндегі жайлау тау шындарында жақындаса, қыстағы қыстау кезінде керісінше төмен таулар баурайларына қарай көшетін. Кей кездері бір жылдық көш ауқымы 800 - 1200 шаршы километрге дейін жеткен. Ең дәулетті әрі саны жағынан көп сонымен қатар әскери мықты ру тайпалардың көштеріне басқа ру тайпа өкілдері басудан үрейленген. Қыста малдар арықтап, жем шп қорлары тез бітетін, және қыстан аман есен, мал санын көп жағалтпай шығу әр қазақтың басты арманы болған [1].

Дәстүрлі мал шаруашылығы көшпенділікке негізделіп, оны ұйымдастырудың негізгі тәсілдері сан ғасырлық тәжірибеде жыл маусымдарына сәйкестендіріліп, жазылмаған «көші-қон ережелері» қалыптасып, бүкіл мал ағаулы маусымдық табиғи жайылымдарда бағылды. Мұның өзі кең байтақ өріс, қоныс және шөптің сонысы мен судың тұнығын таңдап, көшіп-қонып отыруды керек етті. Өмір

сүру ортасының ерекшеліктері жайылымдарды пайдалану тәсілдерін айқындап берді. Талай ғасырлар тәжірибеден туған шаруашылық басқару тәсілі мал жайылымдарды маусымға қарай пайдалану тәжірибесін қалыптастырды, төрт маусымның төрт қонысы болды. Бұлар: жазғы жайлау, қыстағы қыстау, көктемгі көктеу, күздегі күзеу. Жазғы жайлауға – бетегелі белестер, өзендер мен көлдердің алқаптары, ауасы салқын, шыбын-шіркейсіз жерлер, таулардың қойнаулары қажет болса, қысқы қыстауға ызғырық желден паналайтын, ықтасын, жылыуыт күнгей таулы жерлер, төбе-төбе құмды адырлар немесе малды бораннан сақтайтын тоғайлы, құмсаулы-қонысты, тұңгелі жерлер қажет болды. Көктеулі және күздеулік жайылымдар көбінесе мал төлдетуге және жас төлді аяқтарынан ширатуға қолайлы, жері жатық, суы мол өзендер мен көлдердің маңындағы қар кеш түсіп, ерте еритін жерлерге орналасты.

Көктемде күн жылынып, қар ери бастағанымен бар қыстау қысқы ұйқыдан ояна бастайды. Ұзақ та қатал қыс бітісімен, қазақты жем шөпке бай шұрайлы жерлерге тарта бастайды. Жана шыққан көктем шөбімен қазақтар көктеуге көшуге дайындала бастайды. Кешке таман бар ауыл бір құрметті ауылдастың үйіне жиналып малдарымен қоса қайда көшу керектігін шеше бастайды. Ақсақалдар көшуге сәтті деген күнді бекітеді. Бүкіл ауылда көшуге мақсатталған жұмыс қайнай бастайды. Киіз үйлер түйелердің үстіне жинала бастайды, кішігірім балалар жәшікке отырғызылып барлығы жолға шыға бастайды. Ойын мен сауықтың күйі шексіз. Қырғыздар мал жайылымдардың жана жерлерін іздеумен емес, белгілі бір тойды тойлағандай болып көрінеді. Бүкіл дала қысқы ұзақ және біртекті ұйқыдан ояғандай болады. Көштің алдында мал тобырлары, артынан ер азаматтар мен әйелдер, олардың арттарынан бар далада жас қыздар мен жігіттер жүйрік аттардың үстінде ойнақтайды, олардың жас күлкісі бар далаға естіледі. Бар дала күлкі мен ойын сауықтың аланына айналады, малдардың шығаратын дауыстары, жас қыздар мен жігіттер күлкісі, малшылардың малдарад айдаған дауысы барлығы қыр далаға жан береді [2, б. 45].

Күн енді батау уақытта бар көш өзен, көлі немесе суы бар жерде түнелуге тырысады. Көшті бастап келе жатқан жылқы, өгіз бен түйелер тоқтап адам аяғы баспаған жерде жана ауыл қас қағым сәтте пайда болады. Осы жерді қырғыздар малдарға жем шөп жеткенше паналайды, ал азық біткен сәтте қырғыздар киіз үйлерін жинап жана шұрайлы жерлерді іздеуге бет алады. Алыс көші қондарға қырғыздар көктемде және күзде, жер бетін қалың шөп басқан уақытта бет

алады, жазда шөпті күн жандырған кездері олар бір жем шөбі мол жерлерді паналайды [3, б. 12].

Көктемде Жетісуда дәулетті деген көшпелі мал шаруашылығымен айналысатын қазақтар Сырдария өзенінің екі жағаасына, Қаратау тау жоталарына, Таласс өзені, Алатау тау маңына көше бастап жаулауға шұрайлы әрі суы мол деген жерлерден бірақ шығатын. Мезгілдерге байланысты таңдаған бағыт бойынша қыста өткен қыстауларға оралған.

Жазда жайлауға көшкен кездері рахаттылығымен қоса өте жауапты кезең болды. Себебі жаз мезгілінде мал келе жатқан қатал қыс дайыдық ретінде қашалықты семіретіндігі де маңызды болған. Көш бғыттары жүйеленген кезде жайдн жай таңдалған емес, көш жолдары жем шөпке бай, суы мол жерлермен өтетін. Егерде өзен көлдері болмаса онда құдықтар қызылатын болған. Малды өсіру қазақ шаруасы үшін өте тиімді болған, себебі малды қазақ көлік ретінде, азық түлік, киім т. б. сұраныстарды қамтамасыз ету үшін пайдаланған. Күз бен қыс келісімен малдар сауланбаутын болған, сол кездері қазақстар ет өнімдеріне көшкен. Ал жазда мал жайлауға шыққан кездері сиыр мен ешкілерді ауылдан алыс жерлерге жайлауға бармайтын, себебі жаңа сауған сүт жаз қапырығы үшін шөлді басатын сусын болған, және малдарды күніне екі таңертен және кеш мезгілінде рет сауған. Сонымен қатар жазда қой жүндерін әйел адамдар қырқып, одан түрлі кигіз бен күнделікті тұрмыста пайдалынатын маталар тоқыған. Әйелдер киім тоқымен, тері өңдеумен, сүт өнімдерін қысқа дайындаумен айналысқан. Күздеулерде кигіз өңдеп, қысқа жылу беретін ки, тезек қорларын жинаумен айналысқан. Жайлаулардың арасы шамамен 40-50 шаршы километрге дейін жеткен. Көшпелі өмір салтының барлығында да өзіндік түрлік малдар таңдалды. «Меридианальной» көші қон жүйесінде бір үйірде қой, жылқы, түйе өсіресе екі нарды саны көп болатын. Ол малдардың баршылығы өздігінен тебінді хайуанаттар болғандықтан, өздігінен қыс мезгілінде қар астынан тұяқтармен омбылап азық таба алатын және ұзақ көші қон кездері шыдамдылық пен төзімділікпен ерекшеленген. «Вертикалды» көші қон жүйесінде қой мен жылқыларға ірі қара қосылған. «Қыстық» жүйеде келтірілген малдардың екеуі де қатар ұсталған, бірақ олардың саны көпке жетпеді. Жоғарыда айтып кеткендей маусымдық көші қон көптеген жылдар бойы жүйеленген бағыттармен жүзеге асты, бір жыл ауқымында қазақтар жүйеленген цикл бойынша көшіп қонып жүрген [4].

Жаз мезгілінде мал шаруашылығымен айналысатын қазақ үшін ерекше жақсы мезгіл, онда малдар төлдеп болып, салмағын тез жинайтын, сонымен қатар жем шөп те мол болған. Осыдан қазақтар жазда жаңа сауған сүтпен, жс етпен, қымызбен рахаттанатын.

Қыс мезгілін көшпелі қазақтар жер суары маңындағы аудандарда қыстаған болатын. Аталмыш аудандарда қазақтар өткен қыстан, немесе күзден дайындап қалдырған малдардың жем шөп қоры сақталған. Мысалы Жетісу қазақтары Талас, Шу, Сырдария өзендері маңында қыстаған болатын бұл аудандарда мал өзінің тебінділік қасиеттерін пайдаланып қыс мезгілінде өздігінен азық таба алған [5, б. 67].

Әдетте көктеу мен күзеу бір орында болады. ал олар қыстауда құйма кесектен немесе соқпа тамнан жасалған үйлерде, орманды өңірлерде, ағаш үйлерде қыстайды. жылдың басқа мезгілдерінде киіз үйде отырады. киіз үй - көктем, жаз және күз мезгілдерінде қоныстан қонысқа көшіп жүру жағдайына қолайлы. Әл - ауқаты жақсы семяләрдің үйлері сәнді келеді, үй ішіне түрлі бұлдан оюланған тегеріш, туырлық қасы ұсталып, керегеге кілемдер мен түскиіздер тартылады. үй тағанына оюлы от киіз, сырмақ, текемет және кілем-кілшелер төселеді. бұрынғы кезде аса бай семяләрдің үйлерінің кереге, уықтары сырланып оюлы сүйектермен безелген немесе күміс құймәләрмен құймаланған. ескі қоғамда кедеилердің киіз үйі өте жұпыны болды, бұл «қараша үй» деп аталды. өте кедеи жалшыларда тек бірнеше уық пен шаңырақтан құралған шанышпа қара қос қана болды [6].

Дәстүрлік шаруашылық құрылымы Қазақстанның табиғи жағдайы оның негізгі материалдық өндірісін, шаруашылық құрылымын, қазақтардың көшпелі қоғамының экономикалық потенциалы анықтайды. Көшпелі қазақтар шаруашылығы әлеуметтік экономикалық қатынастарға тығыз байланысты. Негізгі роль – қазақ халқының тіршілігінде – көшпелі мал шаруашылығы. Көшпелі шаруашылық малды жыл бойы аяқ астынан жайылуға негізделген. Мал азығының жеткіліксіздігі жайылымның өнімсіздігімен су ресурстарының жеткіліксіздігі малды жыл бойы әр жерлерге көшіріп отырып бағуды қажет етті.

Қазақтар көшпелі халық болғандықтан, олардың малдарын жаю жерлері сонау Жайқтын Алатауға дейінгі жерлерді алып жатыр. Қазақтың бар байлығы мен дәулеті оның қолындағы малында. Сонымен қатар мал қазақтың күнделікті асын, баспанасын және көлігін қамтамасыз етеді. Осыдан біз қазақтың ең бірінші мәселесі

өз малын азықпен қамтамасыз ету алда тұрағандығын байқаймыз. Сондықтан қазақтар маусымдарға байланысты жазда жайлауға, күзде күзеуге, қыста қыстауға, көктемде көктеуге көшіп қонатын болған. Көш көшпелі қазақ халқы үшін күнделікті көнкөріс мәні болды.

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 <http://www.turkystan.kz/>
- 2 Джанибеков У. Казахская традиционная культура в собраниях кунсткамеры. – Алматы, 2008.
- 3 Вульфсон Э. С. Киргизы. – Москва 1901.
- 4 Арғынбаев Х. қазақ отбасының кешегісі мен бүгінгісі жайындағы ғылыми зерттеу еңбек. – Алматы: Қайнар, 1996.
- 5 <http://silkadv.com/ru/node/>
- 6 <http://www.elarna.com/>

К ВОПРОСУ ОБ АКТУАЛЬНОСТИ ЭТНОСОЦИОЛОГИЧЕСКОГО ИЗУЧЕНИЯ ПРОБЛЕМ СЕМЬИ И БРАКА В СРЕДЕ КАЗАХСКОГО НАСЕЛЕНИЯ Г. ПАВЛОДАРА

БАЙГУЛОВА А. С.

магистрант 2-го года обучения, специальность «Археология и этнология»,
ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Все более возрастающий интерес к истории своего народа, к своей национальной культуре, к истокам формирования этноса и его эволюции в системе общемировой цивилизации – реалии, характерные для всего постсоветского пространства. Этот процесс в полной мере относится и к казахскому этносу, который пережил в прошлом столетии величайшие катаклизмы и потрясения. Несмотря на это, казахи смогли сохранить этническую индивидуальность и национальное самовыражение.

Объяснение этому следует искать в своеобразии и высокой способности этноса сохранять свою самобытность и тождественность, выживать при постоянном изменении политической и социокультурной среды. Немаловажную роль в этом объективном явлении играют соционормативные факторы, реализующиеся в сумме накопленного во временном изменении знания. Среди них значительное место занимает функционирование

универсального механизма – культурной традиции, важнейшим составляющим которой являются институты семьи и брака. Изучение действия такой значимой для этнографической науки категории, как традиция; интегральное ее рассмотрение, в которое включены и обычаи, и обряды, и ритуалы; исследования форм обновления, трансформации и выработки, новых социально организационных моделей деятельности людей в условиях модернизации и как одно из ее следствий – урбанизации общества крайне значимы [1].

Как отмечает крупнейший специалист в области исторической демографии, академик М.Х. Асылбеков: «Современный процесс урбанизации населения Республики Казахстан приобрел ряд особенностей, основными из которых являются: 1) «казахи повернулись лицом к городу (қазақ қалаға бет бұрды)»; 2) растет численность городского населения как в Алматы и Астане, так и во всех областных центрах. Но к сожалению, особенности процесса урбанизации населения, в особенности казахов, остаются вне поля зрения историков и этнологов» [2, С. 15-16].

В связи с этим в современных условиях несомненно актуальность поиска путей решения проблем соотношения традиций и инноваций в материальной и духовной областях, а также их взаимообусловленности и функционирования на различных субуровнях, таких, как семейно-бытовой, профессиональный и др. Так, ни у кого не возникнет сомнения в важности как в научном, так и в общественном отношении постановки проблемы изучения тенденций и закономерностей функционирования народных традиций в современном быту городских казахов, раскрытия механизма вхождения инноваций в эту сферу, вычленения специфических процессов и явлений, происходящих не только в течение последних десятилетий XX века, но и в начале XXI века.

В казахстанском обществе, находящемся сегодня в условиях интенсивной экономической, социальной и культурной трансформации, наряду с тенденцией все более возрастающей свободы выбора индивидуального стиля жизненного поведения наблюдается вхождение в повседневную жизнь казахов национальных ценностей, связанных с этнической традицией. Особенно отчетливо это проявляется сегодня в урбанизированной среде титульного этноса республики, в частности в таком важном его срезе, как семейно-бытовая культура. Дело в том, что семейный быт обычно является одной из наиболее устойчивых сфер этнического своеобразия и именно в нем, «в том самом интимном,

закрытом для постороннего взгляда и закреплённом обычаем порядке повседневной жизни, который поддерживается в семейно-родственной среде из поколения в поколение» [3, С.125], следует искать основу стойкого сохранения многих традиций.

Казахстанское общество устроено таким образом, что семья традиционно является в ней главной структурой и ценностью. Поэтому стабильность, благополучие или кризис ее устоев никого не оставляет равнодушным. Будучи тысячами нитями связанной с различными объективными или субъективными трудностями нашего сложного общества, переживающего переходный этап, семья как ее социальный институт испытывает на себе определенные трудности. Слишком быстрая перестройка существующей социально-экономической системы, отсутствие детально продуманной «мягкой» программы ее претворения в жизнь неоднозначно отразились на устоях семьи и брака разных слоев нашего общества, на нормальном ее развитии и функционировании. В этом, на наш взгляд, отразились насыщенные события второй половины 1980-х-начала 1990-х годов, которые во многом перевернули наши представления не только о таких базисных категориях, как неизбежность выработанных многими десятилетиями общественно-политических устоев, но и нравственно-духовных, семейно-брачных отношений.

Одновременно в сознании казахстанцев, как у жителей других постсоветских республик, произошли определенные изменения в традиционных взглядах на ценности брака и семьи. Эти социальные институты во многом уже не спланированы как в прошлом суровая экономическая и производственная необходимость, повседневный совместный труд, наличие детей, жесткий социальный контроль со стороны окружающих в лице представителей старшего поколения, близких родственников, общественности. В условиях скрытой и явной безработицы, тяжелого материально-бытового и экономического положения молодого и среднего поколений, слабой их адаптации к суровым реалиям сегодняшней жизни, ценности брака и семьи не столь стабильны как в недалеком прошлом и не все смогли выдержать эти трудности. Хотя вступить в брак стало сейчас легким делом, однако создать нормально функционирующую семью становится труднее, при этом часть молодых супругов не имеют даже представления об ожидающих их в будущем жизненных затруднениях [4].

Общеизвестно, что современная семья строится в основном на брачных отношениях. Под браком понимается исторически

обусловленная форма отношений между мужчиной и женщиной, через которую общество упорядочивает их отношения, как в правовом, так и в морально-этическом плане. Брачные отношения представляют собой сложнейшую гамму отношений между людьми: от естественно-биологических до экономических, правовых, этических, социально-психологических, эстетических и т. п.

Исследования казахских этнологов свидетельствуют о том, что у казахского народа существует несметное количество национальных традиций и обрядов, как было отмечено выше, преимущественно в семейно-бытовой сфере. Многие из них дошли до наших дней. Но существуют и такие народные традиции, которые незаслуженно забыты. В целом, вопросы семейной обрядности, являющиеся элементами культуры, позволяют говорить об этнической специфике народа. Традиции и обряды составляют один из существенных компонентов, как в укладе жизни, так и в духовной культуре народа, а также служат средством этнической идентификации [5; 6].

Период, последовавший после распада СССР, связан с процессом формирования нового казахстанского общества, для которого характерна интенсивность и насыщенность протекания социально-экономических изменений в жизни казахского народа. Произошли радикальные перемены политического, экономического и культурного плана. Данные глубокие изменения вызвали трансформационные процессы в этнопсихологии казахского населения, ценностных ориентаций, но в то же время повысилось национальное самознание, усилился интерес к традициям и обычаям народа, в том числе в сфере семейно-брачных отношений [7].

В связи с этим, актуализируется проведение этносоциологического исследования особенностей семейно-брачных отношений в среде казахского населения г. Павлодара, выявление проблем семьи и брака, трансформации традиционных ценностей и определение инноваций. Павлодар – город полиэтничный, с большим числом межэтнических браков, к тому в последние годы наблюдается рост казахского населения за счет миграции из села в город, а также увеличения числа казахов-репатриантов. Важно проследить динамику этнодемографической составляющей, межэтнических браков, специфику этнокультурных процессов в среде казахов-горожан.

Также актуальность рассмотрения данной проблемы связана с необходимостью получения нового источника информации массового характера на основе проведения этносоциологического

опроса среди казахского населения города Павлодара. Здесь, необходимо применить новейшие методы и технологий обработки этносоциологического материала. Несомненно, использование современных информационных технологий и методов статистического анализа данных позволит выйти на более детализированное исследование этнокультурных процессов в среде городского казахского населения. Важно верно отобразить действие традиций, обычаев, а также инноваций у современных горожан-казахов.

В качестве объекта исследования нашей магистерской диссертации выступает современное казахское население г. Павлодара. Научный интерес к городу определяется этнокультурными и демографическими особенностями, которые накладывают отпечаток на современное функционирование элементов национальных семейных традиций, обрядов и обычаев среди городского населения страны и общий уровень инноваций в этой сфере. Предметом нашего исследования являются семейно-брачные отношения и инноваций в урбанизированном быту казахского населения на современном этапе развития.

Считаем, что наше исследование поможет выявить особенности в семейно-брачных отношениях казахов г. Павлодара, характер изменений в различных областях городского быта, основные тенденции трансформации традиционных ценностей казахского народа под влиянием процессов урбанизации и унификации культуры. Предполагается использовать междисциплинарный подход, т.е. методы научного познания на стыке этнологии, социологии, психологии, статистики и демографии. Указанные научные дисциплины имеют разную степень разработанности в силу различной временной, пространственной и динамичного развития, распространенности интегративно-межнаучных связей и контактов, но их появление и интеграция вызвано объективными и субъективными потребностями в новых знаниях, в привлечении современных подходов и методик частных наук к единому объекту исследования – этносу.

Результаты изучения этнокультурных традиций в сфере семейно-брачных отношений позволят разработать и реализовать государственные и региональные программы по культурным и семейным вопросам. Предполагается, что практическая значимость магистерского исследования связана с тем, что оно может стать предпосылкой более масштабных этносоциологических и

этнокультурных исследований современного городского населения города Павлодара.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Арутюнян Ю. В., Дробижева Л. М., Сусоколов А. А. Этносоциология: Учебное пособие для вузов. – М.: Аспект Пресс, 1998. – 271 с.
- 2 Асылбеков М. Х. Развитие исторической демографии в Республике Казахстан (итоги и задачи) // Материалы международной научно-теоретической конференции «Традиционная и современная этнология Казахстана», приуроченной к 80-летию КазНУ им. аль-Фараби и 60-летию профессора А. Б. Калыша 29 марта 2014 г. – Алматы. – С. 11-17.
- 3 Будина О. Р., Шмелева Н. Город и народные традиции русских. – М.: Наука, 1989. – 255 с.
- 4 Калыш А. Б. Внутрисемейные конфликты и разводы в современном Казахстане. – Алматы: Арыс, 2013. – 160 с.
- 5 Аргынбаев Х. А. Свадьба и свадебные обряды у казахов в прошлом и настоящем // Советская этнография. – 1974. – № 6.
- 6 Калыш А. Б. Семья и брак в современном Казахстане. – Алматы: Арыс, 2013. – 472 с.
- 7 Шалгинбаева С. Х. Семейные традиции и социокультурный облик казахов городов Алматы и Тараза (этносоциологическое исследование): Автореф. дис. ...канд. истор. наук. – Алматы, 2002. – 29 с.

**1868-1920 ЖЖ. АРАЛЫҒЫНДАҒЫ
ҚАРҚАРАЛЫ ДУАНЫНЫҢ ӘКІМШІЛІК-АУМАҚТЫҚ
БӨЛІНІСІ ЖӘНЕ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІ**

ИКСАНОВ С. Б.

оқытушы, Е. А. Бөкетов атындағы ҚарМУ, Қарағанды қ.

УАЛИЕВА Г. Қ.

оқытушы, Е. А. Бөкетов атындағы ҚарМУ, Қарағанды қ.

АХМЕТЖАНОВА Н. Ж.

магистрант, Е. А. Бөкетов атындағы ҚарМУ, Қарағанды қ.

Қазақстанның Ресей құрамына қосылуының аяқталуы империяның Қазақ өлкесіне байланысты саясатына біршама түбірлі өзгерістер әкелді. Ресей империясы өзінің алысты болжайтын саяси мүдделерін басшылыққа ала отырып, Қазақстанда отаршылдық тәртіпті күшейтуді қолға алды.

«Семипалатинская область, по положению 1868 года (§ 16), делились на уезды: Семипалатинский, Павлодарский, Каркаралинский и Кокбектинский, а Зайсанский край, впредь до преобразования его въ уездъ, составлялъ особое приставство» [1, 123 б.]. Патша үкіметінің отаршылдық саясатының осылайша өзгеруінің айқын көрінісі – қазақтарды басқару туралы 1867-1868 жылдардағы әкімшілік реформасы. Бұл реформаның негізгі мақсаты – қазақ өлкесінде отаршылдық тәртіпті нығайтуға бағытталды. XIX ғасырдың екінші жартысындағы Ресейдің өз ішіндегі реформалық өзгерістер де бұған едәуір ықпалын тигізді. Капитализмнің кеңінен дамуы үшін де Қазақстандағы бұрынғы басқару жүйесін өзгерту қажет болды [2, 157 б.].

Осы міндетті жүзеге асыру үшін XIX ғ. 60-жылдары басында қазақтардың саяси әкімшілік, сот ісін басқару жүйесін қайта құрудың жобасын әзірлеуге Сібір комитетінің басшысы Бутковтың төрағалық етуімен арнаулы комиссия құрылды.

Комиссия Орынбор және Батыс-Сібір генерал-губернаторы қазақтарын екі түрлі басқаруды жойып, билік бір адамның қолына жинақталуы қажет деп тапты. Бүкіл қазақ даласын екі – Батыс және Шығыс облыстарға бөліп басқаруды ұсынды.

Бутков комиссиясы өзінің жасаған жобасын Орынбор генерал-губернаторы Безакқа тапсырады. Жобамен танысқан генерал-адъютант Безак Орынбор қазақтарының облыстық басқармасынан Бутков жобасына байланысты пікірін білдіруді сұрайды. 1864 ж. 12 желтоқсанда Әскери және Ішкі істер министрлігінің бас қосқан

комитеті мәжілісінде Бутков комиссиясының аталған жобасы мақұлдамады. Қазақтарды болашақтағы басқару құрылымы мәселесін енді үкімет дала комиссиясына беру қажет деген шешім қабылдады. Ішкі істер министрі кеңесінің мүшесі статс-кеңесші, полковник Гирс төрағалық еткен бұл дала комиссиясының құрамына аталған министрліктердің әрқайсысынан екі өкіл және Орынбор өлкесі мен Батыс Сібір өлкелері әкімшіліктерінің мүшелері енді. Комиссияға қазақ даласын аралап, жергілікті көшпенділер өмірімен танысып, болашақтағы әкімшілік басқару негіздері туралы жоба жасау міндеті жүктелді [3, 211 б.].

Қазақ даласына іс сапарға шыққан комиссияның назарына төмендегідей бағдарламалар сұрақтар белгіленді: Жаңа билік қандай болуы керек? Бұрынғы тәртіптерді, сұлтан қызметтерін қалдырудың қажеті бар ма? Қазақтардың жауынгерлік қабілеті қандай? Олардан әскери бөлімдер құруға бола ма? Өлкедегі сот ісі қандай болуы керек? Салық салудың тәсілдері мен мөлшерін белгілеу және қазақтарды отырықшылыққа көшіру қажет пе? Қазақ жерлерін отарлауды қалай күшейтуге болады? Қазақстандағы мұсылмандықтың таралуы қандай дәрежеде?

Гирс комиссиясы 1865 ж. 27 маусымда Орынбор, Батыс Сібір және Түркістан өлкесін аралауға шықты. Петербургтен Омбыға 15 шілдеде жеткен комиссия туралы қауесет хабарлар бүкіл қазақ даласына тарап үлгерді. Алайда реформа дайындығы астыртын, халықтан жасырын жүргізіліп жатқанын. «Халықтың жағдайын жақсартатын, оларды сұлтандардың үстемдігінен босататын ізгілікті реформаның» жасалу барысы құпия түрде жүргізілді [4, 186 б.].

Патша үкіметінің қазақ даласында әзірлеп жатқан әкімшілік-сот құрылымы реформасының үлгісін алғаш рет сынға алғандардың қатарында Ш. Уәлиханов (1835-1865) тұрды. Ш. Уәлиханов «Сот реформасы туралы хат» атты Омбыда жазылған әйгілі еңбегінде қазақ даласындағы сот реформасы жайлы айта келіп, «Біз қабылдағалы отырған реформа сол халықтың мүддесі, пайдасы үшін жасалынып отырғандықтан, оның материалдық мұқтажына шақталуы әрі сол қоғамның ұлттық мінез-құлқына сай келуі қажет. Бұл жағдайдан тыс жасалынған өзгерістің бәрі де зиянды әрі аномал (жат) құбылыс ретінде қауымды айықпас дертке шалдықтырып, тұралатып, мешеулетуі мүмкін екендігін» де ескертеді. Өкінішке орай, Шоқанның бұл демократиялық көзқарастары кезінде ескерусіз қалды [5, 218 б.].

1865-1866 жылдары қазақ даласын аралап шыққан комиссия қазақ жерлерін басқару туралы жаңа «Ереженің» негізін жасау барысында екіге бөлінді. Олардың бір тобы қазақ даласын жоғарыдан тағайындалған шенеуніктер басқаруы қажет деп санады, ал енді бір тобы қазақтардың өздерін-өздері басқаруын жартылай қалдыру керектігін алға тартты.

Комиссияның қорытындысы мен жобасы әскери министр, генерал Милютин төрағалық еткен ерекше комитеттің ұзақ талқылауынан өткеннен кейін императордың бекітуіне жіберілді.

1868 ж. 21 қазанда Торғай, Орал, Ақмола және Семей облыстарын басқару туралы реформалардың жобасына қол қойды [6, 159 б.].

Осылайша қазақ халқын басқару жөніндегі ережелер жобасы патша үкіметі аппаратында, отаршыл билік өкілдерінің белсенді араласуымен жоғарыдан дайындалды. Ресейдегі капитализмнің қарыштап дамуы ұлт аймақтарының, соның ішінде Қазақстанның рөлін өсірді. Қазақстан – шикізат пен арзан рынок көзі еді. Қазақстан өлкесінің жері мен қазба байлығын тезірек игеру үшін қазақтарды басқаруды Ресейдің әкімшілік-саяси жүйесімен жақындастыру қажет еді және Ресейдің қазақ даласындағы позициясын нығайтуға бағытталды. XIX ғ. бірінші жартысындағы басқару жүйесі ескіріп, жергілікті басқару шекаралық басқарумен бірігіп кеткен еді.

1867-1868 жж. Қазақстан аумағы 3 генерал-губернаторлық пен 6 облысқа кірді. Қазақстандағы отарлаушы әкімшіліктің жоғары өкілі – генерал-губернаторлар болды. Олар өлкенің бүкіл әкімшілік-полициялық аппаратын басқарды, яғни өз қарамағындағы аумақтың тыныштығына жауап берді. Басқаша айтқанда, Ресей империясының жоғары заңдарының орындалуын қадағалады, яғни 1867-1868 жж. реформа бойынша Батыс Сібір, Орынбор, Түркістан өлкелерінің басшыларына неғұрлым басым құқықтар берілді:

Әскери қолбасшы, соның ішінде казак жасағының атаманы;
Кең түрдегі әкімшілік функция (уезд бастығын тағайындау, т. б.);
Сот функциясы (уездік соттарды бекітті); [6, 162 б.].

Жергілікті тұрғындардан салық жинау жүйесі қайтадан жасалды. Бұрынғы түтін салығына земстволық алымдар қосылды. Олардың мөлшері де жылдан-жылға өсіп отырды. Отырықшы аймақтарда жер салығы деп аталып, жер өңдеуші салықты тек ақшамен күзде төлеуге тиіс болды. Земстволық салық әкімшілікті ұстауға, көпір, жол жөндеу мен дайындауға жұмсалды.

Көшпелі және жартылай көшпелі тұрғындардың негізгі салығы 1865 ж. 1,50 т болса, 1867-1868 жж. 2,75 т – 3 сом болып кейін біртіндеп өсу барысында 1882 ж. 4 сомға жетті. Олар тағы да земстволық немесе қоғамдық салықтар (ауыл старшыны мен түземдік әкімшілікті ұстау үшін), т.б. ақшалай алымдар төлеуге тиіс болды. Әрбір қазақ шаңырағы мынандай мөлшерде салық төлеп тұрды: түтін салығы – 4 сом, земство салығы – 1 с. 25 т., қоғамдық салықтар (жеке салықтар) – 1 с. 25 т.; мектептерге – 50 т., барлығы 7 сомды құрады. Әлеуметтік жағдайына қарамастан кедей мен байларға салық мөлшері бірдей белгіленді. Әрі малдың бағасы ең төмен кезі – күзде төлеуге тиіс болды. Жер өңдеушілер хараж, танап салығы, зекет (тауардан алынатын салық) сияқты салықтар төледі [1, 128 б.].

а) Хараж бойынша өнімнің 1/10-і мөлшерінде заттай немесе ақшалай құнын төледі;

ә) Танап салығы ақшалай (1 танап — 1/8 десятина) танап мөлшеріне қарай белгіленді;

б) Зекет тауар құнының 1/40 мөлшерінде алынды.

Осылайша, отарлаушы Ресейдің салық саясаты әр түрлі әлеуметтік топтардың қарсылығын тудырды, мал өсірушілер мен отырықшы тұрғындар салықтың өсуіне наразы болды.

Әрбір уезд болысқа, болыс ауылға бөлінді. Бір болыста – 2 мың, бір ауылда – 200 түтіннен аспауы керек болды. Патша үкіметі қазақ болыстары мен ауылдарында отарлық биліктің мықты тірегі болатын жергілікті әкімшілік құруға тырысты. Болыс пен ауыл старшындарын (селолық қоғамды, ақсақалдар қоғамын) сайлау «сатып алу» арқылы жүрді [7, 112 б.].

Сот жүйесіндегі өзгерістер. Сот билігінің органдарына мыналар жатты: уездік соттар, әскери-сот комиссиялары, облыстық басқарма және үкімет сенаты. Бұл сот мекемелерінің барлығы жалпы империялық заң негізінде жұмыс істеді. Облыстық басқарманың жалпы жиналысында құны 2 мың сомға дейінгі істер түпкілікті шешілді.

1886-1891 жж. реформаларда империялық соттар күшейтілді. «Ереженің» II тарауы «Сот құрылысына» арналды. Түркістан өлкесін басқару туралы «Ереже» бойынша қазақ даласында империялық типтегі соттар құрылды: 1) Мировой (бітістіруші) судьялар; 2) Облыстық соттар; 3) Жоғарғы сот инстанциясы – Үкіметтік сенат болды [8, 187 б.].

1867 ж. Ережеден айырмашылығы – әскери соттар алынып тасталды. Халық соты (билер соты) сақталып қалды. Облыс шеңберінде облыстық соттар құрылды, ал уездерде және ірі қалаларда мировой судьялар тағайындалды. Оларды Әділет министрі тағайындады.

1886 ж. Ереженің III тарауында жер мәселесі туралы «Мал жайылымы алып жатқан мемлекет меншігіндегі жерлер көшпенділердің қоғамдық пайдалануына беріледі» (270-тармақ) делінсе, 1891 ж. Ережеге мына бап қосылып, жерді күштеп тартып алуға заңдық негіз қаланды: «Мал жайылымдары алып жатқан жерлер, сонымен қатар жер қойнауы мен ормандар да мемлекет меншігі деп танылады» (119-тармақ) [9, 146 б.].

«Көшпенділерден артылып қалған жерлер мемлекеттік мүлік министрлігінің қарамағына өтеді». «Мал жайылымдары жетіспеген жағдайда, мал иелері ауыл қоғамдары мен жеке адамдардың жерінде мал жайғаны үшін ақы төлеуге тиіс болды»

Сөйтіп, халық есебінен жиналған ақшадан 12 жылда 5 млн сом (75%) бюджет қаржысынан әскерге бөлінді, оның 25 % бюрократтық аппаратты ұстауға жұмсалды. Жергілікті қаржы есебінен құрылған мектептер тек орыстандыру мақсатында ашылды [10, 102 б.].

Қазақтардың уезд шегінен көшіп шыққан кезіндегі әкімшілік полициялық бағыныштылығы нақты белгіленді, мұның өзі уездік басқару органдарына әрқашанда қиындық туғызып келген еді. Көшпелі қазақтарды ендігі жерде «жоғалтып» алмау үшін олардың қай уездік әкімшілікке бағынатыны туралы «қуәліктер» беру жүйесі енгізілді. Жалпы алғанда 1891 жылғы 25 наурыздағы «Ережеде» 1885 жылғы Комиссияның алдына қойылған көптеген мәселелерді реттей алмады. Мәселен, әкімшілік және сот билігін бөлу, жер қатынастары, әскери және азаматтық басқару органдары арасындағы өзара қатынастар мәселелері шешілмеді.

XIX ғ. ортасынан ғасыр аяғына дейін қазақ жерінің бүкіл аумағы Әскери министрліктің ерекше ережелері бойынша Орал, Сібір, Жетісу, Орынбор қазақтары әскерлерінің «далалық басқару аудандарына» бөлінді. Аумақтарды анықтау үшін «дала қанаттары» сияқты әскери терминдер қолданылды.

Бірінші кезекте қазақ әскерлерінің мүдделері қанағаттандырылып отырды. Мәселен, Сібір және Жетісу қазақ әскерлерін орналастыру үшін қазақтардың ең таңдаулы 5000000 десятина егістік және шабындық жерлері орман – тоғаймен қоса тартып алынған.

Қазақ қоғамының өз ішінен әлеуметтік тірек іздестірген Ресей әкімшілік - саяси жүйесі белгілі бір әлеуметтік күштерді бөліп шығарып, оларға заң арқылы билік берді, Ресей заңдары талап ететін міндеттерді орындау үшін оларға әскери-саяси күштерді тапсырып, міндеттерін регламенттеді. Осының салдарынан қазақ қоғамының дәстүрлі саяси институттары «билер соты, рубасы, тайпа көсемі және т.б.» сол қоғам өміріндегі өз орындарынан айырылды [9, 151 б.].

Жалпы алғанда, Ресейдің әкімшілік-саяси жүйесі қазақтардың дәстүрлі қоғамдық қатынастар құрылымына тереңдей ене отырып, мәселен, дағдыры құқық пен билер сотын жоюды өздері қаламағанына қарамастан, оларды күйретпей қоймады. Ресей үкіметі билер соты арқылы өзі арзан және көшпелі халыққа мейлінше лайықты сот жалғасы келді, бірақ объективті жағдайларға байланысты оны біртіндеп регламенттеуге, өзінің юрисдикциялық күшіне және іс жүргізу құрылысын өз мақсаттары мен міндеттеріне бағындыруға мәжбүр болды. Мұның өзі сайып келгенде бұл сотты жұмыс істеу мүмкіндігінен айырды, сөйтіп XIX ғ. аяғында, үкімет пен жергілікті өкімет орындары билер сотының заң шығарушылық міндеті біршама әлсіретіп, оған дәстүрлі күшін қайтарып беруге ниеттелген кезде енді бұл мүмкін болмай шықты. Ресей 60-90 жылдары реформалардың барысында қазақ қоғамының әлеуметтік-саяси жүйесін өзінің экономикалық мүмкіндігіне бейімдей қайта құрып олардың ішкі мазмұнын өзгертіп, қиратты. Ресейдің экономикалық және саяси ықпалының нақ осы қиратушылық зардаптары қазақ қоғамына XIX ғасырда апатты салқының тигізгеніне қарамастан, бұл қоғамның одан әрі дамуына қозғау салды.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Крафт И. И. Сборник узаконений о киргизах степных областей. – Оренбург, 1898.

2 Қазақстан тарихы. 3 том. – Алматы, 2000.

3 Левшин А. Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей, т. 1-3. – СПб., 1832.

4 Шаймұханов Д. А. және т.б. Қасиетті мекен - Қарқаралы. – Қарағанды, 2004.

5 Валиханов Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. – Алма-Ата, 1961-1972.

6 Толыбеков С. Е. Кочевое общество казахов XVII - начала XX вв. Политико-экономический анализ. – Алма-Ата, 1971.

7 Красовский М. Область Сибирских киргизов, ч. 1-2. – СПб., 1868.

8 Абдиров М. Ж. Завоевание Казахстана царской Россией и борьба казахского народа за независимость: из истории военно-казахской колонизации края в конце 16 начале 20 вв. – Астана: Елорда, 2000.

9 Жакин М. С. Функциональное значение принципа родства и родовой структуры в этносистеме кочевой цивилизации казахов (по материалам 18-19 вв.). дис. канд. ист. наук. – Караганда, 2001.

10 Букейханов А. Избранное. – А., 1995.

ЗНАЧЕНИЕ ТАСМОЛИНСКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ ДЛЯ ПАВЛОДАРСКОГО ПРИИРТЫШЬЯ

КАЛЫМОВА А. А.

студент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

В условиях развития независимого Казахстана проходит процесс становления национального самосознания. Вопросы, связанные с местом Республики Казахстан на мировой арене, привели к возрождению интереса к древней и средневековой истории государства. Учитывая роль сакской культуры в истории человечества и её значимость на территории евразийских степей необходимо основательное изучение и восстановление этих историко-культурных памятников, как важнейшей составляющей компонента развития образовательной сферы современного Казахстана, а точнее для Павлодарского региона. Длительное время в науке господствовали представления о кочевом образе жизни как об исторически тупиковом пути и о кочевниках, не создающих культурных богатств. В период становления независимого Казахстана всему научному миру были показаны ошибочность таких мнений.

Археологами, исследовавшими данный период были открыты множество предметов материальной культуры, которые подтверждали существование богатой культуры у ранних кочевников евразийских степей. В настоящее время, несмотря на значительные достижения по изучению сакского общества основные проблемы истории этого периода остаются либо нерешенными, либо дискуссионными. Это касается происхождения саков и их культуры,

этнической принадлежности населения евразийских степей VIII-III вв. до н. э., вопросов размещения племен относительно современной географической карты, характера сакского общества и уровня его развития, символического значения искусства звериного стиля, причин смены культур.

Актуальность работы заключается в том, чтобы исследовать памятники материальной культуры раннего железного века на территории Центрального Казахстана, а именно тасмолинскую археологическую культуру. Так как данная периодизация Тасмола носит завершающий этап в развитии сакской эпохи и является малоизученной. Для дальнейшего развития научного направления, изучающего ранний железный век Казахстана, необходим анализ обширного материала по сакской археологии, представленного в исследованиях ученых, что объясняет актуальность данной работы.

М. Кадырбаев оставил яркий след в археологии Казахстана и Евразии, в целом. С его именем связано открытие и исследование археологической культуры раннего железного века Центрального Казахстана, получившей название тасмолинской. Сейчас по прошествии более полувека со времени ее открытия, она получила название тасмолинская историко-этнографическая общность. Расширились границы ее ареала. Характерным признаком культуры становятся курганы с усами, хотя сам Мир Касымович подчеркивает, что количественно они уступают просто курганам из земли и камня. В развитии тасмолинской культуры выделяются три этапа. Первый охватывает VII-VI вв. до н. э. К нему относятся могильники Тасмола, Карамурун, Нурмамбет. Курганы имеют земляные или земляные, смешанные с камнем, насыпи. На втором этапе, в V-III вв. до н. э. традиции в погребальном обряде сохраняются, но исчезает обычай захоронения лошадей. На третьем этапе III-I вв. до н. э. сохраняются прежнее устройство и форма курганов, но в могилах появляются глиняные шаровидные сосуды с уплощенным дном. На раннем этапе своей истории (VIII-VI вв. до н.э.) тасмолинцы занимали территорию, далеко выходящую за пределы Сарыарки. На западе их владения охватывали просторы Южного Урала, восточная граница проходила по Иртышу. На севере они доходили до южной кромки лесостепной зоны Западной Сибири, на юге – до широты озера Балхаш. В пограничных районах тасмолинской историко-этнографической общности выделены локальные варианты: бобровско-тасмолинская в Южном Зауралье, улубаевско-тасмолинская в северо-казахстанском Приишимье [5, с. 195].

Тасмолинская археологическая культура выделяется среди синхронных культур скифо-сакской эпохи рядом, присущих только ей, этнографических черт. Новые знания позволяют слегка откорректировать признаки, обозначенные в свое время М. К. Кадырбаевым [4, с. 95]. К ним следует отнести: северное направление ориентировки погребенных, отсутствие в могиле керамической посуды, культ коня. Культ коня выражается не только в сопровождении умершего черепом лошади, но и в присутствии достаточно полного набора конского снаряжения. Предметный мир тасмолинских курганов позволяет говорить о социальном расслоении общества, состоявшего из трех сословных страт: воинов-дружинников, служителей культа, рядовых общинников. Для первых характерны погребения с полным воинским снаряжением (предметы вооружения, наборные пояса, предметы конской упряжи). Для вторых – каменные жертвенники, бронзовые зеркала, наборы для татуировки («пеналы» с порошкообразной краской, костяные шпильки). Наряду с общесакскими моделями предметов «скифской триады» известны вещи, подчеркивающие этнографические особенности культуры. Из предметов вооружения – это так называемый «нурманбетский» тип кинжалов с массивной рукоятью волнистых очертаний, широким овальным перекрестием и плоским грибовидным навершием [4, с. 344].

В истории изучения тасмолинской археологической культуры можно выделить три периода. 1) 30-е–середина 50-х годов XX в. Это время первых раскопок курганов раннего железного века Центрального Казахстана, открытие и начало изучения курганов с усами, попытки объяснения их функционального назначения. Внимание А. Х. Маргулана привлекли необычные по конструкции сооружения, входящие в состав курганных групп ранних кочевников и могильников эпохи бронзы. В результате масштабных разведок были намечены границы распространения этого типа памятников, названных им «курганы с лучами», «солнечными курганами». Эти загадочные конструкции были отнесены к культовым, ритуальным сооружениям. Вещевой инвентарь, аналогии и характеристика случайных находок, происходящих с северных регионов Казахстана, позволили отнести курганы с усами к раннему железному веку. Таким образом, была определена культурно-хронологическая позиция курганов с усами и высказано мнение о своеобразии культуры ранних кочевников Северного и Центрального Казахстана. [3, с. 35].

2) Середина 50-х – конец 70-х гг. в истории изучения тасмолинской археологической культуры можно назвать «Кадырбаевским» периодом. С этого времени начинается целенаправленное изучение памятников раннего железного века. К концу 50-х годов раскопано 85 курганов ранних и поздних кочевников, среди них 23 кургана с каменными грядами. Предложена периодизация Центрального Казахстана, выделены два вида надмогильных сооружений: просто курганы с каменным кольцом, иногда рвом вокруг насыпи и курганы с каменными грядами («усами»). Периодизация и хронология тасмолинской культуры построена на классификации предметов вооружения и конской упряжи. Дана характеристика основных отраслей хозяйства, верований и общественного устройства тасмолинцев. С этого времени все курганы с усами, независимо от характера находок, стали относить к тасмолинской археологической культуре.

К концу 60-х годов на территории Центрального Казахстана было вскрыто более 300 курганов раннего железного века. К сожалению, значительная часть их оказалась ограблена. [4, с. 345].

3) С конца 80-х годов XX в. начинается современный период в изучении тасмолы. Новым для него являются выделение коргантасского этапа как заключительного периода в истории тасмолинской археологической культуры;

Период начинается с возобновления раскопок курганов раннего железного века на территории восточной части Центрального Казахстана.

Под руководством А. З. Бейсенова было исследовано 50 курганов, из них 13 захоронений III-I вв. до н.э. Полученный материал и единичные раскопки, произведенные уже после выхода обобщающей работы М. К. Кадырбаева, привели к необходимости осмысления и анализа тасмолы с позиций новых знаний по скифо-сакской эпохе Евразии. К концу XX в. были открыты Аржан, курганы VII-VI вв. до н. э. на Южном Урале, обобщены материалы по раннему железному веку Северного Казахстана и лесостепной полосы Западной Сибири [3, с. 62]. А. З. Бейсенов собрал все архивные материалы по раскопкам курганов раннего железного века Центрального Казахстана, сделал статистические расчеты, выделил основные признаки погребального обряда тасмолинских племен, и описал развитие обряда от VII до I вв. до н. э. Отдельная глава его диссертации посвящена курганам с усами. В ней уточнена типология этих сооружений, дано описание конструкции гряд.

А. З. Бейсенов выделяет два ведущих типа: автономный курган с грядами, не имеющий захоронения человека (тип 1); и курган с усами, пристроенный с востока к насыпи с погребением человека (тип 2). Эти две разновидности составляют 88% всех открытых объектов. Новым в изучении тасмолинской культуры было выделение третьего заключительного этапа, датированного III-I вв. до н. э., и названного коргантасским этапом тасмолинской археологической культуры [4, с. 120]. Название заключительного этапа тасмолы дано по курганам урочища Коргантас, раскопанным М. К. Кадырбаевым в 1969 г. Могильник Коргантас находится в 50 км южнее с. Баян-Аул Павлодарской области. В долине Коргантас расположены 12 курганов, среди них два кургана с усами. Раскопаны были все курганы, большая часть могильника оказалась ограбленной [4, с. 32-36]. По характеру погребального обряда выделяются 5 курганов. Они не имеют устойчивой системы расположения, разбросаны по всей долине и относятся к более позднему времени. В этих курганах смешанная структура насыпи (земля с камнем). Существенной чертой ритуала является также положение на грудь погребенному лопатки и ребра лошади» [4, с. 266].

К середине 90-х годов в Центральном Казахстане было открыто 22 кургана III-I вв. до н.э., позволивших А. З. Бейсенову объединить их в рамках коргантасского этапа тасмолинской археологической культуры. Были сделаны антропологические анализы, показавшие европеоидный облик мужских черепов. Отнесение курганов коргантасского типа к тасмоле обосновано А. З. Бейсеновым рядом факторов: северный сектор ориентировки умерших, европеоидный облик, присутствие взнузданного черепа лошади в жертвенном отсеке, бронзовые детали конской упряжи, перекрытие могил каменными плитами.

Со времени обоснования М. К. Кадырбаевым тасмолинской археологической культуры в ее изучении произошли значительные перемены. Во-первых, с учетом современных представлений о начале раннесакского этапа следует удревнить начало тасмолы до VIII в. до н. э. И этому есть подтверждение среди вещевых комплексов раннетасмолинских курганов. Верхняя граница остается в прежних рамках - III в. до н. э. Попытки продлить историю тасмолы до I в. до н. э., включив в нее курганы коргантасского типа, вследствие малочисленности материала, не получают поддержки. Более доказательной кажется точка зрения о самостоятельности коргантасского этапа как нового культурного образования,

отличного от тасмолы. Во-вторых, из числа археологических памятников тасмолинской культуры предлагают исключить курганы с усами. Однако отрицать их связь с курганами раннего железного века Центрального Казахстана - проблематично. Также как растет число комплексов I тыс. н. э., обнаруживаются и курганы с усами, относящиеся к тасмолинской археологической культуре. Стали известны стратиграфические факты, датирующие каменные гряды раннесакским временем. Неизменность и длительность сохранения традиции возведения курганов с усами может служить фактом неизменности основного ядра населения. Об этом также писал Мир Касымович: «Своеобразный характер памятников этой территории и их устойчивость позволяют предполагать, что в данном случае мы имеем дело с прочным экономическим и политическим объединением племен, просуществовавшим довольно продолжительное время» [4, с. 333].

Своеобразный этнографический облик культуры, образованный деталями погребального обряда и предметным миром тасмолы – выделяют ее среди синхронных археологических образований скифо-сакской эпохи. В облике ее культуры ощущается связь с центральноазиатским регионом, с наиболее известной нам культурой сунну [1, с. 57]. В историческом аспекте представляется, что это было довольно сильное племенное объединение, не допускавшее размывания своих границ. Мощь его основывалась на собственных рудных богатствах, благоприятных природных условиях и яркой предьстории ее племен. В общем можно сказать, что начало I тысячелетия до нашей эры очень важный период для истории казахстанских, в целом евразийских, степей. Именно в это время на рассматриваемой территории начинается распространение и активное использование изделий из железа. Уже к концу указанного периода (начало I тыс. до н.э.) железо постепенно вытеснило из основных сфер человеческой деятельности бронзу господствующий металл двух предыдущих тысячелетий. Начался ранний железный век. По всему степному поясу устанавливается новый кочевой стиль жизни. Об этом свидетельствуют археологические находки.

ЛИТЕРАТУРА

1 Акишев К.А. Курган Иссык: ритуал, искусство и социум / Международная научная конференция «Кадырбаевские чтения-2010», – Актобе: Изд. «Центрполиграф», 2010. – С. 274.

2 Бейсенов А. З. Погребальные памятники и культово-ритуальные сооружения древних номадов Центрального Казахстана, – Алматы, Изд. «Центрполиграф», 1997. – С. 325.

3 Грязнов А. П. Царский курган раннескифского времени/ СССР. – 1980. – С. 62.

4 Кадырбаев М. К. Памятники тасмолинской культуры / Древняя культура Центрального Казахстана. – Алма-Ата, 1966. – с. 433.

5 Хабдулина М. К., Гаврилов Д. А., Свиридов А. Н. Археология Северного и Центрального Казахстана (1764-2012). Библиографический указатель. – Астана. Изд. «Астана-печать», 2013. – 280 с.

ҚАЗАҚТЫҢ АУЫЗША ТАРИХИ ДӘСТҮРІНДЕГІ ҚАЗАҚ ХАНДАРЫ

ЖҮСІПОВА Л. Қ.

т.ғ.д., доцент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Тәуелсіз «Мен» деген ұлттық рухты жанғыртты. Бұл туралы елбасымыз Н. Ә. Назарбаев «Тарих толқынында» атты еңбегінде: «Алайда, нәтижесі басқаша болды. Қазақтар – ұлы өркениетінің мұрагерлерлері тарихтың сан-сапалық күз-қияларынан өзінің ұлттық «Мен» дегізгерлік қасиеттерін алып шыға ала алды. Жай ғана алып шығып, жай ғана сақтай білген жоқ, сонымен бірге еселеп жаңғырта да білді», - деп баяндады. Сол ұлы өркениеттің мұрагерлері ата-баба рухани қазынасын, тырнақтап жинап, сақтап, кейінгі ұрпаққа жеткізе алды. Қазақтың мол, әрі бай рухани қазынасының ең басым бөлігін хатқа түсірген ғұлама энциклопедист ғалымдардың бірі – Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы мұрасы әлі толық зерттеліп те, жарияланып та біткен жоқ. Әсересе, оның төрелер шежіресіне қатысты құнды зерттеулері, қазақ хандары туралы, мәліметтері молдылығымен, толықтығымен таң қалдырады.

Қазақ елі тарихында кейінгі ортағасырларға, әсіресе хандар шежіресіне қатысты мәліметтер бар болғанымен де толық зерттеліп қарастырылып бітпеген. Мәшһүр Жүсіпке дейінгі төрелер шежіресін түркі, араб, қытай, парсы тіліндегі нарративтік шығармалардан көруімізге болады. Олар мәліметтер молдылығымен, толықтығымен ерекшеленеді [1].

XV-XVIII ғасырлардағы Қазақстан тарихы бойынша ортағасырлық авторлардың арнайы еңбектері де әлі белгісіз зерттеліп бітпеген [2]. Сондықтан парсы және түркі деректерінің маңызы Қазақстан тарихын зерттеуде өте үлкен.

Алғаш рет XV-XVIII ғасырлардағы қазақ тарихы туралы оның ішінде, қазақ хандар туралы деректерді В. В. Вельяминов-Зернов зерттеді. Оның аудармалары және еңбектері қазіргі күнге дейін өз маңызын сақтап қалуда. В.В. Вельяминов-Зернов М. Х. Дулатидің, Ескендір Муншидің, Хафиз Таныштың, Қадырғалидың Жалайырдың т. б. еңбектерін аударып, баспадан шығарды.

Парсы және түркі деректерінен үзінділер В. В. Вельяминов-Зернов, С. Д. Асфендияров, П. А. Кунте аудармасында да жарық көрді. Ақырғы екеуінің - «Прошлое Казахстана в источниках и материалах» деген жинағы 1935 жылы шықты [7; 4 б.]. Қазақстан шығыстанушыларының ішінен бірінші болып С. Қ. Ибрагимов шығыс деректерін тауып аударған.

Жалпы ғылымдар тобы: К. А. Пищулина, Н. Мингулов, С. К. Ибрагимов, В. П. Юдин 60-жылдар аяғында ғылымдармен бірге «Қазақ хандығы тарихының материалдары» жинағын аяқтап бітті. Жинаққа қазақ хандары туралы XV-XVIII ғасырлардағы парсы және түркі тілдес шығармалардан үзінділер және оларға байланысты тарихи зерттеулер енген [5]. Өзбектің белгілі шығыстанушысы Б. А. Ахмедовтың еңбегінде 50-ден аса маңызды парсы-түркі шығармаларының маңызды деректері келтірілген. Әр дерек бойынша анықтама (очерк) берілген.

2001 жылғы М. Х. Абусейтова мен Ю. Г. Баранованың кітабында XIII-XVIII ғасырлардағы қазақ хандары тарихы бойынша парсы - түркі деректемелеріне шолулар жасалынған [1].

Парсы - түркі тіліндегі деректердің көпшілігін қазақтар емес, алдыңғы және Орталық Азия өкілдері жазды [7; 17-18].

XIII-XVIII ғ.ғ. хандар тарихы бойынша деректер шеңбері саяси бағыты айқын көрінген бірнеше топтарға бөлінеді. Бұл белгі бойынша деректер тимуридтік, шайбанидтік, шағатайлық (қашғарлық) сефевидтік және аштарханилық т. б. болып бөлінеді.

Шайбанилық шеңбер деректемелеріне: белгісіз автордың «Таварих-и гузида-йи Нусрат - наместі», Шадидің «Фатх – наместі», Фазалах ибн Рузбихан Исфханидың «Михман-наме-ий Бухарасы», Бинайдың «Шайбани - наместі», Абдаллах Балхидың «Зубадат әл – Асары», Масуд ибн Усман Кухистанидің «Тарих-и Абулхайр - хани», Хафиз Таныштың «Шараф-наме-йи шахи», Бадр ад – Дин әл

Нашмиридің «Зафар - наместі» мен «Раузат ар – ризван ва хадикат әл гилманы» және т.б. шығармалар жатады. Тимуридтік шеңбер деректеріне: Бабырдың «Бабыр – наместі» жатады. Сефевидтік деректерге Ескендір Муншидің: «Тарих-и аламара-йи Аббаси» еңбегі жатады. Кейбір шығармалар кейінгі уақытта аштарханилер үшін немесе олардың тапсырмасы бойынша жазылған. Мысалы: Нәдір – Мұхаммед хан үшін жазылған Махмұд ибн Уәлидің «Бахр әл – асрар фи Минакиб әл – ахйары», Сухайланың «Имамкули хан - наместі» және Қыпшақ ханның «Тарих – и Кипчаки» еңбегі, Қадырғали Жалаиридің «Жами ат - тауарих» еңбегінде де төрелер шежіресі тарихын зерттеуде маңызы зор.

Белгілі тарихшы және әдебиетші мырза Мұхаммед Хайдар Дуғлаттың «Тарих и Рашиди» деген шығармасы төрелер тарихына арналған. Бұл еңбек Қазақ хандығы тарихын зерттеу үшін де аса маңызды деректеме. Онда тоқсан жыл ішіндегі қазақ хандарының тарихы баяндалған.

Шах Махмұд Шорастың «Тарих» деген шығармасы (қазақ хандары Бұйдаш, Хакназар, Тәуекел, Есім және Жәңгір) туралы түпнұсқалық дерек болып табылады.

Сонымен қатар, Камал ад дин Бинайдың жоғарыда аталған еңбегі Мұхаммед Шайбанидің жастық шағынан 1502-1503 жылдарға дейінгі өмірін баяндайды. Минайдің казактар мен хандар туралы мәліметтері көп әрі маңызды шығарма. Бинай Әбілқайыр ханнан кейінгі Шығыс Дәшті Қыпшақтағы жағдай туралы, Шайх – Хайдар билікті қолдан шығарып алған туралы, оған Жошы ұрпақтары, соның ішінде Жәнібек пен Керейдің және маңғыт мырзаларының қарсы шыққаны туралы, Сыр өңірі қалалары аймағында ықпал жасау үшін күрес туралы сөз етеді. Отырар, Сығанақ, Сауран қалалары, Дешті Қыпшақтың құсшы, қоңырат, қият, найман, күрлеуіт, маңғыт т.б. тайпалары туралы мәліметтері мол [4; 17].

Әбілқайырдың тарихына арналған бөлігі аса маңызды орын алады. Шығарма 1543-1544 жылдарда Самарқандта 1540-1551 жылдары билік еткен Абд әл – Латиф ханның тапсыруымен жазылған. Оған қызмет еткенге дейін Кухистани Сүйініш қожа ханның (Абылай ханның басына қойылған тасында Абылай бин Сүйініш қожа делінген) хатшысы болды. Кухистанидің Әбілқайыр хан заманы туралы мәліметтері ауқымды: оның билік ете бастаған кезі, қарсыластармен соғыстары, Хорезм мен Сыр өңірі қалаларын жаулап алуы, Мауереннахрдағы Темір ұрпақтары мен қатынастары туралы айтылады. Масуд Кухистанидің Шығыс Дәшті Қыпшақ

халқының ру – тайпалық құрамы, әлеуметтік терминдер жөніндегі деректерінің, тарихи - жағрафиялық және басқа да мәліметтері бар [5; 135-140]. 7 томдық «Бахр әл - асрар» шығармасында Шыңғысхан мен оның ұрпақтарының тарихы баяндалады. Томның екінші бөлімінде Мауереннахрдағы, Моғолстан мен Шығыс Түркістандағы шағатай ұрпақтарының тарихы айтылған. Бұл әулет туралы мәліметтер 1640-1641 жылға дейін жеткізілген. Дешті Қыпшақтағы Жошы ұрпақтарының тарихы үшінші, аштарханилер – төртіншісі бөлімде, соңғы бөлімнің көптеген материалдары Қазақстан тарихына, әсіресе XVII ғ. алғашқы он жылдықтарындағы орта Азия мен қарым-қатынастары тарихына қатысты. Қазақ хандары Есім мен Тұрсынның егестері туралы, Есімнің ойраттарға қарсы жорығы, Имамкули ханның Ташкент пен Түркістандағы Есімге беруі туралы материалдар ықлас туғызады [5; 320-328].

XVI-XVII ғғ. Қазақстан тарихы үшін «Матлаб ат-талибин» шығармасы өте маңызды. Шығарманың авторы – Мұхаммед Талиб (1609-1610 жылы туған). Қожа Ислам бұл кезде қашып, қазақ ханы Қасымға паналайды. Ташкент билеушілері ретінде Есім мен Тұрсын хандар, Әндіжан билеушісі ретінде Абылай сұлтан аталады [2; 45-46].

Хасан – бек Румлудың «Ахсан ат - Тауарих» (Жылнамалардың ең жақсысы) деген шығармасы сефевидтік тарихнамаға жатады. Шығарманың авторы Иран шахы. Еңбектің X томында қазақ тарихы бойынша құнды мәліметтер беріледі. Мұнда Бұрындық, Қасым, Хакназар хандар кезіндегі казактардың әрікеттері туралы айтылады. Пул – и Хатун маңындағы 1549 жылы Хакназар (Ақназар) хан мен түркмендер арасында болған шайқас туралы түпнұсқалық материалдар келтірілген [1; 117-123].

Қазақтың жалайыр тайпасының шыққан өкілі Қадырғали би Қосымұлының бізге шартты түрде «Жами ат - Тауарих» деп аталған еңбегі жетті. Бұл шығарма ауызша тарихи аңыздар мен Рашид ад – Диннің еңбегі негізінде жазылған. Екі тарихы шығарма: «Шаджарат – йи тюрк» («Түріктердің шежіресі») қаламынан шыққан. Әбілғазы Ургеніште туған. Өзара қырқысқан күрес салдарынан Бұхараға қашып барған. Содан соң, Хорезмге қайтып оралып, Ургенішті үлеске алған. 1627 жылы өзбектер мен түрікмендер арасындағы саяси бақталастық салдарынан Хорезмнен кетуге мәжбүр болып, қазақтарға қашып барады, онда оны Есім хан қабылдады. Содан соң екі жыл бойы Ташкент ханы Тұрсынның жанында болды. 1643 жылы Арал өзбектері Әбілғазыны өз ханы деп жариялады. Моғол

ұлыстарының тарихы жөнінде, Көшім хандығы, туралы кунды анықтамалық материалдар бар [4; 23-24].

«Ислам – наме» – шағатай тіліндегі өлең түрінде жазылған хроника. Бұл шығарманың авторы Молла Абд әл – Әлім. Шығарманың жазылу уақыты 1756 ж. Шығарманың елеулі бөлігінде Қалдан Церен мен (1745 жыл) Жоңғар хандығы дүрбелені туралы айтылады. Билік үшін күрес барысында кейбір жоңғар феодалдары қазақ билеушілерінен, әсіресе, Абылайдан көмек сұрады [1; 319-325].

Қазақ хандары, төрелер туралы ең көп мәліметтерді парсы – түркі тіліндегі шығармалардан алуға болады. Алайда Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы еңбегінде осы шығыстық тарих жазу дәстүрімен сабақтас деректер қорын табуға болады.

Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы қазақ елі тарихына қатысты мұраларын 23 жастан бастап жинастыра бастады.

Төрелер шежіресіне қатысты материалдарды дерек берушілер тізіміне қарап 2 топқа топтастыруға болады. Оның бірі- жазба мен екіншісі – ауызша деректер. Хандар туралы жазбасына назар аударсақ, еңбектің негізіне Әбілғазы шежіресі алынып және оның бірнеше нұсқасы беріледі. Мәшһүр Жүсіп Бұхарға екінші сапары кезінде Әбілғазы Баһадүрдің «Түрік шежіресін» (Хандар шежіресін) және М. Х. Дулатидің «Тарих-и Рашиди» еңбегінің түпнұсқаларын көріп, содан көшіргенін жазады [8].

Сонымен қатар, Қ. Халидтің, В. В. Радловтың Ш. Құдайбердіұлының, Ш. Уәлихановтың, В. В. Вельяминов-Зерновтың еңбектерімен тікелей таныс болғанын айта келіп, хандар шежіресінің бірнеше нұсқасы бар екендігін келтіреді. Мысалы, Абылай заманы туралы жазбаларында (Орталық Ғылыми кітапхана Қолжазба қоры, №1177-топтама, Мәшһүр Жүсіп қолжазбасы, ескі хадим ғарпімен берілген) дерек берушілер тізіміне қарасақ, оқиғаларға тікелей қатысушылардың ұрпақтарынан жазып алғандығын (Бөгенбай батыр немересі Саққұлақ шешен, Жауғаш батыр шөбересі Мейрам Жанайдарұлы т.б.) мәлімдейді [13].

«... 1054-те Хиуа тағына хандыққа отырды. Хижри есебімен 1014 жылда туған бала екен. 40 жасында хандыққа отырып, 23 жыл патшалық қылды. Сол Әбілғазы хан «Жетім өз кіндігін өзі кеспекші» – деп шежіре тарих сөйлеген. Оның сөйлеген шежіресін Еуропа жұрты атам заманда перуаттап алған. Вельяминов-Зернов жазған тарихтан көдедей көп Николайдың әкелері Александр патша француз тілінен орыс тіліне айналдыртып, Казимбекке перуадатқан», – деп Мәшһүр Жүсіп қай деректің қайдан алынғандығын көрсетеді.

Шыңғыс хан және одан кейінгі хандар шежіресі жүйелі хронологиялық реттілікпен берілген:

- 1) Шыңғыс ханның дүниеге келуі және Шыңғыстың Есім ханға дейін (Әбілғазы шежіресі бойынша)
- 2) Еңсегей бойлы ер Есім хан ертегісі
- 3) Жәнібек ханнан өз Тәукеге дейінгі хандар
- 4) Абылайдың шығу тегі мен ұрпақтары туралы
- 5) Кеңесары-Наурызбай хақындағы әңгімелер

Мысалы, Едіге мен Тоқтамыстың заманы туралы да халық ауыз әдебиеті үлгілерін жинастыра отырып бірқатар мәліметтер береді [8].

«Жошы хан ұғлы Тоқай Темір, мұның ұғлы Тоққыл қожа, мұның ұғлы Қойхожа, мұның ұғлы Тоқтамыс хан Түркістанда тұрып атақ шығарған. Мұның сегіз баласы болған.

Ер Едіге осы Тоқтамыстың заманында даңқы шыққан [25]. Дәл осыған ұқсас шежіренің тағы бір нұсқасы Қадырғали би Қосымұлының «Жылнамалар жинағында» кездестіруге болады [26].

Шежіреші Мәшһүр Жүсіптің қолжазбаларын көшіруші Жолмұрат Жүсіпұлы қазақ хандарының кезінде кестесін де жасаған. 1. Уыз хан. 2. Шыңғыс хан. 3. Еңсегей бойлы ер Есім. 4. Қасқа жолды Қасым хан. 5. Тәуке хан. 6. Тәуекел хан. 7. Алаша хан. 8. Абылай хан. 9. Қасымхан. 10. Кеңесары хан. 11. Орманбет хан [8]. Бұл кестеге қарап отырып, қазақтың алғашқы ханы Уыз хан, ал Шыңғыс хан екінші орында тұр. Ал қазақтың соңғы ханы Орманбет хан деп берілген.

Ал енді М. Ж. Көпеевтің өз қолымен жазылған Орталық Ғылыми кітапхана Қолжазба қоры №1177 топтамасындағы (279-289 беттерінде) мәтінге қарап басқа кестені байқаймыз. Өз Тәуке және оның заманы туралы берілген пікірі назар аударлық: «... Күлтөбеде күнде кеңес» деген сөз – осы өз Тәуке тұсында айтылған сөз. «Кезегі кеткен елдің кеңесі көп болады, кедей елдің көш басшысы көп болады». Бұл сөз де сол өз Тәуке заманында айтылған сөз екен [13]. Қазақ билеушілері ішінде Абылай ханға қатысты деректер мол. Шығу тегі белгісіз дей келе, 48 жыл хандық билік құрғанын жазады [28]. Тағы бір деректерде «1778 жылы Орта жүзге хан болған шамасы» – деп келтіреді. Жалпы, Абылайдың шығу тегі туралы кестесін ұсынады. Шежірені айта отырып, басына қойылған тасқа қарап отырып (Абылай хан жерленген жердегі басына қойылған таста «Абылай бин Сүйеніш қожа» деп жазылған), Шыңғыс ханның ұрпағы дегенге күмәнданатынын тағы да жазады [30]. Абылайдай

кейінгі хан ұрпақтары ішінде ең көп тоқталып, ерекше баға беріп, көп мәлімет беріп жазғаны ол Кенесары-Наурызбай туралы жазбалары [29].

Мәшһүр Жүсіп төрелер шежіресін Шыңғыс ханнан басталатындығына күмән тудырмаса да, оның да әкесінің атып білуші жоқ деп тағы да жазып кеткен: «Бесінші- Шыңғыс ханның атасының атын білуші жоқ. Бағзы бір ата білемін дегендер Есугей Баһадүрдің баласы дейді. Ол бекер, Есугей-қалмақ. Бір қалмақтың баласын осынша жұрт қалай төбесіне көтереді. Стамбулдағы Османи нәсілінен басқа, бұл Азиядағы хандардың көбі Шыңғыс нәсілінен. Россияда – граф, ноғайда – князь, қазақта – төре – бәрі Шыңғыс нәсілінен [30].

XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың бас кезінде өмір сүрген шежіресі Мәшһүр Жүсіп Көпеевтің еңбектері әлі де болса толық жарияланып, зерттеліп біткен жоқ. Оған бір дәлел біздің ұсынып отырған (Жолмұрат Жүсіпұлы көшірмесі бойынша) шежіренің «Абылай хан сөзінің басқамызда, бұл уағаздағы аяғы» деп басталатын жазбасы. Мұнда келтірілетін деректерге қарап Абылай дәірінің халықтың әлеуметтік – экономиялық жағдайына қаншалықты әсер еткенін көруге болады. Сонымен қатар қазақтың төрелері мен хандарын Ресейдің графтарына, ноғайдың княздарына теңеген.

Қорыта айтқанда, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы – ең мол дерек беруші шежіретанушы, энциклопедист ғалым.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 Абусеитова М. Х., Баранова Ю. Г. Письменные источники по истории и культуре Казахстана и Центральной Азии XIII-XVIII вв. – Алматы: Дайк-Пресс, 2001. 246 с. + вкл. 4 с.

2 Абусеитова М. Х. К проблеме источниковедения средневекового Казахстана. // Отан тарихы. 1998. № 1. – 42-48 б.

3 Әбусейітова М. Түркі және парсы деректемелері. // Қазақ тарихы. – 1995. № 2. – 22-27 б.

4 Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. II том. Алматы: Атамұра, 1998. – 640 б.

5 Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (извлечения из персидских и тюркских сочинений). / Составители: С. К. Ибрагимов, Н. Н. Мингулов, К. А. Пишулин, В. П. Юдин. – Алматы, 1969. – 652 б.

6 Сыздықова Р., Қойгелдиев М., Қадырғали би Қосым ұлы және оның жылнамалар жинағы. – Алматы: Қазақ университеті, 1991. – 272 б.

7 Юдин В. П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда. Алматы: Дайк-Пресс, 2001. – 384 с. + вкл. 4 с.

8 Жүсіпов Е. Қ. Мәшһүр Жүсіп – тарихшы. (оқу куралы). – Павлодар: С.Торайғыров атындағы ПМУ, 2002. – 178 б.

9 Көпеев М. Ж. Таңдамалы (Құраст.:С. Дәуітов) екі томдық. – Алматы: 1990. – т. 1.

10 Шалғымбаева Ж. Қыспақ көрген кітаптар. // Известия НАН РК сер – 1994. – № 2. – 39 б.

11 Дала уалаяты газеті. (Құраст.: Ү. Субханбердина).

12 Мәшһүр Жүсіп және Жанибек.

13 Жүсіпова Л. Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Қазақ түбі» еңбегі – тарихы дерек көзі ретінде. т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. – Алматы, 2002 ж.

14 Назарбаев Н. Ә. Тарих толқынында. Алматы, Атамұра, 1999, 23 б.

15 Марғұлан Ә. Х. Мәшһүр Жүсіп Көпеев. // Қазақ әдебиеті, 5 қаңтар, 1940, 4 б.

16 Бекмаханов Е. Б. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. – Алматы, Санат, 1994, 52-53 б.

17 Алпысбесұлы М. Қазақ шежіресі- тарихи дерек көзі ретінде. Т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. Қарағанды, 1999.

18 Жүсіпов Е. Қ. М. Ж. Көпейұлы және оның жазбаларындағы тарихи тұлғалар. Т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. – Астана, 2000.

19 Жүсіпова Л. Қ. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының «Қазақ түбі» үлгілері- тарихи дерек көзі ретінде. Т.ғ.к. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация авторефераты. – Алматы, 2002.

20 Бартольд В. В. О некоторых восточных рукописях // Соч.-т.-8. – М.: Наука, 1973. – С. 340-349.

21 Али-Заде А. А. «Джами ат-таварих» Рашид-ад Дина как источник по истории народов Передней Азии // Сборник материалов конференции. – Ташкент. 1958. – С. 940-946.

22 ОҒКҚҚ 1173 папка. – Б. 406-408.

23 Сонда. – Б. 108-110.

24 Сонда. – Б. 83-85, 247-248.

25 Сонда. – Б. 408.

26 ОҒКҚҚ №149 папка. Б.188-189; №1170 «б» папкасы. Б.845.; №1178 папка, Б.20.; №1176 папка, №1 бума, Б.89.;

27 ОҒКҚҚ №1177 папка. Б.68.

28 Қадырғали Жалайыр. Шежірелер жинағы / Аударып, алғысөзін жазған Н. Мангулов, Б. Көмеков С. Өтениязов. – А.: Қазақстан, 1997. – 128 б. (114-115).

29 КПЖӨМ (Қуандық Пазылұлы Жүсіп жанұялық мұрағаты) Жолмұрат көшірмесі, №1645 папка, Б. 85.

30 Көпеев М. Ж. Атасының аты білінбей өз аты шыққан ерлер. / даярлаған Н. Жүсіпов. // Ақ Орда. – 1993. – №2. – 77 б.

XV-XVIII ҒҒ. ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ТАРИХЫНА ҚАТЫСТЫ ТӨЛ ДЕРЕКТЕР

ЖҮСІПОВА Л. Қ.

т.ғ.д., доцент, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

«Қазақ түбі» үлгілерінің басты маңызды өзгешелігі бір үлгі мазмұны екіншісіне дәлме-дәл ұқсай бермейді. Кейбір мәтіндері ортақ болса да, тарихи оқиғалары әртүрлі әңгімеленеді. Барлығы да бір ортақ мақсатқа қазақ халқының тарихын жан-жақты қырынан ашуға бағындырылған. Бірнеше шежіре нұсқаларының мазмұны әртүрлі тарихи кезеңдерді сипаттауларына назар аударсақ, «Қазақ түбі» жазбаларының тарихымыздың көпқырлылығын тануымызға жол ашатынын байқаймыз. Мазмұны жағынан «Қазақ түбі» XIX ғ.а. мен XX ғ.б. қағаз бетіне түскен тарихи туындылар арасынан алдыңғы орын алады. Шежіре түрінде жазылғанымен «Қазақ түбі» мазмұнының кеңдігі, деректерінің молдығы, нақтылығы, шынайлығы ерекше көзге түседі.

Шежіре тарату дәстүріне сай «Қазақ түбі» еңбегінде де XIII ғғ. Қазақстан тарихы Шыңғыс хан мен оның әулетінің шежіресі ретінде қарастырылған. «Қазақ түбі» «бір өзгешелігі, Мәшһүр Жүсіп жазбаларындағы Шыңғыс ұрпағы шежіресі екі кезеңге: Шыңғыстан Жәнібекке дейінгі тарих (XIII–XV ғғ.) пен Жәнібектен өз Тәукеге дейінгі қазақ хандығы заманы (XV–XVII ғғ.) жіктеліп баяндалынады. Мәселен, «Қазақ түбі» № 1176, «Қазақ түбі» № 1645 нұсқаларында XIII–XIV ғғ. Шыңғыс ұрпағы тарихы мүлде айтылмастан бірден қазақ хандары шежіресі (Жәнібектен бастап өз Тәукеге дейін) таратылады.

Жалпы алғанда XIII–XV ғғ. Шыңғыс әулеті адамдарының тарихы № 1173 (406–408 беттер), № 1170 “а” (111 (60)–124 (73) беттер), № 1177 (236 (279)–244(287) беттер) нұсқаларында ғана толығырақ айтылады [1]. Бұл варианттарды өзара салыстырып көрсек, XIII–XV ғғ. монғол билеушілерінің тарихын жазу барысында Мәшһүр Жүсіптің бірде таза Әбілғазы шежіре кестесін қолданғанын [2], бірде Радловтың «Қазақ түбі» аңыз-әңгімесін (“Монғолдың құпия шежіресімен” мазмұны үндесетін) [3], арасында Қ. Халид [4] пен Ш. Құдайбердіұлы [5] кітаптарынан сұрыптап таңдап алған мәтіндерді пайдаланғанын танимыз. Жалаң генеологиялық тізбектеулерден бас тартқан тұстарында Көпейұлы Мәшһүр Жүсіптің XIII–XV ғ. аралығындағы кезең тарихын халық жадында ауызша сақталғанын фольклорлық мәліметтермен толықтырады. Мысалы осы бір кезең тарихын «Қазақ түбі» № 1170 “б” қолжазбасындағы (693 (353)–704 (362 (101) беттер) әмір Темір Көреген (1370–1405 ж. билік құрған Темір Тарағайұлы) туралы діни аңыз-әңгіме [6], «Қазақ түбі» «№ 1176 (111(105)–113(107) беттер), № 1177 (4–11 беттер), № 1173 (38 (68) бет) жазбаларындағы Токтамыс пен Едіге заманы (XIV–XV ғғ.) хақындағы ауыз әдебиеті үлгілері [7]; № 1170 “б” нұсқасындағы (716 (113)–720 (117) беттер) Ормамбет би (XVI ғ.) мен Мөңке би туралы ноғайлы аңыз-дастандары [8] толықтырылады.

XV–XVII ғғ. Қазақ хандығы тарихы «Қазақ түбі» жазбаларында төрелер шежіресінің екінші бөлімі ретінде сипатталынады. Бұл заман оқиғалары туралы деректер № 1173 (408 бет), № 1176 (344(430)–346(432) беттер), № 1177 (244 (287)–247 (290; 147) беттер), № 1178 (2,3,42 беттер), № 1645 (83–85 беттер) [9] папкаларында сақталынған. Жоғарыда айтылып өткен қолжазбалар мен кейінгі келтірілген үлгілердің мазмұнына шолу жасасақ, Шыңғыс әулеті тарихының баяндалу барысы екі кезеңге бөлінгенін аңғарамыз. Өйткені «Қазақ түбі» № 1176, «Қазақ түбі» № 1645 нұсқаларында XV–XVII ғғ. қазақ хандары тарихы жеке бөлініп берілген. Ал «Қазақ түбі» № 1173, №1177, №1178 қолжазбаларында XIII–XVII ғ. оқиғалардың жалғастырылып баяндалуы Мәшһүр Жүсіптің «Қазақ түбін» жазуда тарихи материалдарды кезеңдерге бөліп (Шығыстан Жәнібекке дейін – XIII-XV ғғ., Жәнібектен өз Тәукеге дейін– XV–XVII ғғ.) топтастырғанын танытады. Сонымен қатар Мәшһүр Жүсіп «Қазақ түбі» әртүрлі кезеңдерге жіктеп, шашыраңқы сипатта баяндалынған қазақ елінің түпкі тарихын біртұтас тарихи процесс, бір жылнамалық-шежірелік жүйе ретінде бейнелеуге ұмтылды.

«Қазақ түбі» еңбегі нұсқаларын мазмұны жағынан қарастырсақ, XV ғ. дейінгі оқиғаларды сипаттауларында көбінесе бір үндестік, қайталаулар басым болады. Ал XV ғасырдан кейінгі «Қазақ түбі» мазмұны жағынан күрделене түсіп, бір оқиға, тарихи кезең туралы өзара қарама-қарсы деректер, пікірлер беріліп, қазақ елі тарихы көршілес Ноғай Ордасы, Қазан хандығы, Бұхар хандығы елдерінің тарихтарымен байланыстырылып, ел жадында сақталынған шежірелік мәліметтермен толыға түседі. Қазақ хандары шежірелерінің бірінде Жайық бойындағы Сарайшық қаласындағы хан ордасын (тақты) Ұлытауға көшірген Хақназар делінсе [10], екіншісінде Қасым хан [11] деп көрсетіледі. 1907 ж. Қазанда бастырған кітабы мен шежірелік деректерінде Мәшһүр Жүсіп XV–XVI ғғ. қазақ тарихын ноғай халқымен байланыстырып, екі халық тарихының өзара сабақтасып жатқандығын айғақтайды [12].

«Қазақ түбі» №1177 XVI–XVII ғғ. Бұхар билеушілері: Абдолла хан (181–186 беттерінде), Имамқұлы хан (38 (68) бетінде) ата-тегі туралы шежіре сөзі беріледі. «Қазақ түбі» – дегі ел аузында сақталынған шежіре мәліметтері бойынша (1598 ж.) «Бұхар, Самарқанды қазақ шапқанда» [13], (1627–1628 ж.) Есім хан қалмақтарға жорық жасап, Қатаған халқын қырғынға ұшыратқан [14]. Бұған қоса Алаша хан туралы аңыздар [15] мен Шора батыр туралы дастан үлгілері [16] де бұл заман тарихын толықтыра түсетінін бағамдаймыз. 1680–1781 ж. оқиғаларды қамтыған «Қазақ түбі» үлгілері деректерінің молдығымен, алуандығымен ерекшеленеді. «Қазақ түбі» бойынша, бұл заман тарихы екі ірі тұлғалардың есімдеріне байланысты екі кезеңге бөлінеді: өз Тәукеден Абылайға дейінгі (1680–1734 ж.) кезең, Абылай билік құрған кезең (1734–1881 ж.).

Алдыңғы кезең (1680–1734 ж.) бойынша «Қазақ түбі» нұсқаларындағы мәліметтерді жинақтап қарастырсақ, Салқам Жөңгірден кейін өз Тәуке хан сайланғанын; өз Тәуке заманы тұсында қазақ халқының Сыр бойын қыстап, Арқаны, Жетісуді жайлағанын [17], “Жеті жарғы” заң жинағы қабылданғанын, “Күлтөбеде күнде кеңес” өткізілетінін, үш жүзге үш би сот ісін жүргізгенін, 1120 (1708 ж.) өз Тәукенің өлгенін [18], Тәуке моласы Шідерті бойына қойылғанын [19], өз Тәукеден кейінгі Болат хан тұсында Ұлы жүзді Төле би, Кіші жүзді Әбілхайыр, Орта жүзді Сәмеке мен Әбілмәмбет бөліп билеп кеткендерін, 1723 ж. Ақтабан шұбырынды оқиғасы орын алғанын [20], XVIII ғғ. жоңғар билеушілерінің қысқаша шолу тарихын [21], өз Тәуке [22] мен Шығай хан, Ондан хан, Бөкей хан [23], Жамантай хан [24] әулеттерінің шежірелік тарихын көреміз.

«Қазақ түбі» нұсқаларындағы Абылай хан заманы 1734–1781 ж. оқиғаларды қамтиды. Абылай заманы туралы жинақталған «Қазақ түбі» деректерінің мазмұнымен сипаты жағынан әртүрлі болып келеді: арғы ата-тегі [25] мен Абылай әулеті ұрпағы [26] туралы шежіре нұсқалары; Абылай ханнан кейін халықтың әлеуметтік-экономикалық жағдайы гүлденгені туралы этнографиялық мәліметтер [27], 1734–1740, 1738, 1750, 1755, 1778, 1821 ж. оқиғалар (даталары дәл көрсетілген) туралы фактологиялық мағлұматтар [28], фольклорлық үлгілер [29] (көлемі жағынан көп бөлігін).

Негізінен алғанда, Абылай заманы оқиғалары Мәшһүр Жүсіп жазбаларында үш негізгі топтамаға жинақталған: «Қазақ түбі» №1170 “б” (721(118)–795(191) беттер), №1176 (132(124)–140(132;72), 213(206)–412(318) беттер), №1177 (163(116)–170(123;85), 201(150)–238(190), 241(194)–261(214) беттер). Мазмұн көлемі жағынан алып қарасақ, №1170 “б”, №1176, №1177 қолжазбаларында нақтылы тарихи даталар, фактілер, ғылыми зерттеулер аз орын алған. Бұл олқылықтың орнын ауызша айтумен қағаз бетіне түскен фольклорлық деректер толтырады: (1739-1749ж.) Орта жүз бен Жоңғар хандығының саяси тарихы туралы “Қалдан Шерін әңгімесі” № 1645, 142–151 беттер) [30], (1752-1757ж.) Жоңғариядағы азаматтық соғысқа Абылай бастаған қазақтардың белсене араласуы, (1757-1758ж.) Олжабай батырдың “Шүршітқырған”, “Талқы” соғыстарында (қазақ-қытай қарулы қақтығыстары) ерлік көрсетуі, (1759-1771 ж.) Абылайдың Қокан, Алатау қырғыздарына [31] қарсы жорықтары, (1773-1775ж.) Абылайдың орысты шаппақшы болғанда Бұхар жыраудың өлеңмен райынан қайтаруы, (1779 ж.) “Абылай аспас сары бел” оқиғасы [32] (хан билігіне қарсы Арғын руы адамдарының қарсылығы) т.т.

Қазақстан тарихының 1781-1836 ж. аралығын қамтитын кезең туралы «Қазақ түбі» еңбегінде дерек аз қамтылған. Мәселен, «Қазақ түбі» №1170 “б” үлгісінде (798(194; 405)–867(203) беттер) Абылайдан соң Уәлі хан сайланғанын, оның Орта жүзге ғана билік жүргізгенін, 105 жасқа келіп өлген Уәлінің асы 1821 ж. Ошақты көлінде берілгенін, (1822 ж.) Уәліден соң Орта жүзге Абайдәлдә (Ғұбайдолла) хан болғанын, (1824 ж.) қала салуға қарсы болғаны үшін Абайдәлдә хан мен Торайғыр биді Баянауылда орыс әскері тұтқындап алып кеткенін [33], Қытай елшілері бос қайтқанын, (1824-1836 ж.) Қасым балалары Саржан мен Есенгелдінің Иван Семеныш деген полковоймен соғысқанын, (1836 ж.) Ташкент күшбегі қастандығынан қаза тапқандарын [34] мәлімдейді (1836-

1838 ж.) Исатай көтерілісі туралы біраз деректер тобы [35] “Науша батыр” топтамасында (“Қазақ түбі” көшірмесі) ғана кездесіп отыр [36]. 1837–1847 ж. ұлт-азаттық көтеріліс тарихы «Қазақ түбі» нұсқаларында Кенесары заманы ретінде қарастырылады. Кенесарытану саласы бойынша жан-жақты мәліметтер негізгі «Қазақ түбі» № 1170 “б” (795–849 беттер), «Қазақ түбі» № 1176 (78(73)–93(87) беттер), «Қазақ түбі» № 1177 (190(238)–193(240), 261–263 беттер) жинақталған. Сонымен қатар бұл топтамаға мүлде кірмеген жазбаларда [37] (көлемі шағын материалдарда), көшірме жинақтарында [38] тың мағлұматтар шоғырланған [39].

Мәшһүр Жүсіп негізгі нұсқаларында Абылай хандығының тарихи жалғасы ретінде Кенесары көтерілісін 1837 ж. Сарыарқада басталуынан бастап, 1847 ж. соңғы шайқасына дейін егжей-тегжейлі сипаттайды. Кенесары ата-тегі мен ұрпағының шежіресі жалпы төрелер шежіресіндегі Абылай шежіресінің бір тармағы ретінде көрсетіледі. 1837–1838 ж. оқиғаларға қатысқан Ақмола өңірінің тұрғыны Байғозы деген адамның балаларының (Нұрсиев) туған мүшел жылына назар аударған Мәшһүр Жүсіп мүшел қайыру әдісімен 1837 ж. көтеріліс басталғанын дәл есептеп шығарды [40]. Кенесары туралы Нысанбай жырау дастаны «Қазақ түбі» № 1170 “а” вариантында жеке әдеби нұсқа ретінде көшірілсе, №1170 “б” үлгісінде бұл жыр Мәшһүр Жүсіптің қара сөздерімен аралас беріліп, Кенесары соғысының барысын әңгімелейтін дерек көзі ретінде пайдаланылған. 1907 ж. Қазанда басылған кітабында Мәшһүр Жүсіп Сарыарқа жерінің тарихына шолу жасай отырып, Кенесары заманын қазақтың өз еркімен Сарыарқаны иеленуінің соңғы кезеңі деп баяндайды.

«Қазақ түбі» еңбегінде (№1170 “б”, №1176, №1177 папкаларында) қазақ елінің 1848–1864 ж. аралығын қамтитын кезеңді шартты түрде “Қоқан заманы” ретінде танытады. Шартты түрде дейтініміз, №1170 “б” мен №1177 қолжазбаларындағы шежіре сөздері XVI–XVII ғғ. Бұхар хандығы билеушілері тарихын [41] баяндап, одан соң (ара-арасында басқа бір әдеби нұсқалар келтірген) XVIII ғ. Қоқан хандарының арғы тегі Алтын Бесік [42] пен Бұхар хандары [43] шежіресі таратылып, соңынан XIX ғғ. Қоқанның “Ақ жалау” заманы мен Қоңырат Мұсабек бастаған қазақтардың көтерілісі (XIX ғ. 50–ж.) тарихы [44] сөз болады. Бұл кезең тарихын Мәшһүр Жүсіптің Кенесары балалары: Сыздық(Садық) [45], Ахмет, Жафар [46] туралы өмірбаяндық мағлұматтары толықтыра түседі. «Қазақ түбі» жазбасындағы осы кезең (1861–1864 ж.) Шернейін

(Черняев-Л.Ж.) жанаралмен бірге шыққан Шоканның орыс әскерінің Түркістан мен Орта Азияны басып алу жорығын қатысуын әңгімелеумен аяқталады [47].

Келтірілген «Қазақ түбі» еңбегінің тарихи тақырыпты қамтыған материалдарының мазмұнына шолу жасасақ, бұл үлгілерде қазақ тарихын баяндаудың өз жолы қалыптасқанын бағамдаймыз. Адамзат тарихының (Адам Ата мен Хауа Ана) бастау көзінен бастайтын тарих жазбалары қолжазбаның ортасынан № 1176, 1177) басталып, бір үлгідегі тарихи оқиғалар тізбегінің жалғасы басқа варианттарда жалғастырылып, қысқартып, не толықтырылып беріліп отырады. Бүкіл қолжазбадағы материалды сүзіп шықпай, тарихи мәліметтердің бір жүйеде, көбінесе бір хронологиялық шеңбер аумағында қарастырмай, қолжазбаның бір үзіндісін (фрагментін) ғана аударған зерттеуші үшін “Мес” жинағындағы «Қазақ түбі» деректері шашыраңқы сипатта жазылған жеке-жеке шығармалар болып қала береді. Ал бұл мәліметтерде жинақтап қарастырсақ, «Қазақ түбі» жазбаларының қазақ тарихын бір уақыт жүйесінде бірнеше бағытта әртүрлі сипатта баяндағанын танымыз. Әрине, олардың араларында көлемі құлаш-құлаш әдеби шығармалар кіргізілген. Бұлар сол кезең туралы әдеби сипатта баяндалған мәлімет көзі қызметін (ғалым өмір сүрген заманда нақтылы ғылыми зерттеулер жұтандығын ескерсек-Л.Ж.) атқарған.

Жалпы алғанда, жоғарыда аталған барлық деректер зерттеуді қажет етеді. Сонымен қатар бұл деректерге қарап отырып, осы уақытқа дейін жазылып келген Қазақстан тарихы оқулықтарын тың мәліметтерге байытып, қайта зерделеу абзал.

ӘДЕБИЕТТЕР

1 ОҒКҚҚ, №1178 папка. – Б.40(67)–41,49(80); ҚПЖӨМ, Мәшһүр Жүсіп қолжазбасы, 3 том, 28 тізім. – Б.1–2.

2 Әбілғазы. Түрік шежіресі. /Баспаға әзірлеген Б. Әбілқасымов. – Б.51–52,118–119; ОҒКҚҚ, №1173 папка. – Б.406–408.

3 Радлов В. В. Ел қазынасы ескі сөз. – Б.275–279; ОҒКҚҚ, N1170 “а”папка. – Б.236(279)–244(287).

4 Халид Қ. Тауарих хамса (Бес тарих). – Б. 103–104,233–235; ҚПЖӨМ, Жолмұрат көшірмесі, 2 топтама, 13 тізім. – Б.17–18; Сонда. Жолмұрат көшірмесі, 2 топтама, 31 тізім. – Б.6; ОҒКҚҚ, №1176 папка. – Б.344.

5 Құдайбердиев Ш. Түрік, қырғыз-қазақ хәм хандар шежіресі. – Б.21–24; ОҒКҚҚ, № 1176 папка. – Б.107(101).

6 ОҒКҚҚ, №1177 папка. – Б.1–2; ҚПЖӘМ, Жолмұрат көшірмесі, 4 топтама, 55 “а” тізім; Көпеев М.Ж. Атасының аты білінбей өз аты шыққан ерлер. /Даярлаған Н.Жүсіпов. // Ақ Орда. – 1993. – №2. – Б.77–79.7 ҚПЖӘМ, Жолмұрат көшірмесі, 3 топтама, 32 дәптер, 2 тізім. – Б.8–13; Көпеев М.Ж. Қазақ билері. /Даярлаған Н.Жүсіпов. // Жұлдыз. – 1992. – №8. – Б.187.–188. ; Көпеев М.Ж. Ер Едіге. [Даярлаған С.Дәуітов. // Қазақ батырлары. – 1991. – 29 қараша. – № 3. – Б. 11.

8 ҚПЖӘМ, Жолмұрат көшірмесі, 1 топтама, 19 тізім. –Б.17–19.

9 Көпеев М. Ж. Қазақ хандары /Даярлаған Е.Жүсіпов // Қазақстан мектебі. – 1999. – №10. – Б.69–71; ҚПЖӘМ, Жолмұрат көшірмесі, 2 топтама, 31 тізім. – Б.1–9; ҚКҒС. –Алматы: Ғылым, 1981. – Т.3. –Б.120; ОҒКҚҚ, №1177 папка. – Б.245(288); ҚПЖӘМ, Жолмұрат көшірмесі, 2 топтама, 13 тізім. – Б.18.

10 ОҒКҚҚ, №1176 папка. – Б.344; ҚПЖӘМ, Жолмұрат көшірмесі, 2 топтама, 31 тізім. – Б.6.

11 Көпеев М. Ж. Сарыарканың кімдікі екендігі. /Даярлаған Н.Жүсіпов // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1994. – №4. – Б.112–113; ОҒКҚҚ, №1177папка. – Б.38(68); Сонда. №1176 папка. –Б.387(457;193).

12 ҚПЖӘМ.- Жолмұрат көшірмесі, 1–топтама, 40 тізім. –Б.1; ОҒКҚҚ, №1176 папка. – Б.175(169).

13 ҚПЖӘМ, Жолмұрат көшірмесі, 2 топтама, 13 тізім. –Б.19–20; ОҒКҚҚ, №1645 папка. – Б.108–112; ҚПЖӘМ, N1661 папка, №1 дәптер. – Б.26–28. ; Көпеев М.Ж. Таңдамалы. [Құрастырған С.Дәуітов. – Алматы: Жазушы, 1993. – Т.2. –Б.146–148.

14 ОҒКҚҚ, №215 папка, №2 дәптер. – Б.1–8. ; Сонда. №1176 папка. – Б.119(108;58)–121(115). ; Сонда. №1645 папка. –Б.76(250)–83(257). ; Көпеев М.Ж. Таңдамалы. /Құрастырған С.Дәуітов. – Алматы: Жазушы, 1993. – Т.2. – Б.60–63.

15 ОҒКҚҚ, №1176 папка. – Б.424(331;164)–429(338), 447(378;188)–449(380;189); Сонда. №1645 папка. – Б.165–208.

16 ҚПЖӘМ, Жолмұрат көшірмесі, 2 топтама, 33 тізім. – Б.1.

17 ҚПЖӘМ, Мәшһүр Жүсіп қолжазбасы, 3 том, 28 тізім. –Б.1–2.

18 ҚПЖӘМ, М.Ж.Көпеев қолжазбасы, 2 том. – Б.356–357. ОҒКҚҚ, №1178 папка. – Б.1–3,92(146)–93(148). ; Сонда. №1645 папка. – Б.85–87; Сонда. N215 папка, № 1 дәптер; Көпеев М.Ж. Қазақ хандары. /Даярлаған Е.Жүсіпов. // Қазақстан мектебі. – 1999. – №10. – Б.69–7.

19 ҚПЖӘМ, Фазыл қолжазбасы, 5 том, 6 тізім. – Б.22; Сонда. Жолмұрат көшірмесі, 2 топтама, 31 тізім. –Б.7.

20 ОҒКҚҚ, №1173 папка. – Б.408; Сонда. № 1178 папка. –Б.42–43; Сонда. №1645 папка. – Б.85.

21 Жүсіпова Л. Қ. М. Ж. Көпейұлы қолжазбасындағы төрелер шежіресі және Абылай хан. // Мәшһүр–Жүсіп оқулары. (Республикалық ғылыми конференция материалдары). 1–жинақ. – Павлодар: ЭКО, 2001. – 130 б. (59–65); ОҒКҚҚ, №1178 папка. – Б.42(70;88)–43(71;89).

22 ОҒКҚҚ, №1176 папка. – Б.191(201). ; ҚПЖӘМ, Жолмұрат көшірмесі, 4 топтама, 65 “а” тізімі.

23 ОҒКҚҚ, №1173 папка. – Б.408; Сонда. №1176 папка. –Б.87(93); Сонда. №1178 папка. – Б.40–41(68),49(68); Сонда. №829 папка, №1 дәптер. – Б.1; ҚПЖӘМ, Жолмұрат көшірмесі, 2 топтама, 21 тізім. – Б.2; Сонда. Жолмұрат көшірмесі , 4 топтама, 16 “ә” тізім. ;

24 Көпеев М. Ж. 2–4 үлгі. /Баспа бетіне әзірлеген Жүсіпова Л. //Қазақ тарихы. – 2000. –№3. – Б.19–20.

25 ҚПЖӘМ, Мәшһүр Жүсіп қолжазбасы, 2 том. – Б.81–82; ҚПЖӘМ, Жолмұрат көшірмесі, 1 топтама, 8 дәптер, 3 тізім; ОҒКҚҚ, №829 папка, №1 дәптер. –Б.14(8), 16(10), 17(11); Сонда. №1178 папка. – Б.42(70;80); ОҒКҚҚ, N1173 папка. – Б.408; Сонда. N1178 папка. – Б.171(304).

26 Жүсіпова Л. Қ. М. Ж. Көпейұлы қолжазбаларындағы төрелер шежіресі. // Мәшһүр Жүсіп оқулары. – Б.59–62. ; Көпеев М. Ж. Текст N 1–4. /Баспаға әзірлеген Л. Жүсіпова. // Мәшһүр Жүсіп оқулары. – Б.62–65; Көпеев М. Ж. Абылайдың хан атануы. /Баспаға әзірлеген Л.Жүсіпова. // Қазақ тарихы. – 2000. – №3. – Б.19–20.

27 ҚПЖӘМ, Жолмұрат көшірмесі, 4 топтама, 47 “ә” тізім.; Сонда. Мәшһүр Жүсіп қолжазбасы, 2 том. – Б.76[83]; Бекмаханов Е. Б. Қазақстан ХІХ ғасырдың 20–40 жылдарында. –Б.52.; Көпеев М. Ж. 3 үлгі. // Қазақ тарихы. – 2001. – №1. –Б.22–23.

28 ҚПЖӘМ, Мәшһүр Жүсіп қолжазбасы, 3 том, 28 тізім. –Б.1–2; ОҒКҚҚ, №1178 папка. – Б.171(304); ҚПЖӘМ, Фазыл көшірмесі, 5 том, 6 дәптер. – Б.22; Жүсіпова Л. Қ. М. Ж. Көпейұлы қолжазбаларындағы төрелер шежіресі және Абылай хан әулеті // Мәшһүр–Жүсіп оқулары. 1–жинақ. –Б.59–62; Абылайдың хан атануы. /Баспаға әзірлеген Л.Жүсіпова. //Қазақ тарихы. – 2000. – №3. – Б.19–20.

29 ОҒКҚҚ, №829 папка, №1 дәптер. – Б.1–17; Көпеев М. Ж. Қазақ шежіресі. /Даярлаған С.Дәуітов. –Алматы: Жазушы, 1993;

Абылай хан (жинақ). /Құраст. Дәуітов С. – Алматы: Жазушы, 1993. – Т.1; ҚКҒС. – Алматы: Ғылым, 1981. – Т.3. – Б.16–18,22,27,28,139–140; ҚКҒС. – Алматы: Ғылым, 1985. – Т.4. – Б.125–126,133–134,162.

30 Көпеев М. Ж. “Қалдан Шерін әңгімесі” хақында. /Баспаға әзірлеген Жүсіпова Л.Қ. // Қазақ тарихы. – 1998. – №3. – Б.63–67.

31 ҚПЖӘМ. – Жолмұрат көшірмесі, 4 топтама, 54 “в” тізім. ; Сонда. Жолмұрат көшірмесі, 4 топтама, 56 “е” тізім. ; ОҒКҚҚ, №829 папка, №1 дәптер. – Б.5–6.

32 ОҒКҚҚ, №1176 папка. – Б.134(126;69)–139(131). ; Сонда. №1177 папка. – Б.163(116)–170(123;85); Сонда. №1178 папка. – Б.127(119–130)(219); Сонда. №1170 “а” папка. – Б.125(68)–127(70); Сонда. №657 папка, №8 дәптер. – Б.27–38; Сонда. №149 папка. – Б.291–297; Сонда. №1327 папка, №4 дәптер. – Б.109–115; Абылай хан (жинақ). /Құрастырған С.Дәуітов. – Алматы: Жазушы, 1993. – Т.1. – 1993. – Т.1. – Б. 318, 322.

33 ҚПЖӘМ, Жолмұрат көшірмесі, 4 топтама, 16 “ә” тізімі; Сонда. Жолмұрат көшірмесі, 2 топтама, 28 тізім. – Б.1.–3.; Көпеев М. Ж. Қазақ билері. Торайғыр мен Шоң. /Даярлаған Н. Жүсіпов. // Жұлдыз. – 1992. – N8. – Б. 188–189.

34 ҚПЖӘМ, Жолмұрат көшірмесі, 4 топтама, №18 тізім; Сонда. Фазыл көшірмесі, 5 топтама, 7 тізім. – Б.1–4; Кенесары–Наурызбай хақындағы әңгімелер. // Жұлдыз. – 1992. – №4. – Б.193.; Көпеев М. Ж. Тарихи әңгімелер. /Даярлаған Н.Жүсіпов. // Жұлдыз. – 1994. – №10. –12. – Б. 201–202.

35 ОҒКҚҚ, №1177 папка. – Б.15; Көпеев М.Ж. Таңдамалы. /Құрастырған С.Дәуітов. – Алматы: Жазушы, 1992. – Т.2. – Б. 106.

36 ОҒКҚҚ, №378 папка. – Б.1–9; ҚКҒС. – Т.3. – Б. 137–138

37 ОҒКҚҚ, №1170 “а” папка. – Б.129(69)–137(73); Сонда. №1178 папка. – Б.20(34),28(50),42(70;88),88(116); Сонда. №1645 папка. – Б. 152; ҚПЖӘМ, Мөшһүр Жүсіп қолжазбасы, 2 том. – Б. 105–107.

38 ОҒКҚҚ, №149 папка. – Б.188–189. ; Сонда. №1125 папка. – Б.102–107. ; Сонда. №1330 папка. – Б.232–240. ; ҚПЖӘМ, Фазыл көшірмесі, 5 том, №7 дәптер. – Б.1–4. ; Сонда. Фазыл көшірмесі, 5 том, №4 дәптер, №8 тізім. – Б.28–29; Сонда. Жолмұрат көшірмесі, 1 топтама, №8 дәптер, №3 тізім. – Б.2–3. ; Сонда. Жолмұрат көшірмесі, 2 топтама, 20 тізім. – Б.2. ; Сонда. Жолмұрат көшірмесі, 2 топтама, 17 тізім. – Б.1. ; Сонда. Жолмұрат көшірмесі, 4 топтама, 17 “а” тізім; Сонда. Жолмұрат көшірмесі, 4 топтама, 17 “д” тізім; Сонда. Жолмұрат көшірмесі, 4 топтама, 18 тізім. ; Сонда. Жолмұрат көшірмесі, 64 “ә” тізім; Сонда. Жолмұрат көшірмесі, 4 топтама,

65 “ә” тізім. – Б.2–3; Сонда. Жолмұрат көшірмесі, 4 топтама, 66 тізім. – Б. 1–2.

39 Көпеев М.Ж. Сарыарқаның кімдікі екендігі. [Даярлаған Н.Жүсіпов. // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 1994. – N4. – Б.121–122.; Соныкі. Тарихи әңгімелер. /Даярлаған Н.Жүсіпов. // Жұлдыз. – 1994. – №10–12. – Б. 201–202.; Кенесары–Наурызбай хақындағы тарихи әңгімелер. /Материалды әзірлеген О.Исмаилов.// Жұлдыз. – 1992. – №4. – Б. 196–199. ; Соныкі. Кенесары туралы жазбалар. /Даярлаған Е. Жүсіпов. // Қазақ тарихы. – 2000. – №2. – Б. 41–44.

40 ОҒКҚҚ, №149 папка. – Б. 189.

41 Сонда. №1170 “б” папка. – Б. 862–874,884–885.; Сонда. №1177 папка. – Б.94(141)–99(146;72). ; Көпеев М. Ж. Бұхар, Қоқан хандары туралы. [Даярлаған Н. Жүсіпов. // Қазақ тарихы. – 1997. – №1. – Б. 78–80.

42 Сонда. №1170 “б” папка. – Б.870–878.; Сонда. №1177 папка. – Б.135(182)–140(187).

43 Сонда. №1177 папка. – Б.126(173)–134(181).

44 Сонда. №1170 “б” папка. – Б.878–882. ; ҚПЖӘМ, Жолмұрат көшірмесі, 4 топтама, 22 “а” тізім.; Көпеев М. Ж. Туысқан бауырларыма бір насихат. // “Айқап” журналы. – 1912. – N7. – Б. 146–154.; N8. – Б.170–175. Қараңыз: “Айқап” энциклопедия/ Құрастырғандар: Ү. Сүбханбердина, С. Дәуітов. – Алматы: ҚЭ бас редакциясы, 1995. – 367 б. (107).

45 ОҒКҚҚ, №1176 папка. – Б. 375(186;445)–377(188;446).

46 Сонда. №1645 папка. – Б. 152.

47 ҚПЖӘМ, Жолмұрат көшірмесі, 4 топтама, 16“а” тізімі.

ИСТОРИЯ КАЗАХСКОГО ХАНСТВА ГЛАЗАМИ ВОСТОКОВЕДОВ

ЖУСУПОВА Л. К.
д.и.н., доцент, ПГУ имени С. Торайгырова, г. Павлодар

Чтобы исследовать полную историю казахов нужно опираться на десятки, а порой и на сотни фактов одного исторического события. Сравнительный анализ исследования историков, которые рассматривали сохранившиеся документы России, летописи империи Цин и восточные рукописи позволяет глубокому изучению исторических источников. Особенно хочется подчеркнуть, исследование сведений противоположных друг-другу материалов может дать желаемый результат. Поэтому есть необходимость найденные казахские письменные памятники прошлого считать историческими источниками. В советский период культурное наследие казахского народа подверглось политико-идеологическому давлению. Также в советской историографии богатая историческая традиция казахов игнорировалась и не воспринималась в качестве источника для изучения истории казахского народа. Западные историки также скептически относились к историческим источникам коренного населения (казахов). До периода независимости казахи изучали свою историю в узких идеологических рамках, впрочем, также рассматривалась вся история «малых» народов: без автохтонных источников, без национального самопознания. Впервые на основе устной исторической традиции проведено научное исследование истории Казахского ханства в XV–XVIII вв в трудах М. Ж. Копеева. Введена в научный оборот все казахские рукописи, которые были полностью переведены и комплексно изучены; установлены историзм и правдивость степной историографии по истории Казахского ханства. В источниковедческом плане он комплексно изучил материалы по устной исторической традиции казахов, составил списки казахских ханов, султанов, казахских племен и их генеалогии, которые в работе «Корни казахов» («Казак туби») систематизированы в хронологическом порядке. Доказал влияние восточной историографии на степную устную историографию. Тем самым М. Ж. Копеев доказал богатое наследие казахского народа и показал какая история была глазами самого народа. Ученый-востоковед, энциклопедист Копеев сравнил письменные источники

с устными, читая их только в оригинале. И тем самым показал, как должны изучать историю. Но все таки мы не видим их в научных трудах и учебниках. Само использования в научный оборот тех же источников не всегда правильно воспринимается. Возникают множество вопросов и не исследованных источников, которые уже известны в науке.

Во многих источниках, особенно персидских, само образование Казахского ханства тесно связывают с откочеванием двух султанов Жанибека и Керейя. В первой половине XIV века на территории современного Казахстана располагалось кочевое государство, преемник Ак-Орды, Абулхайр (1428-1468г.). Абулхайр хан был умным и мужественным человеком, хорошим полководцем и политиком. Укрепляя свое государство он провел несколько завоевательных походов в сторону Тобола, в Хорезм и к сырдарьинским городам. Вместе с тем он вел жестокую внешнюю политику по отношению потомков Жучи. В стране Дешт-и-Кыпчак и рассеял то общество в разных краях». Два таких ханов – Жанибека и Керейя в 1459 году со своими подданными откочевали от Абулхайр хана в Могулистан и попросили там убежища. Могольский хан Есен буга лично выехал навстречу Жанибеку и Керейю. Он хорошо принял султанов и выделил подвластному им народу земли для кочевания в междуречье Чу и Таласа. Хан Абулхайр хотел наказать мятежников и выступил в поход с большим войском, но в пути заболел и умер. Со смертью Абулхайр хана и связывают образование ханства другие источники (1468-1470 гг.). В целом среди историков идет спор о времени образования Казахского ханства. Но в трудах Машхура Жусипа Копеева совершенно иначе передается история Казахского ханства.

Особенностью письменного наследия Машхура Жусипа является подробное описание, основанное на исторических фактах жизни казахских ханов (Касым хан, Есим хан, Тауке хан и др.). Данная вариация, написанная по образцу летописцев Востока, возможно и является частью большого труда М. Ж. Копеева “Корни казахов”, которая целиком посвящена общей истории казахов. Родословная казахов, которые в настоящее время в исторической науке не применяется, если учесть, что приведенных фактах указаны где, когда и кем собраны, считаем, что эти сведения М. Ж. Копеева, являются связывающими историю ханов (XV-XVIII вв.).

Машхур Жусип Копеев отлично владел средневековыми восточными языками (как персидский, арабский, шагатайский), и

прекрасно читал в оригинале средневековые исторические источники среднеазиатской историографии. В 40-х годах XX века исследователь академик А. Х. Маргулан писал: «Машхур Жусип Копеев бывал в Ташкенте и Присырдарьинские районы, где он знакомился с многочисленными историческими сочинениями, книгами, и собирал сведения о казахской истории средневекового времени. На него сильное впечатление оказало и само “Шежире” Абулгази Баһадур (которого он читал в оригинале – Л. К. Жусупова).

В его трудах сама история Казахского ханства начинается с Алаша хана. Хотя он не исключает и версию о Жанибеке и Керей. Он дает несколько вариантов об образовании ханства и несколько вариантов родословия ханов. Само кто такой Алаша хан есть тоже множество источников и сами казахи в плод до начала XX века называли себя потомками Алаша (Алаша хана). Самое интересное что на юге Казахстана отлично сохранился мавзолей Алаша хана и его сына Жучи, которые были возведены в одну эпоху (примерное датировка строения XV в.) и архитектурное сходства на лицо. Как называлось его государство и точная дата образования нечего точно не сказано. У Машхур Жусип Копеева время соотносится в традиционных значениях, также как и у кочевников. Временное соотношение просто апеллируется к тому, что рассказываемое или передаваемое историческое сообщение об историческом событии или исторической личности относится ко времени исторической личности.

Генеалогические древо основываются на реально действующих родовых связях и иерархии, за которыми зримо выступает кочевое государственно-политическое устройство Казахского ханства. И, наконец, в устной исторической традиции закладывается фундаментальное начало воссоединения народа и государства. Казахское шежире содержит в себе преданий и мифы. Например, как легенда об Алаша хане – мифическом первопродке правителей казахов. С его именем связана и история трех казахских жузов (Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз) сыновей Алаша хана и наиболее полный вариант легенд об Алаша хане содержится в рукописях М.Ж. Копеева. Эти сведения находят подтверждение и в других легендах. В основе всех этих генеалогических повествований лежат идея укрепления единства основных составляющих казахского этноса – трех жузов. Наиболее развернуто разработаны генеалогические материалы по сословиям как «торе» (чингизиды) и «ходжи» (потомки пророка).

Историческое пространство в трудах Машхур Жусип Копеева представляется в первую очередь как сакральным.

Хорошо сохранилось в памяти поколения об этих и других особых природных объектов циклом легенд, преданий и мифов. Таким образом, историческое пространство также сакральна, как и историческое время, ибо это пространство предков, земля отцов (атамекен, ата-коньсы), время предков (ата – заман).

История казахского народа у Машхур Жусип Копеева представляется, как история выдающихся исторических личностей казахского народа или мифических лиц, или легендарных события, произошедшие на территории Казахстана. В центре исторических сюжетов известная личность, с каждой личностью у него связана одно историческое событие. Например, в одном из сюжетов приводится история всем известного казахского хана Касым хана (Касым ханның каска жолы) или Есим хана (в народе его прозвали «Енсегей бойлы») – т. е. высокорослый).

В какие годы родился Касым хан нет достоверных источников, но дату смерти Касым хана ученый-востоковед показывает 930 (1524) годом, это не встречается в произведениях Ш. Кудайбердиева и К. Халида. Вообще дата смерти Касым хана в источниках встречается по-разному: 1) 1518 годом указана в трудах М. Х. Дулати, Хайдара Рази; 2) 1521 г. – в российских указах; 3) 1524 (1525) г. – в персидских источниках. М. Хайдар Дулати в труде “Тарих-и-Рашиди” указал год смерти Касым хана 1518 г. [1] После смерти Адил султана правил Касым хан, т.к. Бурундук хан. В конце концов Касым хан изгнал Бурундук хана, который уехав в Самарканд умер на чужбине. Касым хан, после взял управление Дешти Кыпшаком в свои руки. Много миллионная армия хана прославила его. В 924 (1518) г. он утвердился навсегда. Эта дата впоследствии в научных трудах историков встречается чаще. Нетрудно заметить по историческим событиям, что М. Ж. Копеев опирался на два фактических материала. На первой странице рукописи данные о Касым хане взяты из персидских материалов, дающих даты смерти хана 930 годом. В русских документах смерть Касым хана связывают с 1521 годом. В исследованиях Б. Каримабаева [2] встречаем сведения о том, что правление казахского хана дошло до Волги, и граничила с Астраханским ханством.

Еще один ученый-востоковед А. Исин опираясь на фактические материалы и указы, сохранившиеся в российских архивах, ясно указал, что год смерти Касым хана 1521 г. [3] Другие ученые – востоковеды М. К. Абусейтова [4], Т. И. Султанов, С. Г. Кляшторный в своих трудах дают по две даты (1518 / 1524) [5] Первая (1518/924)

взята из трудов М. Х. Дулати, вторая – (1524/930) из трудов персидских историков ал-Гаффари, Хасанбека Румлу и Мунажим-баши.

О правителе Есим хане тоже есть немало сведений. Например, «во времена, когда Высокорослый Есим хан был казахским ханом в Туркестане, в Ташкенте правил катаган Турсын хан. Однажды они заключили меж собой договор о мирном сосуществовании. Суть договора в том, что Турсын хан обязался стоять против Бухары, Коканда, Самарканда на западе, а Есим хан обязался выйти в восточном направлении. Есим хан, собрав тысячу воинов, направился в поход вдоль Иртыша. Говорят, что земли к северу от двух рек – Чу, Сарысу в то время были пустыни, кроме диких зверей там ничего не водилось. Остановилось войско хана на берегу р. Шидерты на перевале. Установили они ханский стан. Ханский дозор, выставленный на Шуршут, заметил вдали движущуюся чёрную точку, но не придал этому значения. В действительности был это человек из калмыцкого дозора, который затем угнал всех лошадей воинов Есим хана». Таким образом он о каждом правителе старается дать информации.

Кроме этого, учитывая тот факт, что М. Ж. Копеев читал в оригинале восточные произведения средневековья можно сделать вывод, что он либо использовал труды персидских историков, либо опирался на источники до сих пор никому неизвестные. Необходимо уточнить и дату смерти Тауке хана, 1120 (1708-1709), указанный ученым. В трудах А. И. Левшина, который опирался на архивные документы России, указан 1717 год [6]. Поэтому до сих пор считалось, что Тауке хан умер 1718 г. Но историк В. А. Моисеев, обратив внимание на тот факт, что в русских документах после 1716 г. не встречается имя Тауке хана, уточняет, что дата смерти хана 1715 г. [7]. Исследования Р. Б. Сулейменова и В. Я. Басина тоже подтверждает этот факт [8]. Машхур Жусип опирался видимо, на другие восточные исторические источники называя другую дату. Третья дата указанная в произведениях ученого в других источниках нигде не встречается. В начале уточняется, что Старшим жузом правил Тауке хан. Затем рассматривается положение Среднего жуза в 1722-1740 г. В конце рукописи говорится о подчинении России (1731 г.) во времена Абулхаира “Младшим жузом”. В этой связи отметим, что в других источниках (в русских, в персидских, в китайских) не встречается до сих пор сведения о политических распрях в Среднем жузе и о том, что Абылай хан в 1734-1740 годы

стал авторитетным ханом. Он писал также по образцам Европейских исследователей, добавив материалы своих наблюдений.

Говоря уже об Абылай хане, Машхур Жусип описывает, как самым авторитетным ханом среди правителей Казахского ханства. Это находим и у Олжабая Нуральгулы в поэме «Сабалак Абылай хан», по Григорианскому летоисчислению 1146 г. (1733-1734 годы) [9]. «Кроме Абылая в Среднем жузе нет другого авторитетного хана в 1735-1741 годы», – говорится в записях самого ученого.

Обратим внимание на следующие имена, указанные в рукописи: Касым хан и Жиренше шешен, Есим хан и Турсун хан, Жангир хан, Тауке хан, Казыбек би, Токтамыс хан, Орыс хан, Букей хан, его сын Жангир хан. Даются и измененные имена Тола би (Толе би), Фолод хан (Болат хан) Абу аль Мухаммед хан, или Абулмамбет хан (правил в Среднем жузом) Самике хан (Самеке), Нурали хан, Абулхаир хан (известный хан Младшего жуза) Среди них сведения о Сардам Батуулы, или Орда Батуулы “Белая Орда”. Батуулы фактически нигде не упоминается в исторических источниках. Обратим внимание на то, что Ак Орда – имя человека, по рассказам М. Ж. Копеева. В трудах Утемиша Хаджи “Шыгыс наме”, которая повествует о том, Ак Орда название государства. Кроме того в рукописях ученого также и само название Ак Орда – псевдоним сына Бату Сардама [10].

Обобщая мнения ученых, приведенных выше можно сделать вывод, что рукопись является одним из фактических материалов внесшим свой вклад в историю Казахстана, особенно в истории Казахского ханства XV-XVIII вв. Одним словом, Машхур Жусип Копеев выдающийся историк, который придерживается принципов, что история каждого народа должен, написан в основе Отечественных источников.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 Дулати Мухаммед Хайдар. Тарих-и-Рашиди. – Алматы. Санат, 1999. – 323-324 б.
- 2 Карибаев Б. Аты аңызға айналған хан. // Қазақстан тарихы, 1996. №2. – 26-30 б.
- 3 Исин А. Алғашқы елшілік. // Білім және еңбек. 1986, № 8. – 34-35 б.
- 4 Абусейтова М. Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв.: история, политика, дипломатия. – Алматы, 1998. Дайк Пресс. – С. 83.

5 Кляшторный С. Г., Султанов Т. И. Казахстан: летопись трех тысячелетий. – Алматы, 1992. Рауан. – С. 275-276.

6 Левшин А. И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей. / Под ред. Акад. М.К. Козыбаева. / Алматы. 1996, Санат. – С. 166.

7 Моисеев В. А. Джунгарское ханство и казахи XVII-XVIII в.в. – Алматы, 1991. – с. 56.

8 Сулейменов Б. С., Басин В. Я. Казахстан в составе России в XVIII – в начале XIX века. – Алматы, 1981. с. 29; Узбекулы С. Правовой памятник Хан Тауке. “Жети жаргы”. – Алматы, 1998. – С. 5.

9 Тарихи жырлар. I том. – Алматы, 1995. Білім. 142 б.

10 Утемиш-Хаджи. Чингиз-наме. / Факсимилье, перевод, транскрипция, текстологические примечание, исследование В. П. Юдина, комментарии и указатели М. Х. Абусейтовой. – Алматы. 1992, Ғылым. – С. 92.

ҚАЗАҚ ХАЛҚЫ ҚАЛЫПТАСУЫНЫҢ ЭТНОГЕНЕЗИ ЖӘНЕ «ҚАЗАҚ» ЭТНОИМІНІҢ ШЫҒУ ТЕГІ ТУРАЛЫ

ТЕМИРОВ Е. Р.

магистрант, С. Торайғыров атындағы ПМУ, Павлодар қ.

Тәуелсіздігін тұғырына қондырып, елдік рухын асқақтатқан, бабалар мұрасынан тәлім алып, жарқын болашаққа ұмтылған, ұлт болып ұйысып, әлемдік картада егемен ел болып орныққан Қазақ халқының өткеніне көз жүгіртіп, тарих сахнасында пайда болған кезеңін анықтап, айбарлы аталарымыздың өткен жолын сраптау бүгінгі ұрпақтың парызы. Үстіміздегі жылы Қазақ хандығының 550 жылдығы тойланып жатқан дүбірлі мерекенің қарсаңында еліміздің түп негізіне көз жүгіртіп, халқымыздың қалыптасу тарихын зерделеді жөн санадық.

Киелі Ертіс-Баян өңірінде дүниеге келіп, қазақ халқының мақтанышына айналған еліміздің тұңғыш тарих ғылымдарының докторы, аз ғана 50 жылдық ғұмырында халық тарихының көлеңкелі тұстарын ашқан, Алаш азаматы Ермұқан Бекмаханов бір сөзінде: «Қиянаттың үлкені халықтың өз тарихын өзінен жасыру екен. Бұл ұлттық сананы жоюдың төте жолы ғой. Ал, ұлттық санадан айырылған ел ұлт болудан қалады» деген екен [1,12]. Қанқұйлы Кеңес өкіметінің озбырлық саясатына қарсы тұрып, ел тарихының

ақтандақ беттерін ашу жолында Ермұқан Бекмаханов сталиндік нәубеттің қиянатын басынан кешірді. Ел мүддесі үшін аянбай күрескен Алаштың ардақты ұлының мұраты ақталып, ел болып көшімізді түзеп, Елбасы нұсқаған нұрлы жолдан таймай, жарқын өмірге жетуіміздің басты кепілі ұлттық тарихымызды әлемге таныту, «Қазақ» деген атаудың абыройын түсірмеу – елдігімізге сын.

Әлемдік тарихтың бір бөлшегі болып табылатын халқымыздың этногенезі мыңжылдықтар мен ғасырлардың талқысынан өткен ұзақ та қиындықтарға толы кезең болды. Халық болып қалыптасуымыздың басында да, кейінгі қан төгісті жылдарда да (қазақ-өзбек соғыстары, жоңғар шапқыншылығы, орыс империализмінің отарлық тактикасы, кеңес үкіметінің ұлтсыздандыру саясаты) ұлт болып жойылудың аз-ақ алдында қалдық. Осыған қарамастан шекарамызды жаудан қорғап, бірлігімізді бекемдеп, XX ғасырдың соңында Тәуелсіз Қазақ елін құрдық.

Осы тұста «Қазақ» деген ұлт қалай пайда болды, қалай қалыптасты, Қазақ хандығы құрылған уақытқа дейін оның құрамына енген тайпалар неге бірікпеді, үш жүздің басын құраған тайпалар мен ұлыстар өзінің этнонимі ретінде неге «Қазақ» атауын тандап алды деген сұрақтар тарихшы ғалымдарды да, ұлт мәселесіне бейжай қарамайтын азаматтарды да толғандырғаны даусыз. Қазақ халқының тұңғыш жылағашы-тарихшысы Қадырғали Қосымұлы Жалайыри өзінің «Жами ат-тауарих», «Тарих-и Оразмұхаммед» тарихи еңбектерінде, Шаһкәрім Құдайбердіұлы бабамыз «Қырғыз, қазақ һәм хандар шежіресін» жабасында, данышпан шежіреші Мәшһүр-Жүсіп Көпейұлының «Қазақ шежіресі» зерттеулерінде Қазақ халқының пайда болуы туралы көптеген пікірлер айтылады. Алайда, олардың бәрі де халықтық аңыздарға, қисса-дастандарға сүйеніп жазылғандықтан бәрі бірдей тарихи дерек ретінде қолдануға жарамайды. Белгілі бір ұлттың қалыптасуын зерттеуде тарихшы ғалымдар заманауи зерттеу құралдарының көмегіне, адамдарды антропологикалық тұрғыдан зерттеуге де көңіл аударғаны орынды. Бұл тұрғыдан алып қарағанда отандық археолог, антрополог ғалымдардың Қазақстан жерінде табылған ежелгі адамдардың бассүйектеріне, қаңқасына антропометрикалық сараптама жасау арқылы, олардың нәсілдік, тілдік фенотипін анықтау «Қазақ» халқының қалыптасу тарихының құпиясын ашуға өз септігін тигізеді. Белгілі антрополог ғалым Оразақ Смағұлов өзінің «Этническая геногеография Казахстана» зерттеуінде Қазақстанның түрлі өңірінде тұратын тайпалардың қан құрамын анықтау

арқылы қазақтың биологиялық тұрғыдан жүз, руға қатысты еш айырмашылығы жоқ екендігін дәлелдеумен қатар, қазақ деген халық антропологиялық тұрғыдан 4 мың жыл жасап келе жатқан біртұтас, бөлуге келмейтін антропологиялық ұғым, яғни биологиялық, генетикалық ұлттық бірлік екендігін жазды [4, 285].

Қазақ жерінде халық болып құрылу процесі алғашқы қауымдық құрылыс ыдырап, одан кейін қола дәуірі (б.д.д.2-1 мыңжылдықтар) мен темір дәуірі (б.д.д. 7-4 ғғ.) кезеңдерінен басталады. Олар негізінен Қазақстанның жерін мекендеген байырғы тайпалардан құралған.

Этнос – (грек. *ethnos* – халық, тайпа, жұрт, ұлт) жалпыға ортақ, сыртқы кескін-кейпі ғана емес, едәуір тұрақтанған ерекше мәдениеті (тілін қоса) мінез-құлқы бар, сол сияқты өзінің бірыңғай екенін және басқа этникалық топтардан бөлектігін түсінетін сана-сезімі бар, оның бұл қасиеті өз атымен (этноним) бекітілген адамдардың тарихи қалыптасқан тұрақты бір тұтастығы. Сондай-ақ территориясы да бірыңғай болуы тиіс [4. 278].

Кез келген халықтың пайда болуы және қалыптасу тарихы – өте ұзақ та күрделі процесс. Қазақ халқы негізінен, республиканың қазіргі жерін мекендеген автохтонды (байырғы) тайпалардан қалыптасты және олардың этногенетикалық құрылыстарының түп тамырлары сонау қола дәуіріне, андронов мәдениеті деп аталатын көне кезеңге (б.з.б. XVIII-VIII ғ.ғ.) барып тіреледі. Егер сол көне дәуір ескерткіштеріне, айталық, қыш ыдыстардың ою-өрнегіне көз салып, қазақстанның қазіргі уақыттағы ою-өрнегімен салыстырсақ, онда олардың көптеген ұқсастықтары мен ортақ үлгілерін табуға болады. Ертедегі темір дәуірінде (б.з.б. VII-IV ғ.ғ.) Қазақстан жерін сақ тайпалары – массагеттер, аргинейлер, дайлар, исседондар т.б. мекендеген. Археолог – ғалым К.А. Акышев осы кезеңге жатқызатын Есік обасынан табылған “хайуанаттық нақышта” шекілген алтын әшекейлері бар жауынгердің киімі ежелгі сақ шеберлерінің ғаламат өнерін көз алдымызға әкеледі. Тап осындай ою-өрнек белгілері қазақтардың қазіргі қол өнерінде де кеңінен қолданылады. Мұның өзі бұл өнердің ұрпақтан-ұрпаққа ұласып, біздің дәуірімізге жеткен дәстүр екенін дәлелдейді. (55, 3). Ғалымдарымыздың көпшілігі қола және ертедегі темір дәуірлерінің жоғарыда аталған тұрғындарын (сақтарды, үйсіндерді, қаңлыларды) үнді-иран тайпаларына, Еуропа нәсіліне жатқызады. Біздің заманымыздың I-мың жылдығының орта тұсында ғұн тайпаларының Солтүстік Моңғолиядан Амударияның төменгі ағысына дейінгі жерлерді басып кіруі этногенетикалық құбылыстардың жана кезеңі болып табылады. Осы уақыттан бастап

түркілер-сақтар, үйсіндер, қаңлылар, қыпшақтар ұрпақтарымен жедел араласа бастады, түркі тілі басым тілге айналды. Алаш арысы, жалынды ақын Мағжан Жұмабаевтың «Пайғамбар» өлеңінде «Ерте күнде отты күннен ғұн туған, Отты ғұннан от боп ойнап мен туғам, Жүзімді де, қысық қара көзімді Туа сала жалынменен мен жуғам» деген өлең жолдарының өзі сол кездегі Қазақстанды мекендеген тайпалардың бет-әлпетінде моңғолоидтық белгілердің үлесінің артқанын көрсетеді.

552 жылы Түрік қағандығы құрылып, жарты ғасырдан кейін Батыс Түрік қағандығының бөлініп шығуы (603 ж.), тайпалар мен тайпалық бірлестіктердің өзара сіңісуіне жағдай туғызды. Батыс Түрік қағандығы Қаратаудың шығыс бөктерінен Жоңғарияға дейінгі ұлан-байтақ жерлерді алып жатты. Олардың негізгі ұйтқысы “он тайпа”, “он оқ бұдун” болды. Орхон-Енисей бойынан табылған Білге хан мен Күлтегінге арналған ескерткіштің авторы Иолытегін шығысты мекендеген он түрік тайпаларының (тоғыз, оғыз, отыз, татар, қырғыз, аз, шек, он, ұйғыр т.б.) атын атайды да, “олар өзіміздің түркіміз, туысымыз еді, олар мекендеген Іле, Жетісу біздің ата мекеніміз еді. Сол мекеніміз, жер суымыз иесіз қалмасын деп хан сайладық. Бұлар он оқ халық еді” дейді [4/298]. Феодалдық құрылымдар онша берік болмай Батыс Түркі қағандығы ыдырағаннан кейін (702 ж.) бірінің орнына бірі: Түргеш қағандығы (VIII ғ.). Қарлұқтар мемлекеті (IX-XI ғ.ғ.) және басқалар пайда болды. Ескерткіште Түргеш “бұлардың бес аймағы, он оқ халқының бір бөлігі еді” деген сөз кездеседі. Олар кейін қазақ халқының құрамына енген арғын, керей, уақ, алшын, найман одағының жалпы аты болуы керек.

Қазақ этногенезінде кимақтар мен қыпшақтар да үлкен қызмет атқарды. Шығыс авторларының деректемелерінде Қазақ жері Дешті-қыпшақ (қыпшақтар даласы) деп аталады. XI ғасырдың ортасынан бастап қыпшақтар оңтүстік орыс даласына еніп қоныстана бастайды. Қазақтар этногенезінде басқа тайпалар да, мысалға қазақ халқының қалыптасуында аса ірі бөлік болып табылатын наймандар мен керейттер (керейлер) де үлкен орын алады. Түрік тайпаларының халық болып бірігуіне моңғолдар шапқыншылығы кедергі жасады. Қазақстан жерлері үш моңғол ұлысының құрамына: ең үлкен бөлігі – Жошы ұлысының құрамына; Оңтүстік және Оңтүстік-шығыс Қазақстан – Шағатай ұлысына, Жетісудың солтүстік шығыс бөлігі – Үгедей ұлысының құрамына енді. Бұл жерлерде түркі тайпалары өздерінің ежелгі мәдениетін ғана емес, тілін де сақтап қала алды, қала берді, шапқыншы моңғолдар түрік ортасына

сінісіп, олардың тілін және өздері жаулап алған халықтардың материалдық-рухани мәдениетінің көптеген салаларын қабылдады. Алтайдан Дунайға дейінгі ұлан-байтақ жерлерді иемдеген Алтын Орда деп аталатын Жошы ұлысының феодалдық мемлекеті ыдырап, XIV ғасырда оның құрамынан Ақ Орда бөлініп шықты да, ол Қазақстанның солтүстік-шығысы, орталық және оңтүстіктегі жерлерін иемденді. Шағатай ұлысының билеушілері оңтүстік-шығыс Қазақстан жерінде Моғолстан атты жергілікті этникалық негізде пайда болған ірі мемлекет құрылды. XV ғасырдың басында Ақ Орданың орнына көшпелі феодалдық иеліктер – Ноғай ордасы және өзбек хандығы пайда болды. Оның біріншісі Тобылдан Еділге дейінгі жерді алды. Ноғай ордасына маңғұт және алшын тайпалары қарады. Ал өзбек хандығы Солтүстік Арал өңірі мен Сырдария бассейнінен бастап, Тобыл мен Ертіске дейінгі жерлер кірді. Онда қыпшақтар, қоңыраттар, кенгерестер, қаңлылар т.б. жергілікті тайпалар тұрды. Бұлардың бөрінін ол кездегі атауы өзбек болатын. Қазақстанның орталығы мен солтүстік-шығысында орналасқан өзбек хандығы “азақ хандығы” деп те аталды. Көбінесе “өзбек-қазақтар” деп те атайтын. Тек XV ғ. ортасында көшпелі өзбектердің бір бөлігі Шайбани ханның бастауымен Орталық қазақстаннан Мауераннахрге кетті де, “өзбек елі”, “өзбек даласы” атанды. Сөйтіп, бұл атау XVI ғасырдың басында Орта Азияға ауысты да, тұтас өзбек халқын білдіретін ат болды [8, 76].

XV ғасырдың 50-60 жылдарында көшпелі өзбектер мемлекетінен Керей мен Жәнібек бастаған тайпалар бөлініп шыққаннан кейін, олар біржолата қазақтар деп аталатын болды [6, 35]. Сөйтіп, “қазақ” этнонимі оны құрған негізгі халықтың қалыптасуынан көп кейін барып шықты.

«Қазақ» деген терминнің шығу тегін, мән-мағынасын этимологиялық тұрғыдан қарастырсақ, ... ол жөніндегі бұрын-соңғы болжамдар мен тұжырымдарды мынадай үш салаға бөлуге болады:

1. Қазақ халқы арасына тараған тарихи аңыздардың айтуынша “қазақ” деген сөз “қаз” атауынан пайда болған деп есептейді.

2. “Қазақ” деген сөздің көне түркі тіліндегі мағынасы, яки қолданылу дағдысы “өз елінен бөлініп шығып, еркін жүрушілер”, “ер жүрек еріктілер”, “көтеріліс жасап, өз еркімен кетушілер” деген мағыналарды білдіреді. Демек, “қазақ” атауының арғы тегі “еріктілер” дегеннен шыққан дейді.

3. “Қазақ” атауының арғы тегі ежелгі заманда қазақ даласын мекендеп, қазақ құрамына енген тайпалар мен халықтардың аттарынан: сақ, каспи, қазар, аз дегендерден, яки осы негізде өзгере қалыптасқан дейді.

Енді осы жорамалдардың басты-бастыларына тоқталайық. XIX ғасырдағы қазақтың ұлы ақыны және ойшылы Абай Құнанбаев өзінің “Біреу сөз қазақтың қайдан шыққаны туралы” деген әйгілі қара сөзінде: “Арабтар Орта Азияға жорық жасап келгенде, көшпелі халықтарды “хибай”, “хузақи” деп атапты. “Хибай” – киіз шатырмен жүруші деген екен. “Хузақи” дегені – өз жұртында “хузақи” деген көшпелі халқы бар екен, соған ұқсатып айтқан екен... Сол уақыттың бір ханы көшіп келе жатқанда, бұлардың тіркеу түйесін көріп, “міне, мыналар шынымен қазақ екен” депті. “Әдейі қайтқан қазға ұқсайды-ақ екен” депті. Сонымен, бұлар өзін-өзі де, бұларды өзге жұрттар да “қазақ” атап кетіпті. Бұрын өздерін “ұлыс” дейді екен де жүре береді екен”, -деп жазады. Ал фольклорист Әбубәкір Диваев қазақ деген сөзді “қаз” және “ұзақ” деген екі құстың атынан бірігіп, қазақ болып қалыптасқан дейді. Ол тағы бір пайымдауында: “қазақ сөзінің әсілі еркін жүрген адам” деген ұғымнан алынса керек, оны халық аңызынан аңғаруға болады”, – дегенді айтады.

Мұхамед Хайдар Дулати өзінің “Тарихи-Рашиди” атты еңбегінде Әбілқайыр ханға” қарсы шығып, Дешті-қыпшақ даласынан Батыс Жетісуға қоныс аударған қазақ тайпалары жайында айта келіп: “Әбілқайыр хан өлгеннен кейін өзбек ұлысында ырың-жырың туып, даланы мекендеушілер өзінің қауіпсіздігі мен өз басының қамына бола, Керей хан мен Жәнібек ханнан пана сұрайды. Сөйтіп, олар күшейіп алады. Алғашқыда әлгі қашқындар өз ұлысынан бөлініп кетіп, біраз уақыт мал-мүліксіз, қаңғып жүрген адамдар болғандықтан, оларды жұрт қазақтар (қашақтар) деп атап кеткен. Сөйтіп, оларға тағылған осы ат бекіп қалды”, - дейді. Түркия тарихшысы Зәки Уәлиди Тоған: “қазақ деп бір саяси мақсатты көздеп, көтеріліс жасау нәтижесінде салт яки үй ішімен бірге өз қауымынан бөлініп шығып, өкімет билігін алуға талпыныс жасаған сұлтандарды айтқан. “Қазақ” сөзі алғашқыда сұлтандарға ғана тән болған, кейін оларға қарсы тайпалардың және олар құрған мемлекеттің атына айналған”, – дейді. Шоқан Уәлиханов “қазақ” сөзі әскери термин ретінде қолданылып “ер жүрек”, “батыл” деген мәнді білдіргенін баяндайды. Атақты орыстың шығыстанушы ғалымдары В. В. Радлов, А. Самойловичтер “қазақ” деген атауды “тәуелсіз, еркін, ерікті адам” деген мағынаға ие деп жазды. “Қазақ шежіресінің” авторы Шәкәрім Құдайбердіұлы да жоғарыдағы пікірлерді қолдай келе, “қазақ” дегеннің мағынасы “өз алдына ел болып, еркін жүрген халық” деген сөз деп түсіндірді.

“Қазақ” терминінің төркінін тым ерте заманға апарып тіреген әйгілі ғалым А. Н. Бернштам болды. Ол “қазақ” сөзі жайындағы В. В. Радловтың, Г. Вамберийдің, В. В. Бартольдтің, А. Н. Самойловичтің, Н. Я. Маррдың т. б. пайымдауларын талдай келіп, “қазақ” сөзінің шығу төркіні мен қазіргі мағынасын екі дәуірге бөле қарайды. Яғни “қазақ” деген сөздің түп-төркіні ежелгі замандағы каспи (сарматтар) және сақ тайпаларының бірігуінен пайда болған, “қазақ” сөзінің қазіргі мағынасы (“еркін адам” т. б. дегендер) кейін шыққан ұғым деп тұжырымдайды. Каспи, яки қасып-сақтардың көшпелі бірлестігіне кірген тайпа аты. Бұл қосар тайпа атауы қассақ сөзіндегі екі “с” дыбысының біреуі өзара ықпал әсерімен түсіп қалып, қазіргі “қазақ” этнонимі шыққан”, – дейді [2,55].

Көрнекті әдебиетші ғалым Ә. Қоңыратбаев өзінің “Көне мәдениет жазбалары” атты еңбегінде А. Н. Бернштам пікірін қостай келе: “қазақ” сөзінің түбірі “ғұз-сақ” (оғыз-ғақ) дейтін екі түрлі кезеңдегі тайпа атының бірлесуінен туған (қазақ, қыпшақ, ғұзақ, қосағ, қосай деген атаулардың мағынасы жақын), “қазақ” сөзі “ғыз-сақ” деген тайпа атауынан туған деген ойды дәлелдеу үшін, Орта Азия, Тұран, Алтай, Сібір, Қазақстан жерлерін мекендеген ежелгі тайпалар тарихына, атауларына назар аудару қажет”, – деген тұжырым жасайды. “Қазақ” сөзінің бірінші сыңары “қаз” дегеннің кәдімгі құс атынан басқа да мағынасы бар, қазақтың сөйлеу тілінде сәби баланың ешқандай сүйемелсіз, өз еркімен аяқ басып, тік тұруын “қаз тұру” дейді. Жас баланың алғаш адымдап аяқ басқанын көрген ата-аналары мен туыстары шаттанып: “қаз-қаз” деп айқайлап, шабыт береді. Бұл “қаз” – еркін әрекеттің алғашқы қимылы. “Қаз” түбірінен туындаған “қаздан қағу”, “қаздандау” етістіктері де еркін әрекет жасаудың мағынасын береді. Көне түркі тілінде жазылған “мөңгі тастарда” да (Тоныкөк, Күлтегін ескерткіштерінде) “қазақу”, “қазғандұқ”, “қазғантұғын” деген етістіктер “қажырлы қайрат жұмсау”, “күресу”, “талпыну”, “еркіндікке ұмтылу”, “ерлік істеу” мағыналарында қолданылған. Бұл сөздердің түбірі “қаз” (“қазғандұң”) екені даусыз. Осы “қаз” түбіріне “ғақ” жұрнағы жалғанып, “қазғақ” сөзі жасалып, “еркін адамдар”, “ержүрек; еріктілер” деген мағынаны білдіретін терминге айналған (мысалы, қазақта “ғақ” жұрнағы жалғанып жасалатын айғақ, құрғақ, тайғақ, оңғақ, т. б. сөздер бар). Енисей өзенінің бір тарауы ұйық Тұран бойындағы тасқа жазылған “қазақ оғлым” деген жазу (VI ғ. ескерткіші) бар. Сібір халықтарының ескі тілінде “қазақ” деген сөз “мықты”, “берік”, “жойқын”, “алып” деген мағынада екен. Сонда “қазғақ оғлұм” деген

сөздің мағынасы “алып ұлым”, “батыр балам” болып шығады. Бұл қазақ сөзінің көп айтылып келе жатқан “ер жүрек, еріктілер”, “батыл адам” деген мағынасына сай келеді [5, 36].

ӘДЕБИЕТТЕР

- 1 Адамбекқызы Х. Ермұқан Бекмаханов туралы естеліктер. – Алматы: «Білім» 2005 ж.
- 2 Аманжолов С. Қазақ тілінің тарихы және диалектология мәселелері туралы. – Алматы: «Мектеп» 1959 ж.
- 3 Бекмаханов Е. Очерки истории Казахстана. – Алматы: 1966 ж.
- 4 Қазақстан тарихы (Көне заманнан бүгінге дейін). – Алматы: «Атамұра» 2 т. 1998 ж.
- 5 Қазақтың тәлімдік ой-пікір Антологиясы, 2 томдық. – Алматы: “Рауан” 1т. 1994., 2 т. 1998 ж.
- 6 Мұқанов М. XVIII-XX ғасырдың басындағы қазақтардың этникалық аумағы. – Алматы: «Атамұра» 1995 ж.
- 7 Сәрсекке М. Ермұхан Бекмаханов. – Астана: “Фолиант” 2010 ж. Сәрсекке М. Ермұхан Бекмаханов. – Астана: “Фолиант” 2010 ж.
- 8 Семенов А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шайбани-хана. – Москва: «Наука» 1988 г.

РОЛЬ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ В ВЕЛИКОМ ПЕРЕСЕЛЕНИИ НАРОДОВ

ТОРЛАНБАЕВА К. У.

ведущий научный сотрудник, Институт истории и этнологии имени
Ч. Ч. Валиханова КН МОН РК, г. Алматы

Культура народов Центральной Азии, складывающаяся на обширной территории внутренних пространств Евразии, имела большое влияние на становление мировой цивилизации. Важнейшим фактором межкультурного взаимодействия являются миграционные процессы. В прошлой истории Центральной Азии Великое переселение народов стало фактором диалога различных цивилизаций и культур, миграционные процессы во многом влияли на изменение этнополитической и экономической ситуации, на сложение государств и определения их границ, на изменение социально-демографического характера населения, развитие культуры, взаимовлияние народов. Различные культуры в Центральной Азии с древности имели собственный вектор

эволюционного развития, но в точках соприкосновения этих культур определялись политические, торгово-экономические и коммуникационные взаимосвязи, образуя своеобразный баланс совместного существования и межкультурной толерантности.

В западной и отечественной научной литературе Великое переселение народов представляется как длительный процесс, продлившийся века. Именно этот миграционный процесс привел к появлению в европейских источниках общего названия «гунны» для мигрировавших племен из глубин Центральной Азии. В действительности, по китайской летописной традиции, появление этнонима «гунны» связано с первой кочевой Империей Хунну или Сюнну. Главной причиной передвижения хунну стало усиление китайской империи Хань, в результате чего произошел политический раскол Империи Хунны, которые разделились на южных и северных в I веке до н. э. [1, с. 286-287; 2, с. 16-17].

Великое переселение народов – это самое масштабное миграционное событие в истории человечества. Основными его причинами исследователи называют изменения экологического состояния в степных районах Центральной Азии и этнополитические процессы в обществах скотоводческих народов [3]. В историографии под Великим переселением народов принято понимать условное название эпохи массовых миграций народов из глубин Центральной Азии: гуннских, германских, аланских и других племен в западном направлении между II и VII веками. Эти миграции кочевников, захватившие европейские территории и значительно изменившие их этнический, культурный и политический облик, начали свое продвижение, согласно китайским летописям, еще в I веке до н. э., если не брать еще ранний этап, связанный с передвижением племен юэчжей и становлением Империи Хунну примерно в III веке до н. э.

В позднехуннский период существовали объективные геополитические условия, связанные с усилением империи Хань. В 56 г. до н.э. первая центрально-азиатская империя хунну раскололась на южную и северную части. Именно с этого времени фиксируются передвижения северных племен во главе с Чжи Чжи-шаньюем в Казахстан и Среднюю Азию. В 48 г. н. э. вновь происходит миграция северных и южных хунну за пределы своих кочевий: одна часть мигрирует в сторону китайской территории, а северные хунну под натиском кочевых племен Енисея сместились в Западную Монголию, Юго-Западную Сибирь и Восточный Туркестан. В I-ой половине II в. н. э. под влиянием, образовавшегося сяньбийского государства,

хунны начали продвигаться в Восточный Казахстан и Жетысу. Здесь они создали государство Юэбань, просуществовавшие до V в., а затем, вместе с угорскими племенами Западной Сибири продвинулись в Приуралье, в прикаспийские и заволжские степи. Ю. А. Зуев отмечал, что миграции хунну происходили дважды после падения империи в 48 г. и в 93 г. и это были первые массовые миграции хунну на территории Казахстана и Средней Азии [1, с. 286]. В историографии вопросы о политических и этносоциальных связях эпохи миграций хунну на территорию Казахстана исследовались Ю. А. Зуевым, который выявил ряд важных аргументов исторических оснований взаимоотношений усуней и Канцзюй с гуннами и Китаем [4, с. 63-70]. Движение северных хунну повлияло на этническую картину во всей Центральной Азии и сумело активизировать политическое взаимодействие между кочевниками и оседло-земледельческими обществами. Следует отметить, что во I-II вв. территория современного Казахстана стала важным центром, через который продвигались кочевые народы. Многие маркеры этнокультурных особенностей и характеристик локальных и пришлых племен сохраняется в мифологических сюжетах, в археологических находках. Именно эти северные хунны получают в европейских источниках наименование «гунны» [2, с. 23-29].

В V веке нашей эры гунны, вероятно, продвигаясь по пути на запад Евразии, смешивались со многими народами, которые им встречались. По мнению А. Ш. Кадырбаева: «Они почти забыли славное прошлое своих предков сюнну и мало напоминали их внешне, но не утратили их бойцовских качеств» [5, с. 3]. Они привели в ужас Европу и под предводительством Атилы нанесли сокрушительный удар по последнему оплоту античности – Западной Римской империи. Теснимые гуннами, другие народы, и оседлые и скотоводческие, стали передвигаться, ища новые территории для своего проживания, поэтому массовые миграции этих народов на территорию Европы в настоящее время исследователи делят на три основных этапа [6, с. 309-311].

Первый этап. Он получил название германского и начался во II веке с переселения готов, которые мигрировали с территории Центральной Швеции по течению Вислы до побережья Черного моря. В 238 г. готы перешли границу Римской империи на Нижнем Дунае. В III веке в пределы Римской империи вторгались различные германские племена, это: алеманны, вандалы, саксы, франки и др. Окончание первого этапа датируется 378 г., когда произошло знаменитое Адрианопольское сражение.

Произведение Аммиана Марцеллина «История», в оригинале «Res Gestae» («Деяния»), является значительным историческим источником не только по истории Рима, но и по вопросам миграций готов, аланов, гуннов и других народов [7]. В период его жизни и деятельности в Римской империи происходили трансформационные процессы, связанные с борьбой языческих культов и имперских ценностей с христианством в форме православия и новыми человеческими сообществами в виде германских королевств. Важнейшим фактором трансформации империи стало Великое переселение народов из восточных степей, когда в III веке резко обострилась ситуация на границах, а на Востоке после прихода к власти династии Сасанидов в 226 г. усилилось противостояние в отношении империи. Первые успехи в борьбе с внешними врагами были достигнуты только в 269 г., когда Клавдий (268-270 гг.) со своими войсками разгромил вторгшихся в империю готов. Все эти события внешних сражений и повествования о внутривосточной борьбе нашли строгое, критическое и достоверное повествование в «Деяниях» Аммиана Марцеллина.

Второй этап. Он начался в 378 г. с вторжения в Европу гуннов – кочевников из степей Центральной Азии. В начале переселения гунны подчинили аланов, затем разгромили остготовов, а вестготовов оттеснили на запад. Продвижение гуннов римским войскам удалось остановить в 451 г. на территории современной Франции, это вторжение привело в движение племена, граничившие с Римской империей, ускорило ее завоевание и распад. Сами гунны «растворились» среди позже мигрировавших племен. Вестготы в 400 г. мигрировали в Грецию, затем – в Италию и в 410 г. захватили Рим. Сами же гунны поселились на юге Галлии, проникли на Пиренейский полуостров, где образовали королевство. Именно с этого этапа миграций началось сложение на территории западной и центральной Европы новых этнических государств. Например, свены образовали на западе Пиренейского полуострова собственное королевство, вандалы в 429 г. переправились в Северную Африку и создали королевство со столицей в Карфагене [2, с. 237-245]. В результате интенсивных миграций в Европе начался синтез античной и варварской культур, появлялись и исчезали королевства.

После IV века миграции кочевников продолжают и их влияние на общемировую ситуацию качественно меняются. И связано это, прежде всего, с формированием каганатов – государственной формы сосуществования скотоводческих племен и оседлого населения,

появления большего количества народа погранично смешанных в этническом и экономическом отношении.

Время позднеимперских авторов Марцеллина, Засимуса, Хиронимуса и других сменили византийские авторы, среди которых знаменитый Менаандр Протектор и его знаменитые истории о посольских, дипломатических, политических и торговых связях Византии с Западно-тюркским каганатом и Ираном. Наиболее известно его сочинение «Продолжение истории Агафьевой». В этом сочинении имеются упоминания об аварских миграциях в пределы Восточной Европы и на Кавказ, даются сведения о тюркских походах и соглашениях между тюрками и римлянами [8].

Эпоха второго этапа Великого переселения народов совпадает со временем тюркских каганатов в Центральной Азии. Именно в это время в европейских источниках появляются сведения о новых кочевниках – аварах. По китайским летописям, это были племена жуань-жуаней, обладающие обширным кочевым государством в центре в Монголии. В 546 г. многочисленная войска телэ выступили против жуань-жуаней, и тюрки, связанные союзом с последними, разбили телэ, подчинив 50 тыс. их войска. Это событие было заявлением о новой политической силе среди кочевников. За победу над телэ правитель тюрков Бумын (кит. Тумынь, 542–552 гг.) попросил в жены жуань-жуаньскую принцессу, дочь верховного правителя Анагуя, но получил отказ. Тогда посланник жуань-жуаней был убит и политические отношения между союзниками были разорваны. Весной 552 г. тюрки нанесли сокрушительное поражение жуань-жуаням. Летописи весьма смутно сообщают о периоде между 552 и 553 годами, связанные с окончательным разгромом жуань-жуаней на реке Орхон. Преследуемые тюрками и их союзниками, жуань-жуани бежали в восточном и западном направлениях. В 558-568 гг. они под именем аваров с позднегуннскими племенами Поволжья, Приазовья и Северного Кавказа совершали набеги на границы Византии (Восточно-Римской империи). Снова возникла ситуация дестабилизации геополитической обстановки и начался новый этап переселения народов [9, с. 63-72].

Третий этап. Он связан с вторжением славянских племен на Балканский полуостров и территорию Византии. С V века началось движение отдельных славянских племен на Запад, за реку Вислу. Другой поток мигрантов двинулся в низовья Дуная и направился к Византии, в 636 г. славяне вышли к побережью Адриатического

моря. Позже под натиском аваров славяне продолжили миграции в восточной части Европы. Некоторые исследователи к третьему этапу Великого переселения народов относят также арабские завоевания VII – XI веков, походы норманнов конца VIII – XI веков и другие события [6, с. 311].

Таким образом, роль народов Центральной Азии и, в частности, Казахстана, в Великом переселении народов столь велика и значительна в самой его причине и подвижности народов. Вместе с тем, кочевой образ жизни и скотоводческое хозяйствование требовало освоения новых пространств, сам продукт кочевников давал огромное количество продовольствия и способствовал демографическому взрыву.

ЛИТЕРАТУРА

- 1 История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. – Алма-Ата, 1977. – Т. 1.
- 2 Hans-Joachim Diesner. The Great Migration. – Leipzig, 1978.
- 3 Lattimore O. Inner Asian Frontiers of China. – New York and London, 1940.
- 4 Зуев Ю. А. К вопросу о взаимоотношениях усуней и Канцзюй с гуннами и Китаем во второй половине 1 века до нашей эры (Поход гуннского шаньюя Чжичжи на Запад). // Известия АН КазССР. Серия истории, экономики, философии и права. Вып. 2 (5). – Алма-Ата, 1957. – С. 62-72.
- 5 Кадырбаев А. Ш. «Великие переселения народов» с востока в центр Азии: юечжи, сюнну, канцзюй и их государства. III век до н.э. – V век н.э. (по материалам китайских династийных историй). М., 2003.
- 6 Юдина Т. Н. Социология миграции: к формированию нового научного направления. – М., 2003. С. 309-311.
- 7 Аммиан Марцеллин. Римская история (Res Gestae). \ Ком. Ю. Кулоковский. – Киев, 1990. Т. 1-3.
- 8 Менандр. Продолжение истории Агафьевой. – Византийские историки. Пер. с греч. С. Дестуниса. – СПб., 1861.
- 9 Торланбаева К. У. Миграционные процессы в Казахстане и Центральной Азии: письменные источники и история \ Известия Национального центра археографии и источниковедения. – Астана: 2014, № 2.

МАЗМУНЫ

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің ректоры, э.ғ.д., профессор С. М. Өмірбаевтің алғы сөзі3

Пленарлық отырыс Пленарное заседание

Бекмаханова Н. Е., Нарбаев Н. Б.
Историки Е. Б. Бекмаханов и М. П. Вяткин5
Әбжанов Х.
Е. Бекмаханов тұлғасы замандастары көзімен19
Омарбеков Т. О.
Ермұхан Бекмаханов: тарихшының ерлігі мен қасіреті25

1 Секция. Е. Бекмахановтың тұлғасы және ғылыми құндылығы

1 Секция. Личность и научное наследие Е. Бекмаханова

Ғалымжанов Н., Сапарғали А. Ж.
Тұлға мен заман37
Джасуланова А. Н., Жидебаева С. Б.
Тағдыры күрделі қайсар таланттың жанашыр ұстазы45
Егінбаева М. А.
Азаттықты аңсаған ойшыл бабам50
Жұмағұл Д. Б., Каскабасова А. А.
Алаш көшбашыларының бірі мәлім де, беймәлім – Әлімхан57
Куделько Т. С.
Патриот родины и истинный историк – Ермұхан Бекмаханов62
Кулумбаева Г. Н., Кулумбаева М. Ж.
Ұлы ғұлама Ермұхан Бекмахановтың өмірі мен қоғамдық қызметі66
Сарсенов Т. М., Жумабай А. Е.
Жана Қазақстандық патриотизмнің тірегі – ұлттық интеллигенция (Е. Б. Бекмаханов мысалында)73
Темиргалиева С. А.
Вклад Е. Б. Бекмаханова в развитие исторической науки.79

2 Секция. Тарихнама және тарихи зерттеулердің жаңа әдістері
2 Секция. Историография и новые методы исторических исследований

Кузембаев Н. Е.
Тематика и специфика спецкурса «Кипчаковедение»
для исторических специальностей.....88

Мошна Н. И.
Историография Казахстана периода независимости:
выбор вектора развития.....94

3 Секция. Отандық тарихтың өзекті мәселелері
3 Секция. Актуальные проблемы отечественной истории

Гнилозуб А.
Жизнь и творчество Ж. Аймауытова102

Исин М. Е.
Султанбет – султан кипчакского улуса в Прииртышье.....105

Килаш Р. Ж., Ельмуратова Б. Ж.
К вопросу о теории становления Казахской государственности.....109

Кузембаев Н. Е.
Кипчакские племена в средневековой истории государств Восточной,
Центральной и Юго-Восточной европы115

Malikov A. V.
Historical aspects of internationalization of higher
education in Kazakhstan121

Марданова З. Ж.
Коллективизация и миграция в Казахстане на рубеже 20-30-х гг.128

Молдакимова А. С., Нуржанова А. М., Жантокова Г. К.
Периодизация истории Казахстана:
теоретико-методологический аспект134

Рахимтаев Е. Б.
Саржан, Кенесары Қасымұлы бастаған ұлт-азаттық көтеріліс және
Шоң, Шорман Торайғыр билердің көтеріліске көзқарастары138

Сабыржан А., Неғыманов Е. Ө.
Ата баласы Арғын тайпасының шежіре бастауынан145

Сирик В. А.
В поисках мест постройки домов Султану Султанбету149

Смаилканова А. А.
Қазіргі кезде қазақ тарихын зерделеудегі проблемалар.....156

Талдыбай А. Ж.
Қазақ интеллигенциясының демографиялық мәселесі
(1926-1959 ж. ж.).....162

Тусупова Г.
Дети должны были забыть, кто они, откуда родом,
кто и где их родители. Это был особый – детский Гулаг.....169

4 Секция. Қазақстан археологиясы мен этнологиясының өзекті сұрақтары
4 Секция. Актуальные вопросы археологии и этнологии Казахстана

Ақшанова А. М.
Дәстүрлі қазақ қоғамындағы көш және оның маңызы174

Байгулова А. С.
К вопросу об актуальности этносоциологического изучения проблем
семьи и брака в среде казахского населения г. Павлодара.....178

Иксанов С. Б., Уалиева Г. Қ., Ахметжанова Н. Ж.
1868-1920 жж. аралығындағы қарқаралы дуанының әкімшілік-аумақтық
бөлінісі және басқару жүйесі184

Калымова А. А.
Значение тасмолинской археологической
культуры для Павлодарского Прииртышья190

Жүсіпова Л. Қ.
Қазақтың ауызша тарихи дәстүріндегі Қазақ хандары196

Жүсіпова Л. Қ.
XV-XVIII ғғ. Қазақ хандығы тарихына катысты төл деректер.204

Жусупова Л. К.
История Казахского ханства глазами востоковедов.....214

Темиров Е. Р.
Қазақ халқы қалыптасуының этногенезі және
«казак» этноимінің шығу тегі туралы220

Торланбаева К. У.
Роль Центральной Азии в Великом переселении народов.....227

**«ЕРМҰХАН БЕКМАХАНОВ ЖӘНЕ ОНЫҢ ОТАНДЫҚ
ТАРИХИ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ДАМУЫНА ҚОСҚАН
ҮЛЕСІ» АТТЫ РЕСПУБЛИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ
КОНФЕРЕНЦИЯСЫНЫҢ
МАТЕРИАЛДАРЫ**

Техникалық редактор Б. В. Нургожина
Корректорлар: А. Елемесқызы, А. Р. Омарова
Компьютерде беттеген А. Елемесқызы
Басуға 09.02.2015 ж.
Әріп түрі Times.
Пішім 29,7 × 421/4. Офсеттік қағаз.
Шартты баспа табағы 12,6. Таралымы 500 дана.
Тапсырыс № 2501

«КЕРЕКУ» баспасы
С. Торайғыров атындағы
Павлодар мемлекеттік университеті
140008, Павлодар қ., Ломов к., 64.